

7894

Καὶ οὕτως ἔταξε ὁ βασιλεὺς τὸν ἵππο ἀρχιδιὰν ἀφ' ἧσ' ἄρχιδιὰν τὴν μὲν
τὸν ἵππο ἀφ' ἧσ' ἄρχιδιὰν καὶ ἄλλοις τῶν κατὰ μαθησιακῶν τῶν βλαχῶν κισένι λέισ

αἰσιν ἵππων· ἕπει δ' ἔλεγε ποτε καθόδου τι χεῖν τοῦ ἵππο λεγόμενον ἀρχιδιὰν τῶν
τῶν τῆν μέθοδον αὐτοῦ σκηνῶν ἱπποῦ δὲ μὲν βλαχῶν τῶν ἀρχιδιὰν σκηνῶν· καὶ μὴ δὲ
μαθῆσαι τὴν πλῆθον τῶν ἀρχιδιὰν ἀρμάμεισ ἀπὸ τῆς καθίσταται· εἰρηνημαστὴς μὲν ἄσπασ
θεταί· καὶ ἀπολυεῖ τῆς ἀρχιδιὰς ὅσων μαθῶν ἄσπασ ἀσπασ τῶν ἀρχιδιὰν τῶν
καὶ μὲλλον τῶν ἱππῶν προσητάται καὶ τῶν ἱπποῦ ἕπει δ' ἔλεγε ποτε καθόδου τῶν
καὶ τὸν παιδάκα τῶν βασιλεῶν ἱππῶν τῶν ἀρχιδιὰν ἀρμάμεισ ἀπὸ τῆς καθίσταται· καὶ τῆς
μέθοδον τῶν ἀρχιδιὰν τῶν ἀρχιδιὰν ἀρμάμεισ ἀπὸ τῆς καθίσταται· καὶ τῆς
μέθοδον τῶν ἀρχιδιὰν τῶν ἀρχιδιὰν ἀρμάμεισ ἀπὸ τῆς καθίσταται· καὶ τῆς

Неспокійні Съседі

ΒΛΓΓΑΡΟ-ΒΙΖΑΝΤΙΩΙΚΑ ΚΟΙΝΟΦΡΟΝΤΑΙΝΙΑ
σκαίρονται· καὶ ἔτι παραστέθωμεν ἢ σὺν τῆς κραστῶ
τοῦ μέγιστος αὐτῶν παρ᾿ αὐτοῦ ΠΡΕΖ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ

ω⁷⁵ λ¹
κοιτραγοβογ¹ τῶν βλαχῶν
λαβών ἀπὸ
ἀπὸ τῶν ἱππῶν
τῶν

οἱ ἀρχιδιᾶται

Ὁπερ ὅτι οὗτοι ἀκακῶς καθάραμεν ὁπάμν· τῶν οὗτοι ἄρχιδιᾶται ἕπει δ' ἔλεγε ποτε καθόδου τῶν
περὶ τοῦτο· ἐν τῶν ἀπὸ τῶν ἀρχιδιᾶται καὶ ἀπὸ τῶν ἱππῶν τῶν ἀρχιδιᾶται ἀρμάμεισ ἀπὸ τῆς καθίσταται· καὶ τῆς

ДЖОНАТАН ШЕПАРД

НЕСПОКОЙНИ СЪСЕДИ

ИЗДАНИЕТО СЕ ОСЪЩЕСТВЯВА
СЪС СЪДЕЙСТВИЕТО НА
КАТЕДРА *ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ*
ПРИ ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
И АСОЦИАЦИЯТА НА ВИЗАНТИНИСТИТЕ И МЕДИЕВИСТИТЕ В БЪЛГАРИЯ

ДЖОНАТАН ШЕПАРД

НЕСПОКОЙНИ СЪСЕДИ

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКА КОНФРОНТАЦИЯ,
ОБМЕН И СЪЖИТЕЛСТВО
ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ

Превод от английски език
Любомира Генова

София • 2007
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Книгата включва изследвания, осъществени от д-р Джонатан Шепард между 1989–2006 г., които са посветени на разкриването на общото и специфичното в развитието на средновековна България, анализирано и преценявано в контекста на нейните взаимоотношения с Византия, а в отделни случаи и с това на някои други европейски средновековни държави. В статиите и студиите авторът анализира и коментира важни проблеми от нейната стопанска, политическа и културна история през периода от края на VII–X в., характеризира се с активно държавно строителство, християнизация на българското общество и култура, интензивна външна политика. По съдържание те се отличават с нова информация и нови концепции върху богатия политически опит на българската държава, историческата значимост на българския елит начело с владетеля и неговото семейство в държавно-политическия живот, дипломатическите и военните отношения на България с Източната империя, участието ѝ в системата на *византийската общност* през 1000–1550 г.

Научен редактор
д-р Ангел Николов

Ист
7884

1-0000134664

За художественото оформление на корицата е използвана миниатюра ръкопис на Йоан Скилица, изобразяваща хан Омуртаг, който освобожда пленници и прегръща малкия Василий (бъдещият император на Византия Васи (867–886).

Jonathan Shepard
*Uneasy neighbours: Bulgaro-Byzantine confrontation,
exchange and co-existence in the Middle Ages*

© 2007 Джонатан Шепард
© 2007 Милияна Каймакамова, предговор
© 2007 Любомира Генова, превод
© 2007 Ангел Николов, подбрана библиография, бележки към българското издание

ISBN 978-954-07-2550-5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

643

СЪДЪРЖАНИЕ

Доц. д-р Милияна Каймакамова. Средновековна България в изследванията на д-р Джонатан Шепард.	7
Д-р Ангел Николов. Подбрана библиография на трудове от Джонатан Шепард ...	13
Д-р Ангел Николов. Бележки към българското издание	17
Списък на съкращенията.	18
Славяни и българи	
[‘Slavs and Bulgars’, <i>The New Cambridge Medieval History</i> . Vol. II: с. 700–с. 900. Ed. by R. McKitterick (Cambridge, 1995), 228–248]	25
България: другата „империя“ на Балканите	
[‘Bulgaria: the other Balkan ‘empire’’, <i>The New Cambridge Medieval History</i> . Vol. III: с. 900–с. 1024. Ed. by T. Reuter (Cambridge, 1999), 567–585]	47
Владетелят като учител, свещеник и мъдрец: византийският император Лъв VI и българският цар Симеон	
[‘The ruler as instructor, pastor and wise: Leo VI of Byzantium and Symeon of Bulgaria’, <i>Alfred the Great. Papers from the Eleventh-Centenary Conferences</i> . Ed. by T. Reuter (Aldershot, 2003), 339–358].	67
Българският цар Симеон – миротворец	
[‘Symeon of Bulgaria – Peacemaker’, <i>Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „И. Дуйчев“</i> , 3 (1989), 9–48].	89
Един твърде необичаен брак?	
Мария Лакапина и българският цар Петър	
[‘A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria’, <i>The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium</i> . Ed. by A. Davids (Cambridge, 1995), 121–149]	140
Византийската общност 1000–1550 г.	
[‘The Byzantine Commonwealth 1000–1550’, <i>Cambridge History of Christianity</i> . Vol. 5: <i>Eastern Christianity</i> . Ed. by M. Angold (Cambridge, 2006), 3–52]	163
Приложение	227

СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА Д-Р ДЖОНАТАН ШЕПАРД

Многоликите и съдържащи силен вътрешен заряд отношения между България и Византия през Средновековието стават основна тема в част от трудовете на изтъкнатия британски византинист д-р Джонатан Шепард. Сега, в началото на XXI в., той е продължител на една солидна научна традиция в чуждата медиевистика, тясно свързана с проучаването на българското средновековно минало.

В този ред на мисли е подходящо да припомним, че нейното начало датира от XVII–XVIII в., а развитието ѝ продължава и през XIX–XX в.¹ Със своята седемвековна история (VII–XIV в.) средновековна България се превръща в добър примерен случай за проучването на редица явления и процеси в Европейското средновековие, имащи важно значение за развитието на народите и държавите, както през тази епоха, така и в Ново и Най-ново време. Поради това във византинистиката, ориенталистиката и славистиката през XVIII–XX в. нейната средновековна история е обект на изследване от страна от видни представители на европейската историография от Англия, Австрия, Германия, Русия, Унгария, Сърбия, Франция, Хърватия и др.²

Българската тема присъства в много от трудовете на д-р Джонатан Шепард, свързани с цялостното изследване на византийската политическа история и дипломатия, отношенията на Византия с нейните северни съседи, историята на Източното Средиземноморие през времето на кръстоносните походи и др. Тя става обаче предмет на самостоятелно и подробно проучване в част от тях, обединени в настоящия сборник от самия автор под общото заглавие „Неспокойни съседи. Българо-византийска конфронтация, обмен и съжителство през Средните векове“. Те са посветени на различни и все важни въпроси от политическата, културната и религиозната история на средновековна България, които са подложени на задълбочен анализ в светлината на нейните взаимоотношения с Източната империя. Бидейки важна съставна част от цялостното творчество на д-р Джонатан Шепард, те създават ясна представа за неговата висока ерудиция и квалификация като изследовател на византийската и европейската сред-

¹ Гюзелев, В. Апология на Средновековието. С., 2004, 85–141.

² За отделните автори и за техните изследвания вж.: Цанев, Д. Българската историческа книжнина през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.). С., 1989; Заимова, Р. Българската тема в западноевропейската квижнина (XV–XVII в.). С., 1992; Гюзелев, В. Цит. съч., 96–137.

новековна история. Формирането му като учен и виден представител на съвременната британска византинистика преминава през определени етапи, които са тясно свързани с неговия жизнен и творчески път.

Джонатан Едуард Баунд Шепард е роден на 7 март 1948 г. в Борнмът, Великобритания. Възпитаник е на *Уинчестър Колидж*, където се обучава през периода 1961–1966 г., и на *Ню Колидж*, Оксфорд – 1966–1973. По време на следването си той е ученик на изтъкнатия британски византинист проф. Димитри Оболенски. През 1969 г. завършва бакалавърска степен по история в Оксфорд, доктор е на Оксфорд – 1974 г., и на Кеймбридж – 1975 г. Темата на неговия докторат е: „Византия и Русия в XI в.: изследване на политическите и църковните отношения“. За българския читател ще представлява интерес и фактът, че по време на своето следване той се запознава със световноизвестния български медиевист акад. Ив. Дуйчев, който е и негов гост в Кеймбридж през 1970 г. До 1999 г. д-р Дж. Шепард преподава руска средновековна история в Историческия факултет на Кеймбриджския университет. В хода на своята университетска научноизследователска и преподавателска работа той заема различни длъжности: младши стипендиант (Junior Research Fellow) на *Линекър Колидж*, Оксфорд (1973–1974), и на *Селуин Колидж*, Кеймбридж (1974–1977), стипендиант (Fellow) на *Селуин Колидж*, Кеймбридж (1977–1985). В периода 1977–1982 г. е асистент-преподавател по руска история (Assistant University Lecturer in Russian History), а от 1982–1999 – преподавател (University lecturer in Russian History) по същата учебна дисциплина. Междувременно през 1985 г. става стипендиант (Fellow) на Центъра по византинистика към Дъмбартън Оукс, а в периода 1993–1998 г. – и на Питърхаус, Кеймбридж. Взема дейно участие в провеждането на конкурси и изпити за магистърска степен по византийска и обща средновековна история в редица престижни университети като *Школата по славистика и източноевропейска история* (Лондон), *Кингс Колидж* (Лондон), Университета *Сент Ендрюс* в Шотландия, Оксфордския и Кеймбриджския университет. Тази негова дейност е израз на признанието на Дж. Шепард като авторитетен университетски учен и преподавател. В периода 1975–2007 г. той заема и различни ръководни административни длъжности: член е на Дружеството за популяризиране на византинистиката (SPBS), организатор на XXIV Пролетен симпозиум по византинистика в Кеймбридж през 1990 г., научен секретар (по учебната дейност) на Историческия факултет при Кеймбриджския университет, секретар на Групата за славистични и източноевропейски средновековни изследвания (SEEMSG). Полезна и съзидателна е дейността на Дж. Шепард като автор, редактор и консултант в такива престижни научни издания като: *New Cambridge Medieval History*; *Oxford Byzantine Monographs Series*; *Cambridge Series on Medieval Life and Thought*, сп. *Byzantinoslavica* и др. Под неговото научно ръководство работят десетки магистри и докторанти. През годините д-р Джонатан Шепард консултира и подпомага в научно отношение редица български учени, специализиращи в

Оксфорд и Кеймбридж или осъществяващи кореспонденция с него. С отпечатването на настоящия сборник научната колегия от Катедра *История на България* при Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ дава израз на това плодотворно научно сътрудничество с д-р Джонатан Шепард, което ще послужи като още един мост и за бъдещото общуване между българската и европейската историография.

Идеята за съставянето на сборника се роди през ноември 2004 г., непосредствено след решението на Академическия съвет за удостояването на д-р Джонатан Шепард с почетното звание *Doctor honoris causa* на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Същото бе взето въз основа на предложението, направено от Катедра *История на България* и одобрено от Факултетния съвет на Историческия факултет. Преводът на трудовете на автора бе поверен на ас. Любомира Генова от Катедра *Англицистика и американистика*, а научната редакция – на нашия колега гл. ас. д-р Ангел Николов. Бих искала да изтъкна, че те осъществиха своята работа не само на високо професионално ниво, но и с огромно желание.

Книгата включва изследвания, осъществени от д-р Дж. Шепард в периода 1989–2006 г., които са посветени на разкриването на общото и специфичното в развитието на средновековна България, анализирано и преценявано в контекста, както вече бе посочено, на нейните взаимоотношения с Византия, а в отделни случаи и с това на някои други европейски средновековни държави. Сега за първи път тези важни изследвания на автора се обнародват на български език, което ще позволи на много по-голям брой читатели да се запознаят с тях. В тази връзка е важно да посоча, че Л. Генова положи много усилия, за да се постигне техният хубав български превод, а А. Николов – да доближи текста до езика и стила на д-р Дж. Шепард.

В статиите и студиите авторът коментира политическата и културната история на ранносредновековна България през периода от края на VII–X в., характеризира се с активно държавно строителство, интензивна външна политика, особено с Византия, християнизация на българското общество и култура. По съдържание те се отличават с нова информация и концепции върху богатия политически опит на българската държава, за историческата значимост на българския елит начело с владетеля и неговото семейство в държавно-политическия живот, дипломатическите и военните отношения на България с Източната империя, за участието ѝ в системата на *византийската общност* през 1000–1550 г. В своите наблюдения и констатации Дж. Шепард се базира на разнороден по състав и съдържание изворов материал. Същевременно авторът отчита и активно включва в своя анализ становищата и постиженията по изследваните проблеми, направени в българската и чуждата византинистика.

Като една от рано появилите се „нови“ държави в Европа през 680–681 г. и отстояла на натиска на редица епохални сблъсъци между Изтока и Запада, случили се в Европейския югоизток до края на XIV в., България дава изоби-

лен материал за изследване на промените, ставащи в Балканския полуостров през Средновековието. Със своите изследвания Дж. Шепард прави съществен научен принос в тази насока, подлагайки на преосмисляне и актуализиране принципно важни проблеми, отнасящи се до стопанското, политическото и културното развитие на българите и тяхната държава, стимулирано или про-вокирано от общуването им с Източната империя. Част от тях, макар да имат продължителна история на изследване в науката, все още не са получили своя изчерпателен отговор, а друга част са предстояща задача на съвременната медиевистика. Към първата група принадлежат: българо-византийските сблъсъци в периода на Българското ханство до средата на IX в., християнизаторската политика на княз Борис I (852–889), взаимоотношенията на цар Симеон (893–927) и цар Петър (927–969; †970) с Византия, а към втората – влиянието на степната номадска култура върху Балканския регион, парадоксите в отношенията между Византия и България, реалните и имагинерните измерения на византийско-българския диалог³.

В статиите и студиите, поместени в настоящия сборник, Дж. Шепард изразява своята гледна точка върху тези проблеми, развивайки аргументирано съображенията си при интерпретацията им. Неговият критичен анализ върху изворовия материал съдържа нова информация, а оценките му за различните събития, личности, явления и процеси се отличават с оригиналност и безпристрастност. С тези важни нучни достойнства се характеризират неговите наблюдения и концепции за: влиянието на българи и авари като носители на степната номадска култура върху Балканите в процеса на установяване на определени отношения с Византия и с обикновените носители на земеделската култура в лицето на гърците християни и славяните, създаването на новата политическа култура сред българите след покръстването им от княз Борис, ролята на манастирите и епископиите като средство за „очертаване обхвата на легитимната му власт“, предателското отношение на византийците към цар Симеон, довело до преосмисляне на неговата политика спрямо империята от миролюбива към военнлюбива след 917 г.

Тук бих искала да изтъкна още една съществена отличителна черта в проучванията на д-р Дж. Шепард. При разрешаването на много от въпросите, отнасящи се до историята на средновековна България, той дава преднина на изворите от български произход. Този негов научен подход се откроява особено добре в студиите му, посветени на цар Симеон. Именно благодарение на активното използване на тези извори авторът прави своята изчерпателна характеристика за българския владетел не само като пълководец, но преди всичко на такива важни негови качества като учител, свещеник и мъдрец, които са по-малко разработвани в медиевистиката. Това градивно отношение към

³ За съдържанието на понятието „византийско-български диалог“ и за основните резултати от византийско-българската взаимност през втората половина на IX–X в. вж.: *Гюзелев, В.* Византийско-българският диалог в областта на културата. – Сп БАН, СХІХ, 5 (2006), 3–10.

българските извори разкрива тънкия усет на Дж. Шепард към историческия факт и новаторския дух на неговото научно дирене. Силно впечатление прави и още една тенденция в методологията на учения, свързана с използването на сравнителната история като важно средство за развиване на застъпваните тези, къкъвто е случаят с открояването на сходствата между цар Симеон и неговите съвременници – император Лъв VI Философ (886–912) и крал Алфред Велики (871–899).

Благодарение на тези свои качества Дж. Шепард изразява убедително своите становища, които невинаги съвпадат с мненията, изказани в науката относно значението на Българското ханство-царство, което той без колебание определя като другата „империя“ на Балканите, като фактор в политическото и културното пространство на Югоизточна Европа.

Убедена съм, че с голям интерес ще се посрещнат наблюденията на Дж. Шепард върху функционирането на *византийската общност* и значението на Византия като суперсила, определила широкия обхват на тази общност от Южна Италия до Кавказ. Авторът в много отношения актуализира представата за нейната роля между XI–XVI в. в развитието на държавите и народите, привързани в религиозно отношение към Източната империя, без да отминава критиката на някои съвременни коментатори върху теорията на Димитри Оболенски.

Завършвайки, бих искала да обобщя, че използването на разнообразен изворов материал и строгата научна критика върху него е особено характерно за изследванията на д-р Дж. Шепард върху средновековна България. Това ги превръща в твърде важен и ценен източник на информация не само за византистите и медиевистите, но и за всички онези, които проявяват интерес към нейната история и култура.

Накрая бих искала да изразя своята благодарност към зам.-ректора на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – проф. д-р Георги Бакалов, и към Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, които допринесоха за отпечатването на сборника в навечерието на удостояването на д-р Джонатан Шепард с почетното звание *Doctor honoris causa* на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, а така също на гл. ас. д-р Георги Николов и на редактора Милета Милчева за тяхното сътрудничество.

1 май 2007 г.
София

Доц. д-р Милияна Каймакамова,
ръководител на Катедра История на България

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕ ОТ ДЖОНАТАН ШЕПАРД

- ‘The English and Byzantium: a study of their role in the Byzantine army in the later eleventh century’, *Traditio* 29 (1973), 53–92
- ‘A note on Harold Hardrada: the date of his arrival at Byzantium’, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 22 (1973), 145–150.
- Byzantium and Russia in the eleventh century: a study in political and ecclesiastical relations*. Dr.Phil. Thesis (Oxford, 1974), 538 leaves.
- ‘Another New England? Anglo-Saxon settlement on the Black Sea’, *Byzantine Studies* 1 (1974), no. 1, 18–39.
- ‘Some problems of Russo-Byzantine relations c. 860–c. 1050’, *The Slavonic and East European Review* 52 (1974), 10–33.
- ‘John Mauropous, Leo Tornicius and an alleged Russian army: the chronology of the Pecheneg Crisis of 1048–1049’, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 24 (1975), 61–89.
- ‘Byzantinorussica’, *Revue des études byzantines* 33 (1975), 211–225.
- ‘Scylitzes on Armenia in the 1040 ’s and the role of Catacalon Cecaumenos’, *Revue des études arméniennes* 11 (1975–1976), 269–311.
- ‘Isaac Comnenus’ coronation day’, *Byzantinoslavica* 38 (1977), 22–30.
- ‘Byzantium’s last Sicilian expedition: Scylitzes’ testimony’, *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 14–16 (1977–1979), 145–159.
- ‘The Russian steppe-frontier and the Black Sea zone’, *Archeion Pontou* 35 (1979), 218–237.
- ‘Why did the Russians attack Byzantium in 1043?’, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 22 (1977–1984), 147–212.
- ‘Tzetzes’ letters to Leo at Dristra’, *Byzantinische Forschungen* 6 (1979) 191–239.
- ‘Yngvarr’s expedition to the East and a Russian inscribed stone cross’, *Saga-Book of the Viking Society* 21 (1984–1985), 222–292.
- ‘Information, disinformation and delay in Byzantine diplomacy’, *Byzantinische Forschungen* 10 (1985), 233–293.
- ‘When Greek meets Greek: Alexius Comnenus and Bohemond in 1097–98’, *Byzantine and Modern Greek Studies* 12 (1988), 185–277.
- ‘Aspects of Byzantine attitudes and policy towards the West in the tenth and eleventh centuries’, *Byzantium and the West, c. 850–c.1200*. Ed. by J. Howard-Johnston, *Byzantinische Forschungen* 13 (Amsterdam, 1988), 102–115.
- ‘Tsars in Troubles’, *The Historical Journal* 32 (1989), 413–423.

- ‘Symeon of Bulgaria – Peacemaker’, *Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „И. Дуйчев“* 3 (1989) (София, 1991), 9–48.
- ‘A double life: placing the *Peri presbeon*’, *Byzantinoslavica* 52 (1991), 15–39 (съавтор: A. D. Lee).
- ‘Byzantine diplomacy, A. D. 800–1204: means and ends’, *Byzantine Diplomacy. Papers of the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*. Ed. by J. Shepard and S. Franklin (Aldershot, 1992), 41–71.
- ‘A suspected source of Scylitzes’ Synopsis Historion: the great Catacalon Cecaumenus’, *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), 171–181.
- ‘Some remarks on the sources for the conversion of Rus’’, *Le origini e lo sviluppo della cristianita slavo-bizantina*. Ed. S. Swierkosz-Lenart, *Nuovi Studi Storici* 17 (Roma, 1992), 59–95.
- ‘The uses of the Franks in eleventh-century Byzantium’, *Anglo-Norman Studies* 15 (1993), 275–305.
- ‘Slavs and Bulgars’, *The New Cambridge Medieval History*. Vol. II: c. 700–c. 900. Ed. by R. McKitterick (Cambridge, 1995), 228–248.
- ‘A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria’, *The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium*. Ed. by A. Davids. (Cambridge, 1995), 121–149.
- ‘The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore?’, *Early Medieval Europe* 4 (1995), no 1, 41–60.
- ‘Imperial information and ignorance: a discrepancy’, *Byzantinoslavica* 56 (1995), no 1, 107–116.
- The emergence of Rus, 750–1200* (London and New York), 1996, pp. XXII + 440 (co-author: S. Franklin).
- ‘“Father” or “scorpion”? Style and substance in Alexios’s diplomacy’, *Alexios I Komnenos, I: Papers*. Ed. by M. Mullett and D. Smythe, *Belfast Byzantine Texts and Translations* 4.1 (Belfast, 1996), 68–132.
- ‘Cross-purposes: Alexius Comnenus and the First Crusade’, *The First Crusade: origins and impact*. Ed. by J. Phillips (Manchester, 1997), 107–129.
- ‘Byzantine soldiers, missionaries, and diplomacy under Gibbon’s eyes’, *Edward Gibbon and Empire*. Ed. by R. McKitterick and R. Quinault (Cambridge, 1997), 78–100.
- ‘Silks, skills and opportunities: some reflexions’, *Byzantine and Modern Greek Studies* 21 (1997), 246–257.
- ‘Byzantine relations with the outside world in the ninth century: an introduction’, *Byzantium in the ninth century: dead or alive?* Ed. by L. Brubaker (Aldershot, 1998), 167–180.
- ‘The Rus treaties with the Byzantines in the tenth century’, *Russia Mediaevalis* 11 (1998), 179–184 .

- 'The Khazars' formal adoption of Judaism and Byzantium's northern policy', *Oxford Slavonic Papers*, N. S., 31 (1998), 11–34.
- 'Byzantium in equilibrium, 886–944', *The New Cambridge Medieval History. The New Cambridge Medieval History*. Vol. III: c. 900–c. 1024. Ed. by T. Reuter (Cambridge, 1999), 553–566.
- 'Bulgaria: the other Balkan "empire"', *The New Cambridge Medieval History*. Vol. III, 567–585.
- 'Byzantium expanding, 944–1025', *The New Cambridge Medieval History*. Vol. III, 586–604.
- 'Byzantium and the West', *The New Cambridge Medieval History*. Vol. III, 605–623.
- 'Byzantium and the steppe nomads: the Hungarian dimension', *Byzanz und OstMitteleuropa 950–1453*. Hrsg. von G. Prinzing und M. Salamon (Wiesbaden, 1999), 55–83.
- 'Constantine VII's doctrine of „containment“ of the Rus', ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ. *Κ 70-летию академика Г. Г. Литаврину*. Отв. ред. Б. Н. Флоря. (Москва, 1999), 264–283.
- Начало Руси 750–1200*. Под ред. Д. Буланина (Санкт–Петербург, 2000), 624 с. (съавтор: С. Франклин)
- 'Messages, orders et ambassades: diplomatie centrale et frontalière à Byzance (IXe–IXe siècles)', *Voyages et Voyageurs à Byzance et en Occident du VIe au XIe Siècle. Actes du colloque international organise par la Section d'Histoire de l'Université Libre de Bruxelles en collaboration avec le Département des Sciences Historiques de l'Université de Liège (5–7 mai 1994)*. Éd. par A. Dierkens et J.-M. Sansterre, avec la collaboration de J.-L. Kupper (Genève, 2000), 375–396.
- 'Courts in East and West', *The Medieval World*. Ed. by P. Linehan and J. Nelson (London, 2001), 14–36.
- 'Europe and the wider world', *Short Oxford History of Europe. The Early Middle Ages Europe 400–1000*. Ed. by R. McKitterick (Oxford, 2001), 201–242.
- 'Constantine VII, Caucasian openings and the road to Aleppo', *Eastern Approaches to Byzantium*. Ed. by A. Eastmond (Aldershot, 2001), 19–40.
- 'Otto III, Boleslaw Chrobry and the „happening“ at Gniezno, A. D. 1000: some possible implications of Professor Poppe's thesis concerning the offspring of Anna Porphyrogenita', *Byzantium and East Central Europe*. Ed. by G. Prinzing, M. Salamon and P. Stephenson, *Byzantina et Slavica Cracoviensia* 3 (Cracow, 2001), 27–48.
- 'Spreading the word: Byzantine missions', *The Oxford History of Byzantium*. Ed. by C. Mango (Oxford, 2002), 230–247
- 'Emperors and expansionism: from Rome to Middle Byzantium', *Medieval Frontiers: concept and practice*. Ed. by D. Abulafia and N. Berend (Aldershot, 2002), 55–82.

- 'The ruler as instructor, pastor and wise: Leo VI of Byzantium and Symeon of Bulgaria' *Alfred the Great. Papers from the Eleventh-Centenary Conferences*. Ed. by T. Reuter (Aldershot, 2003), 339–358.
- 'Marriages towards the millennium', *Byzantium in the Year 1000*. Ed. by P. Magdalino (Leiden, 2003), 1–33.
- 'The uses of "history" in Byzantine diplomacy: observations and comparisons', *Porphyrogenita. Essays on the history and literature of Byzantium and the Latin East in honour of Julian Chrysostomides*. Ed. by Ch. Dendrinos, J. Harris, E. Harvalia-Crook and J. Herrin (Aldershot 2003), 91–115.
- 'The "muddy road" of Odo Arpin: from Bourges to La Charité-sur-Loire', *The Experience of Crusading. Vol. 2: Defining the Crusader Kingdom*. Ed. by P. Edbury and J. Phillips (Cambridge, 2003), 11–28.
- 'Byzantine writers on the Hungarians in the ninth and tenth centuries', *The Annual of Medieval Studies at the Central European University* 10 (2004), 97–123.
- 'Dimitri Dimitrievich Obolensky, 1918–2001', *Proceedings of the British Academy* 124. *Biographical Memoirs of Fellows* III (Oxford, 2004), 243–266.
- 'Conversions and regimes compared: the Rus and the Poles, ca. 1000', *East-Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ed. by F. Curta (Ann Arbor 2005), 254–282.
- 'Past and future in Middle Byzantine diplomacy: some preliminary observations', *Byzance et le monde extérieur: contacts, relations, échanges*. Éd. M. Balard, E. Malamut, J.-M. Spieser (Paris, 2005), 171–191.
- 'How St James the Persian's head was brought to Cormery. A relic collector around the time of the First Crusade', *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur*, Hrsg. von L. Hoffmann und A. Monchizadeh, *Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik* 7 (Wiesbaden, 2005), 287–335.
- 'Byzantium's overlapping circles', *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21–26 August 2006*. Vol. I. *Plenary Papers*. Ed. by E. Jeffreys (Aldershot, 2006), 15–55.
- 'The Byzantine Commonwealth 1000–1550', *Cambridge History of Christianity*. Vol. 5. *Eastern Christianity*. Ed. by M. Angold (Cambridge, 2006), 3–52.
- 'Manners maketh Romans? Young barbarians at the emperor's court', *Byzantine Style, Religion and Civilization. In Honour of Sir Steven Runciman*. Ed. by E. Jeffreys (Cambridge, 2006), 135–158.
- 'Closer encounters with the Byzantine World: The Rus at the Straits of Kerch', *Pre-Modern Russia and its World: Essays in Honor of Thomas S. Noonan*. Ed. by K. Reyerson, T. Stavrou and J. Tracy, *Schriften zur Geistesgeschichte des östlichen Europa* 29, (Wiesbaden, 2006), 15–77.
- 'The origins of Rus' (c. 900–1015)', *The Cambridge History of Russia*. Vol. 1. *From Early Rus' to 1689*. Ed. by M. Perrie (Cambridge, 2006), 47–72.

Изготвил: д-р Ангел Николов

БЕЛЕЖКИ КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

При оформлението на настоящото издание сме следвали определени принципи и правила, които бяха предварително съгласувани и одобрени от автора. На първо място, въведена беше единна система на цитиране на изворите и научната литература, доколкото запазването на оригиналното оформление на всяка една от предложените тук статии или студии би означавало да бъдат възпроизведени многократно в разгърната форма редица еднакви заглавия. Голяма част от изворите, както и онези научни публикации, които се срещат в повече от един от събраните тук текстове, се цитират в справочния апарат в съкратена форма, а пълните им заглавия могат да бъдат открити в съответния списък на съкращенията. Заглавията на монографии, научни сборници и поредици се възпроизвеждат в курсив, а тези на статиите се поставят в кавички („ за набраните на латиница и „ за набраните на кирилица).

Второ, цитираните в справочния апарат пасажи от старобългарски или древноруски извори или заглавия на публикации на кирилица, които авторът неизменно транслитерира на латиница, тук са възпроизведени в оригиналната им графика. Пасажите от византийски текстове и позоваванията на гръкоезични научни публикации са оставени непроменени спрямо следваната почти неизменно от автора практика да ги транслитерира на латиница (с изключение на „Един твърде необичаен брак? Мария Лакапина и българският цар Петър“, където гръцките легенди на анализирани от автора печати са цитирани в оригиналната им форма).

Трето, когато в основния текст или в бележките се цитират конкретни пасажи от византийски, латиноезични, старобългарски, арабски или други средновековни извори, следваме предложените от автора английски преводи със следните уточнения: ако съществуващите български преводи на изворите не се разминават съществено с версията на автора, текстовете се цитират по тях с добавено към авторската бележка указание на съответното издание, том и страница, поставено в квадратни скоби, например: [*ЛИБИ* II, с. 121]. В случаите, когато съществуващият български превод е доста по-различен, следваме версията на автора, а към оригиналното библиографско посочване под линия добавяме указание за съответния български превод с уточнението „срв.“, например: [срв. *ГИБИ* IV, 126–127].

Д-р Ангел Николов

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

Бешевлиев, <i>ПН</i>	Бешевлиев, В. <i>Първобългарски надписи</i> (София, 1979).
Божилов, <i>Цар Симеон</i>	Божилов, И. <i>Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на средновековна България</i> (София, 1983).
Георгиев, <i>Разцветът</i>	Георгиев, Е. <i>Разцвет на българската литература в IX–X в.</i> (София, 1962).
Герасимов, „Три старобългарски молидовула“	Герасимов, Т. „Три старобългарски молидовула“, <i>ИБАИ</i> , 8 (1934), 351–360.
Герасимов, „Оловни печати“	Герасимов, Т. „Оловни печати на българските царе Симеон и Петър“, <i>ИБАИ</i> , 12 (1938), 354–364.
Герасимов, „Новооткрит оловен печат“	Герасимов, Т. „Новооткрит оловен печат на цар Симеон“, <i>ИАИ</i> , 23 (1960), 67–70.
Герасимов, „Български и византийски печати“	Герасимов, Т. „Български и византийски печати от Преслав“, <i>Преслав</i> , 2 (1976), 129–141.
<i>ГИБИ</i>	<i>Гръцки извори за българската история</i> . Т. I–XI (София, 1954–1994).
<i>ЖК</i>	Житие на св. Константин-Кирил Философ – Климент Охридски. <i>Събрани съчинения</i> . Т. 3. <i>Пространни жития на Кирил и Методий</i> . Подготвили за печат Б. Ангелов и Хр. Кодов (София, 1973), 30–159.
<i>ЖМ</i>	Житие на св. Методий – Климент Охридски. <i>Събрани съчинения</i> . Т. 3. <i>Пространни жития на Кирил и Методий</i> . Подготвили за печат Б. Ангелов и Хр. Кодов (София, 1973), 160–212.
Златарски, <i>История</i>	Златарски, В. <i>История на българската държава през средните векове</i> . Т. I. <i>Първа българска държава</i> . Ч. 2 (София, 1927).
<i>ЗРВИ</i>	<i>Зборник радова Византолошког института</i> .
<i>ИАИ</i>	<i>Известия на Археологическия институт</i> .
<i>ИБ</i>	<i>История на България</i> . Т. 2. <i>Първа българска държава</i> (София, 1981).
<i>ИБАИ</i>	<i>Известия на Българския археологически институт</i> .

- Иванов, *Български старини*
- ИПр
Кувев, „Похвала“
- ЛИБИ
- Милев, *Гръцките жития*
- ПВЛ
- ПП
РИБ
Юрукова, „Сребърен печат“
- Юрукова, „Нови наблюдения“
- АВ
- АФ
- Arethas, *Scripta I–II*
- ВВg
Beševliev, *Inscriptionen*
- Beševliev, ‘Das byzantinische’
- ВF
ВHR
Božilov, ‘Preslav et Constantinople’
- Иванов, Й. *Български старини из Македония* (София, 1931, герг. 1970).
Исторически преглед.
Кувев, К. „Похвала на цар Симеон – реконструкция и разбор“, *РВg*, 10 (1986), № 2, 3–23.
Латински извори за българската история. Т. I–IV (София, 1958–1981).
Милев, А. *Гръцките жития на Климент Охридски* (София, 1966).
Повесть временных лет. Подг. текста Д. С. Лихачева. Перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Т. 1. *Текст и перевод* (Москва – Ленинград, 1950).
Плиска-Преслав.
Русская историческая библиотека.
Юрукова, Й. „Сребърен печат на цар Петър“, *Нумизматика*, 1980, № 3, 3–12.
Юрукова, Й. „Нови наблюдения върху някои редки паметници на средновековната българска сфрагистика“, *Нумизматика*, 1985, № 3, 15–24.
Annales de Saint-Bertin. Publiées par F. Grat, J. Vielliard et S. Clémencet, avec une introd. et des notes par L. Levillain (Paris, 1964).
Annales Fuldenses. Rec. F. Kurze, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (Hannoverae, 1891).
Arethae archiepiscopi Caesariensis *Scripta minora.* Rec. L. Westerink. Vol. I–II (Lipsiae, 1968–1972).
Byzantinobulgarica.
Beševliev, V. *Die protobulgarischen Inschriften, Berliner Byzantinische Arbeiten* 23 (Berlin, 1963).
Beševliev, V. ‘Das byzantinische in den protobulgarischen Inschriften’, *Byzantiaka*, 7 (1987), 55–63.
Byzantinische Forschungen.
Bulgarian Historical Review.
Božilov, I. ‘Preslav et Constantinople: dépendence et indépendence culturelles’, *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers* (Washington DC, August 3–8, 1986) (New York, 1986), 429–454.

- BSI
Byz
BZ
CFHB
Dölger, 'Bulgarenherrscher'
- Const. Porph. *DAI*
- Const. Porph. *De cer.*
- Const. Porph. *De them.*
- Const. Porph. *Treat.*
- DOP
Dujčev, MBS I–III
- Dujčev, 'Treaty of 927'
- EB
Fine, *Balkans*
- Gay, *L'Italie méridionale*
- George Pachymeres, *Relations historiques*
- GMC
- Byzantinoslavica.*
Byzantion.
Byzantinische Zeitschrift.
Corpus Fontium Historiae Byzantinae.
Dölger, F. 'Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers', *Известия на Българското историческо дружество*, 16–17 (1940), 219–232, repr. in Dölger, F. *Byzanz und die europäische Staatenwelt* (Darmstadt, 1976), 183–196.
Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*. Ed. by Gy. Moravcsik and R. J. H. Jenkins, *Dumbarton Oaks Texts 1* (Washington, DC, 1967).
Constantini Porphyrogeniti imperatoris *De cerimoniis aulae Byzantinae*. E recensione I. Reiskii. Vol. I (Bonnae, 1829).
Costantino Porfirogenito, *De thematibus*. Introduzione, testo critico, commento a curá di A. Pertusi, *Studi e testi* 160 (Cittá del Vaticano, 1952).
Constantine Porphyrogenitus, *Three Treatises on Imperial Military Expeditions*. Introd., ed., transl. and comm. by J. Halandon, *CFHB* 28 (Wien, 1990).
Dumbarton Oaks Papers.
Dujčev, I. *Medioevo bizantino-slavo I–III, Storia e letteratura raccolta di Studi e testi* 102, 113, 119 (Roma, 1965–1971).
Dujčev, I. 'On the Treaty of 927 with the Bulgarians', *DOP*, 32 (1978), 217–295
Études balkaniques.
Fine-Junior, J. *The early medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (Ann Arbor, 1983).
Gay, J. *L'Italie méridionale et l'empire byzantin (867–1071)* (Paris, 1904).
George Pachymérés, *Relations historiques*. Édition, introduction et notes par A. Failler. Traduction française par V. Laurent, Vol. 1–5, *CFHB* 24 (Paris, 1984–2001).
Georgii Monachi Continuatus *Vitae imperatorum recentiorum* – Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Geor-

- Hist. XV Martyr. gius Monachus. Ex recognitione I. Bekkeri (Bonnae, 1838), 761–924.
- Ibrāhīm ibn Ya'qūb, *Relatio* Historia Martyrii XV Martyrum, *PG*, 126, coll. 151–222.
- JÖB* *Relatio Ibrahim ibn Ja'kub de itinere slavico quae traditur apud al-Bekri*, ed. T. Kowalski (*Monumenta Poloniae Historica* n.s. 1) (Kraków, 1946)
- Joh. Exarch. *Hexam.* *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*. Aitzetmüller, R. *Das Hexameron des Exarchen Johannes*. Bd. I–VII. (Graz, 1958–1975).
- Jordanov, 'Molydobulles' Jordanov, I. 'Molydobulles de Boris-Mihail (865–889) et de Siméon (893–913)', *EB*, 1984, No 4, 89–93.
- Jurukova, 'La titulature' Jurukova, J. 'La titulature des souverains du premier royaume bulgare d'après les monuments de la sphragistique', *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов* (София, 1984), 224–230.
- Kolias, Léon Choerosphaktès Kolias, G. Léon Choerosphaktès, magistre, proconsul et patrice (Athènes, 1939).
- Leo Diac. Leonis Diaconi Caloënsis *Historiarum libri decem*. E recensione C. B. Hasii (Bonnae, 1828).
- Leo Grammaticus Leonis Grammatici *Chronographia*. Ex recognitione I. Bekkeri (Bonnae, 1842).
- Leo VI, *Tactica* Leonis imperatoris *Tactica*, *PG*, 107, coll. 672–1120.
- Liutprand, *Antapodosis* Liutprandi *Antapodosis* – *Die Werke Liutprands von Kremona*. Hrsg. von J. Becker, *Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum* (Hannover – Leipzig, 1915), 1–158.
- Liutprand, *Legatio* Liutprandi *Relatio de legatione Constantinopolitana* – *Die Werke Liutprands von Kremona*. Hrsg. von J. Becker (Hannover – Leipzig, 1915), 175–212.
- MBFÖ* *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*.
- McCormick, *Eternal victory* McCormick, M. *Eternal victory. Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium, and the early medieval West* (Cambridge, 1986).
- MGH Epp.* *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae* Vol. 3–8 (= *Epistolae Merovingici et Karolini Aevi*) (Hannoverae, 1892–1939).

MGH SS	<i>Monumenta Germaniae Historica. Scriptores</i> in folio, Vol. 1–30 (Hannoverae, 1824–1924).
MGH Poetae	<i>Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini Aevi Carolini</i> , ed. E. Dümmler, L. Traube, P. von Winterfeld, K. Strecker. Vol. 1–4 (Hannoverae, 1881–1899).
MM	<i>Acta patriarchatus Constantinopolitani 1315–1402</i> . Ed. Fr. Miklosich et J. Müller. Vol. I–II (Vindobonae, 1860–1862).
Niceph.	Nikephoros, Patriarch of Constantinople, <i>Short history</i> . Text, translation, and commentary by C. Mango, <i>CFHB</i> 13 (Washington, DC, 1990).
Nicholas Mysticus, <i>Letters</i>	Nicholas Mysticus, Patriarch of Constantinople, <i>Letters</i> . Greek text and English translation by R. Jenkins and L. Westerink, <i>CFHB</i> 6 (Washington, DC, 1973).
Nikeph. Greg. <i>Byzantina Historia</i>	Nicephori Gregorae <i>Byzantina historia</i> . Cura L. Schopeni (et I. Bekkeri), Vol. I–III (Bonnae, 1829–1855).
Obolensky, <i>Commonwealth</i>	Obolensky, D. <i>The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453</i> (London, 1971).
Obolensky, <i>Portraits</i>	Obolensky, D. <i>Six Byzantine Portraits</i> (Oxford, 1988).
ODB	<i>Oxford Dictionary of Byzantium</i> . Editor in chief A. Kazhdan, Vol. 1–3 (Oxford, 1991).
Oikonomidès, <i>Les listes de préséance</i>	Oikonomidès, N. <i>Les listes de préséance byzantines des IX et X siècles</i> (Paris, 1972).
Ostrogorsky, <i>History</i>	Ostrogorsky, G. <i>History of the Byzantine State</i> (Oxford, 1968).
PBg	<i>Palaeobulgarica</i> .
PG	<i>Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca</i> , ed. J.-P. Migne, Vol. 1–161 (Paris, 1857–1866).
Photius <i>Ep.</i> I–III	Photii <i>Epistulae et Amphilochia</i> . Ed. B. Laourdas et G. Westerink. Vol. I–III (Lipsiae, 1983–1985).
PL	<i>Patrologiae Cursus Completus, Series Latina</i> , ed. J.-P. Migne, Vol. 1–221 (Paris, 1841–1864).
Pseudo-Symeon	Symeonis Magistri <i>Annales a Leone Armenio ad Nicephorum Phocam</i> – Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Ex recognitione I. Bekkeri (Bonnae, 1838), 601–760.
REB	<i>Revue des études byzantines</i> .

- Reg.* Les registes des actes du patriarcat de Constantinople. Par V. Grumel, V. Laurent, J. Darrouzès, Vol. 1–7 (Paris, 1932–1991).
- Regino, *Chron.* Reginonis abbatis Prumiensis *Chronicon cum continuatione Treverensi*. Rec. Fr. Kurze, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* (Hannoverae, 1890).
- RPK* *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*. Hrsg. von H. Hunger und O. Kresten, Bd. 1–3, *CFHB 19* (Wien, 1981–2001).
- Scylitzes Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*. Rec. I. Thurn, *CFHB 5* (Berolini et Novi Eboraci, 1973).
- SSS *Słownik starożytności słowiańskich*.
- Soustal, *Thrakien* Soustal, P. *Thrakien (Thrake, Rodope und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini 6* (Wien, 1991).
- Théodore Daphnopatès, *Correspondance* Théodore Daphnopatès. *Correspondance*. Éditée et traduite par J. Darrouzès et L. G. Westerink (Paris, 1978).
- Theodosius Melitenus Theodosii Meliteni qui fertur *Chronographia*. E codice graeco Regiae Bibliothecae Monacensis edidit et reformavit Th. L. F. Tafel (Monachii, 1859).
- Theoph. *Chron.* Theophanis *Chronographia*. Rec. C. de Boor. Vol. I (Lipsiae, 1883).
- Theoph. Cont. Theophanes Continuatus, *Chronographia* – Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus. Ex rec. I. Bekkeri (Bonnae, 1838), 1–481.
- Thomson, ‘Chrysostomica’ Thomson, F. ‘Chrysostomica Palaeoslavica. A Preliminary Study of the Sources of the Chysorrhoeas (Zlatostruy) Collection’, *Cyrrillomethodianum*, 6 (1982), 1–65.
- Thomson, ‘Florilegium’ Thomson, F. ‘The Symeonic Florilegium – problems of its origin, content, textology and edition, together with an English translation of the Eulogy of Tzar Symeon’, *PBg*, 17 (1993), No 1, 37–53.
- Vavřínek, Zástěrová, ‘Byzantium’s role’ Vavřínek, V., Zástěrová, B. ‘Byzantium’s role in the formation of the Great Moravian culture’, *BSI*, 43 (1982), 161–188.
- Vita Euthymii* *Vita Euthymii patriarchae CP*. Text, translation, introduction and commentary by P. Karlin-Hayter (Bruxelles, 1970).

Vita S. Lucae Iunioris

Vita S. Mariae Iunioris

Zonaras, *Epitome historiarum*

Vita S. Lucae Iunioris, *PG*, 111, coll. 441–480.

Vita S. Mariae Iunioris, *Acta Sanctorum Novembris IV* (Bruxellis, 1925), coll. 688–705.

Zonaras, *Epitome historiarum*. Ed. M. Pinder, M. Büttner-Wobst, Vol. I–III (Bonnae, 1841–1897).

СЛАВЯНИ И БЪЛГАРИ

Към началото на VIII в. само три значими политически структури оказвали своето влияние върху Балканите. Две от тях принадлежали на наскоро дошлите от евразийските степи авари и българи, докато третата включвала останките от Източната Римска империя, която до VI в. владеела целия полуостров. Трябва да се подчертае, че империята никога не се отказала безрезервно от претенциите си за върховна власт над цялата територия на юг от долното и средното течение на р. Дунав, независимо от всички договори, които била принудена да сключи с по-могъщите нашественици. Също така и най-многобройните преселници – славяните – като цяло били и най-малко склонни към систематично насилие и оставили непокътнати много от видимите символи на империята като например резиденции на управители и храмове. Съответно периодичните опити на византийското правителство да отстои своето право на владение не били напълно лишени от материално потвърждение, а присъствието на гръкоезични и, предполага се, предимно християнски общности било едно допълнително подсеждане за някогашния ред. Не всички гръцки говорещи обаче се считали по необходимост задължени да слугуват на далечния и видимо лишен от възможности император край Босфора.

Откъсването на гърци християни и на други групи от Аварския хаганат¹ подсказва за перипетиите, през които трябвало да премине едно такова обединение между степни номади и подчинените им народи, когато инерцията на военните кампании и плячкосването постепенно отслабнела и отстъпела място на един по-уседнал и не толкова военизиран начин на живот. Тази тенденция била налице към края на VII и продължила през VIII в. Мнозинството от населението се занимавало със земеделие, както свидетелстват намерените в погребалните полета множество сърпове, въпреки че част от аварите може би са съхранили до известна степен пастирския си номадизъм. По същество поведението на аварите било дефанзивно, а защитните укрепления, за които свидетелства концентрацията на гробове на воители в югоизточния край на владенията им (близо до дн. Белград), са служели предимно като преграда срещу набезите на българите нагоре по р. Дунав. Независимо от това, със своите

¹ Lemerle, P. *Les plus anciens recueils des Miracles du saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, Vol. I (Paris, 1979), 222–224. Потомците на гръкоезичните пленници на аварите, които се появили край Солун през 80-те години на VII в., повече или по-малко основателно били гледани със съмнение от имперските власти.

лъкове и стрели, саби, конница и изкусна езда, те си оставали трудно пренебрежима военна сила и с основание били описвани от един франкски писател в средата на VIII в. като „коравия народ на аварите“ (*robusta gens Avarorum*)². Те вероятно са служели като преграда пред ориентирания на запад военни начинания на своите български съседи.

Точният етнически произход на дунавските българи е неясен. Най-вероятно е, във всеки случай, те да са погълнали обединения с разнороден произход по време на миграцията си на запад през евразийските степи³, и те несъмнено са говорили на някаква разновидност на тюркския като основен език. Българите съхранили задълго много от обичаите, военните тактики, титлите и отличителните знаци на един номадски народ от степите. Дори към 60-те години на IX в. те все още влизали в битка с конски опашки наместо знамена⁴. През VIII и IX в. българите имали непосредствено практическо основание да запазят една военна организация, подходяща за откритата степ. Плодородните полета на североизток от Дунав, чак до басейна на Днестър, все още били техни пасища и трябвало да бъдат защитавани от други военни обединения, разположени на изток. В известен смисъл дунавските българи били принудени да запазят готовността си за военни действия в степите в по-голяма степен, отколкото аварите зад преградата, която Карпатите им осигурявали: Плиска, средището на българите в равнините южно от Дунав, се превърнала в огромен стан и убежище за техните семейства и добитък, скоро след като те пресекли реката и завзели равнината на юг през 680–681 г. Те издигнали преграден вал от пръст с височина около 3 м, който ограждал територия от приблизително 23 кв. км; в центъра ѝ се намирало едно значително по-малко землено укрепление, концентрично разположено спрямо външното, където били резиденцията на хана и домовете на висшите сановници⁵. В края на VII и през VIII в. тези градежи не били от камък, но все още се запазвали останките от каменни византийски църкви и обществени сгради. Една от най-привлекателните страни на тази територия били изобилните пасища и новодошлите българи изградил няколко подобни големи укрепени селища в близост до Плиска⁶. Друго предимство била защитата срещу внезапни нападения на степни народи, която Дунав предлагал.

На юг били „гърците“, срещу чието коварство и внезапни атаки трябвало да се противопостави с неотслабваща бдителност. Данъкът или даровете, които

²Arbeonis episcopi Frisingensis *Vitae Sanctorum Haimhrammi et Corbiniani*. Rec. B. Krusch (Hannoverae, 1920), p. 33; Deér, J. *Byzanz und das abendländische Herrschertum, Vorträge und Forschungen* 21 (Sigmaringen, 1977), S. 328.

³Димитров, Д. „Об основных протоболгарских группах в степях Восточной Европы в VI–VII вв.“, *BHR*, 1987, No 1, 58–70.

⁴*MGH Epp.* VI, p. 580.

⁵*ИБ*, с. 181; Рашев, Р. „Земленото укрепление на Плиска“, *ПП*, Т. 4 (1985), 9–12.

⁶Рашев, „Земленото укрепление“, с. 15. Относно вторичната употреба на *spolia* през IX в. вж. по-долу.

българските ханове от Аспарух насетне изглежда са получавали от императора, може би са засилвали апетита за нова плячка от набези, но може и да са подтиквали към възприемане на статуквото. Изглежда, че основна причина за нарушаването на това равновесие станала лекотата, с която византийските претенденти за трона прибягвали към българската военна подкрепа. Най-забележителният случай станал през 705–706 г. Решен да си възвърне властта след годините, прекарани в изгнание на север от Черно море, Юстиниан II си осигурил подкрепата на хан Тервел с обещания да му даде „много дарове и собствената си дъщеря за жена“⁷ и се изправил пред стените на Константинопол заедно с хана и неговите воители. Видът на тази армия не успял да принуди защитниците на града да се предадат, но Юстиниан, заедно с неколцина други, успял да проникне през стените и в последвалата неразбория си възвърнал трона. Тервел бил възнаграден с почти императорската титла „кесар“ и, седнал на трон до императора, приемал почестите на гражданството. Новите си владетелски знаци той изобразил върху печат, който вероятно е бил отсечен за него, докато все още се е намирал в Константинопол⁸. Тервел поръчал също да бъде изработен голям каменен релеф (2,6 м вис., 3,1 м шир.) високо на една скална стена край Мадара, южно от Плиска. Там Тервел бил изобразен възседнал кон, който тъпче лъв, пронизан от копие то владетеля⁹. В ролята на триумфиращ ловец той възприел царствен образ.

Линията на Тервел към предпазливо сътрудничество с императора, за което се загатва в съвременен на събитията надпис¹⁰, не била лишена от смисъл. Византийските владетели, които едва удържали засилилия се в началото на VIII в. напор на арабите и които не можели да разчитат на лоялността на собствените си военачалници, били склонни да разглеждат завладяването на земите по долното течение на Дунав от българите като свършен факт. Вероятно през 716 г., и със сигурност най-късно докъм 750 г., бил сключен договор между българския владетел (вероятно Тервел) и един император, който уреждал движението между териториите под тяхна власт; търговците трябвало да притежават „грамоти и печати“ (*sigilliōn kai sphragidōn*), а тяхната собственост трябвало да се счита за неприкосновена; българите можели да закупват одежди и червени кожи на обща стойност 30 или 50 фунта злато¹¹. Договорът бил в съответствие с положението на хана като върховен военен предводител и му придавал тежест: за в бъдеще той и неговите представители щели да

⁷ 'pleista ... dōra kai tēn heautou thygatera eis gynaika', Theoph. *Chron.*, p. 374, trans. Turtledove, p. 71 [*ГИБИ* III, 266–267]; cf. Niceph., 102–103.

⁸ Zacos, G., Vegler, A. *Byzantine Lead Seals*, I.3 (Basel, 1972), p. 1441; Бешевлиев, *ПН*, с. 231; Jurukova, 'Titulature', 224–226.

⁹ Бешевлиев, *ПН*, с. 89, 100–101.

¹⁰ Бешевлиев, *ПН*, с. 91.

¹¹ Theoph. *Chron.*, p. 497, trans. Turtledove, p. 176 [*ГИБИ* III, с. 285]; *ИБ*, с. 115; Oikonomides, N. 'Tribute or trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716', *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia*, Vol. I. In *Memoriam I. Dujčev* (Sofia, 1988), 29–30.

имат правото да следят редовните контакти на всеки, който обитава териториите северно от планината Хемус, с имперските власти в Константинопол или с укрепените пристанища, пръснати по бреговете на Черно море; изглежда, че основен търговски портал е било пристанището на Месемврия¹².

Би могло да се очаква, по аналогия с аварите и с други степни обединения, че българската държава щяла да преживее сътресение, когато инерцията на завоеванията и огромният приток на плячка отслабнела и населението от незнатен произход се отдавало в по-малка или в по-голяма степен на земеделие. Лагерът в Плиска не притежавал еквивалента на богатствата на Аварския пръстен и, доколкото византийската икономика през VIII в. била преимуществено аграрна, достъпните възможности за значително обогатяване в Южна Тракия били малко дори и в градове от типа на Филипопол. Данъкът, събиран от славяните, трябва да е бил натурален, а земеделската продукция, въсъкът и кожите не били най-подходящият двигател за един траен политически механизъм, базиран върху награди и покровителство. Както изглежда, данъкът, който постъпвал на неопределени интервали от Византия, не е бил особено значителен.

Тези хипотези, към които трябва да се подхожда много предпазливо, имат известно отношение към развилите се през третата четвърт на VIII в. събития, когато войните отново отредили място на българите във византийските хроники. Император Константин V (741–775) бил талантлив военачалник, уверен в предаността на своите войски (*tagmata*). Като се възползвал от броженията в мюсюлманския свят, той атакувал плътно населените области по източната си граница и прехвърлил тяхното християнско население от сирийски и арменски произход в Тракия. Константин се стремил и да засили контрола над предимно славянските обитатели на ивицата земя между Родопите и Егейско море. Един поход срещу българите ок. 760 г., вероятно в основата си наказателен и за сплашване, завършил безславно в един планински проход¹³, но последвалите събития изглежда оправдали пренебрежителното отношение на Константин към северните му съседи. Мнозина славяни се възползвали от възможността, предоставена им от раздорите между техните господари, и се присъединили към императора, който ги заселил във Витиния.

Последвалите походи на Константин V срещу българите в по-късните години от царуването му са представени във византийските хроники предимно като безсмислени начинания, породени от неговото славолубие¹⁴. Изглежда, че през 773 г. за него е било достатъчно просто да доплава до Варна, за да накара българите вкупом да молят за мир, а когато впоследствие разгромил една

¹² Oikonomides, 'Tribute', p. 31.

¹³ Theoph. Chron., p. 431, trans. Turtledove, p. 120. Относно една позитивна версия, която може би се отнася за същата кампания, вж. Niceph. p. 144–145, 219.

¹⁴ Niceph. p. 148–153, 156–157. Тонът на Теофан е доста по-негативен: Theoph. Chron., p. 432–433, 436–437, 446–448, trans. Turtledove, p. 122, 125–126, 133–135.

българска войска, нарушила наскоро сключените писмени споразумения, той се отдал на празнуване на победата в Константинопол и не преследвал врага далече на север. Неговите походи по суша и по море може би всъщност са имали за цел единствено да сплашат българите и да ги обезкуражат в техните опити да препятстват усилията му по разклащане на славянските политически структури, оформили се на юг от планината Хемус. Империята изпитвала неотложна нужда, изострена вероятно от периодично разразяващата се чума, не толкова от пасища, колкото от хора както за гарнизоните на крепостите, построени и обновени от Константин по границите, така и за производство на хранителни припаси, върху които трябвало да се опрат тези отбранителни системи. За неговата грижа да съхрани, ако не и да увеличи населението на Тракия подсказва реакцията му на плана на българите през 774 г. да преселят обитателите на Берзития в своята страна¹⁵.

Ако е вярна тази интерпретация на целите на Константин, тя намалява значението на постигнатото от българите в отбиването на ударите, нанесени им от неговите армии. През царуването на Константин те преживели първия си сблъсък с един войнствен император със здрави позиции и неразделно внимание, а ефектът от техните периодични поражения било задълбочаването на политическата нестабилност, която вече била налице. Многобройните „тайни приятели“, които осведомявали Константин за плановете на българите, може би свидетелстват по-скоро за притегателната сила на имперския двор в политическо и културно отношение, а не просто за ефикасността на византийските подкупи и разузнаване. През 776 г. хан Телериг, вървейки по стъпките на поне един свой предшественик, потърсил убежище в Константинопол, покръстил се и се оженил за братовчедка на съпругата на императора. Но би било погрешно, като изхождаме от непостоянството на върхушката, да заключим, че целият управляващ елит е бил деморализиран и изпаднал в културна несъстоятелност. Недоверието към „гърците“ било един от мотивите в т. нар. първобългарски надписи и може би по парадоксален начин то е спомогнало да се запази сплотеността на военната класа, тъй като се е изисквала висока степен на военна бдителност. Смята се, че „съборът“ (*kombenton*), който през 763 г. осъдил хан Сабин, бил провъзгласил: „Чрез теб България ще бъде поробена от римляните!“¹⁶. Това изказване предхожда други, несъмнено доказани исторически, изрази на страха и недоверието на българите към византийската държава.

Преходът между VIII и IX в. бил белязан от серия нашествия и контранашествия между византийци и българи. Колкото и потресаващи да били някои от

¹⁵ Theoph. *Chron.* p. 447, trans. Turtledove, p. 134; Turner, D. 'The politics of despair: the plague of 746–747 and iconoclasm in the Byzantine Empire', *The Annual of the British School in Athens*, 85 (1990), p. 426; Soustal, *Thrakien*, S. 80, 336.

¹⁶ 'dia sou hē Boulgaria mellei doulousthai tois Rōmaiois': Theoph. *Chron.* p. 433, trans. Turtledove, p. 122 [ГИБИ III, с. 271].

тези сблъсъци, сами по себе си те не променили съотношението на силите между противниците. Те обаче били симптом за по-дълбоки промени, които ожесточените конфликти от началото на IX в. вероятно са ускорили. На първо място, като най-драматична, трябва да се отбележи гибелта на Аварския хаганат. През 796 г. хаганът се подчинил на Карл Велики и през 803 г. последната значителна съпротива на аварите била сломена¹⁷. Българите, предвождани от новия си хан – Крум, бързо се възползвали от затруднението на аварите. Около 804 г. те предприели опустошително нападение, което принудило част от аварите да поискат разрешение да мигрират на запад, в териториите на своите франкски господари¹⁸.

Втора съществена промяна ок. 800 г. станало установяването на по-тесни връзки между Византия и разнородното население от вътрешността на Балканския полуостров, както и реакцията на българите спрямо това. В края на VIII в. имперското правителство предприело впечатляващи стъпки за прокламирането на суверенната си власт над славянските общности на запад и югозапад. През 784 г. императрица Ирина отпразнувала с триумф в столицата успеха на своя главен министър Ставракий, който, както се твърди, успял „да направи данници“ „всички“ славянски племена в района на Солун и Северна Гърция¹⁹, а впоследствие самата тя предприла нещо като императорска обиколка из Тракия, съпроводвана от голяма войска и снабдена с органи и други музикални знаци на величие. Пътуването на Ирина бележи опит за създаването на анклави около крепостите по протежение на широка ивица от спорни земи, обърнати към България. Нейният маршрут, който стигал чак до Филипопол (Пловдив), нагоре по течението на Хеброс (Марица), я отвел далече отвъд дотогавашните граници на имперска сигурност. Учредената от нея нова провинция, тема „Македония“, облякла в административна форма византийското господство над крайбрежната ивица на запад от Хеброс, а изборът на име бил предупреждение към българите относно имперските претенции към същинска Македония, далече на запад.

Ако Ирина и нейните съветници са предполагали, че поради броженията сред българския управляващ елит техният опит за възстановяване на територии ще бъде посрещнат с мълчаливо съгласие, скоро ги очаквало разочарование. Изправена лице в лице с византийците, българската държава се оказва много по-издръжлива, отколкото Аварският хаганат пред франките. Всъщност сега именно византийската държава в продължение на две десетилетия

¹⁷ Pohl, W. *Die Awaren: Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* (München, 1989), 321–322.

¹⁸ *Suidae Lexicon*, ed. A. Adler, I (Leipzig, 1928), 483–484; Pohl, *Die Awaren*, S. 322.

¹⁹ hypophorous epoiēse: Theoph. *Chron.*, p. 456, trans. Turtledove, p. 142 [ГИБИ III, с. 276]; Treadgold, W. *The Byzantine Revival, 780–842* (Stanford, 1988), p. 73. Властта на империята била установена в по-големите градове като Адрианопол, доста на запад от столицата, ако се съди по списъка на епископите, присъствали на Седмия вселенски събор в Никея през 787 г.: Soustal, *Thrakien*, S. 81.

изпитала сътресения във върховете, с което българите получили възможност да преобърнат тенденцията от последните години.

Византийските хроники свидетелстват за няколко забележителни сблъсъка от останалата като цяло недокументирана борба за контрол не само над крепости, като например Маркели, но и над цялото протежение на основните речни долини, простиращи се от вътрешността на Балканския полуостров към Егейско море²⁰. Българите вероятно се чувствали притеснени от гореописаните византийски демонстрации на сила и актове на консолидация. Но те не били лишени и от известен авантюристичен дух и желание за експанзия, както свидетелства нападението им над аварите ок. 804 г.

Хан Крум, който организира това нападение, дошъл на власт ок. 802 г. и за неговите политически ходове свидетелстват определени надписи. По негово нареждане те били поставени край границите или на стратегически места, за да разгласяват претенции и да оповестяват права. Струва си да се отбележи, че сега обект на спор станали крепости, разположени далече от границите, както и пунктове по протежение на крайбрежните равнини на Източна Тракия. През 809 г. Крум влязъл в Сердика (София) и избил не само многобройния гарнизон, но също и гражданското население, което вероятно се е състояло предимно от гръкоезични хора, заселени там в недалечното минало. Ответната реакция на Никифор била насочена в две посоки. Първо, той ускорил прехвърлянето на „християни от всяка тема“ (*Christianous... ek pantos thematos*) към населените предимно със славяни области, над които предявявал претенции за господство²¹. Второ, Никифор бил твърдо решен да нанесе унизителен удар на хан Крум, за да предотврати по-нататъшното разбиване на започналата да се оформя мрежа от крепости. Императорът повел огромна войска към седалището на Крумовата власт в долината на Дунав, изгорил палатите му и поставил печати и решетки на неговите „съкровищници“, с което оповестил промяната на собствеността им²². Само след няколко дни великата армия на Никифор се оттеглила през дълбоките планински проходи. Но дори и при това положение българите имали достатъчно време, за да подготвят дървени барикади, които били издигнати в двата края на долината, превръщайки я в капан за византийците. Българите опустошили византийския лагер преди разсъмване на 26 юли 811 г., събота, и убили императора; настанала паника и още мнозина войници намерили смъртта си, опитвайки се да се прехвърлят през загражденията. Византийските загуби са характеризирани като „огромни“²³. Изглежда, че Крум

²⁰ Theoph. Chron., p. 463–464, 467–468, 470, trans. Turtledove, p. 148, 150–151, 153; Treadgold, *The Byzantine Revival*, 91–92, 98–100, 106; Soustal, *Thrakien*, S. 82, 348–349.

²¹ Theoph. Chron., p. 486, trans. Turtledove, p. 166 [ГИБИ III, с. 280].

²² *tois tameiois*: Theoph. Chron., p. 490, ред 24, trans. Turtledove, p. 171. Струва ми се невероятно още през 809 г. да се е състоял византийски поход в Дунавската равнина чак до Плиска; вж. обаче Treadgold, *The Byzantine Revival*, p. 158.

²³ Treadgold, *The Byzantine Revival*, p. 174.

предложил условия за мир, които общо взето представлявали подновяване на договора, сключен преди почти век. В препъникамък обаче се превърнала една от клаузите, която се отнасяла до връщането на дезертъори, включително и на политически бегълци²⁴. Тогава Крум завзел ключовата военноморска база Месемврия и опустошил част от Тракия. Император Михаил I (811–815) най-после преодолел нежеланието си да влезе в бой, но зле въоръжените му и недобре обучени войски били разбити с лекота при Версиникия на 22 юни 813 г. Крумовите войски били значително по-малочислени от византийските и до този момент българският владетел проявявал предпазливост. Сега обаче Крум стигнал с хората си до Константинопол и пожелал копиеето му да бъде забито в Златната порта, очевидно като символ на неговата победа. Може би това е било просто перчене, което предхождало мирните преговори: по негово искане му била организирана среща с наскоро възкачили се на престола император Лъв V. Твърде вероятно е раздражението, предизвикано от византийския опит за покушение, да е накарало Крум да се впусне във вихъра на унищожението. След като плякосали предградията на столицата, Крум и неговите воители опустошили множество крепости и укрепени градове в благоденстващите и дотогава спокойни земи по северния бряг на Мраморно море.

Крум оповестил с надпис върху камък йерархията на командирите на новозавладените гранични крепости. Той наредил в надписите върху мраморните колони, поставени в Плиска, да бъдат поместени и имената на разположени далече на юг укрепени градове, които били плякосани, но не и завладени. Известни са двадесет и една такива колони²⁵. Сега Крум искал да добави към списъка и името на Константинопол. Численото превъзходство и обсадните машини били предпоставка за успеха на това начинание, поради което той се заел с набирането на огромна войска, като наел авари и много славяни²⁶. Подготвил и арсенал от грамадни катапулти и други приспособления, които е трябвало да бъдат теглени от 10 000 вола. Но внезапната му смърт осуетила този план. Крум умрял от мозъчен кръвоизлив на 13 април 814 г.

Така приключва една от по-войнствените фази във византийско-българските отношения. Различните нашествия потвърдили това, което вероятно е било вече очевидно: че никоя от страните не може да надделее над другата. Бързината на Никифоровото нахлуване през 811 г. вероятно е била продиктувана от притеснения във връзка с отстъплението. Според описанията реакцията му при новината за преграждането на проходите била: „Дори крилати да бяхме станали, никой да не се надява, че ще избегне гибелта“²⁷. Българските нападения продължили и след Крумовата смърт, но оформилата се патова ситуация, създадена благода-

²⁴ Theoph. Cont., p. 12–13; вж. също по-горе в настоящия текст.

²⁵ Бешевлиев, *ЛН*, 32–33, 143–151, 173–174; Soustal, *Thrakien*, 83–84.

²⁶ Dujčev, *MBS II*, p. 425; Pohl, *Die Awaren*, S. 327.

²⁷ ‘k’an pterōtoi genōmetha, mēdeis elpisoī diaphygein ton olethron’, Theoph. *Chron.*, p. 490, trans. Turtledove, p. 171 [ГИБИ III, с. 282].

рение на естествената бариера на Хемус и на стените на Града, била призната с мирния договор (може би със срок на действие от тридесет години), сключен най-вероятно през 816 г. между Лъв V и Омуртаг (815–831), синът на Крум²⁸. Съдържанието му било изложено в надпис върху колона в Плиска: граничните земи били определени главно чрез многобройните крепости, простиращи се от Девелт (който изглежда бил върнат на Византия) към вътрешността.

Надписът е непълен и много малко от топонимите не са били обект на дискусия относно формата или местонахождението им в наши дни²⁹. От една страна, е ясно, че Констанция, разположена стратегически на Хеброс, и Макри Ливада, в близост до нея, са били доста по на юг от Хемус и са осигурили на българите опорни точки в плодородната речна долина. От друга страна, изложените в надписа клаузи предполагат също връщане към мирно съжителство и премахване на поводите за военни действия, за което загатва самият факт на издигането на надписа в седалището на хана. Твърде вероятно е тъкмо по това време българите да са изградили и един голям земен насип. Валът все още личи в протежение на 137 км – от морския бряг, близо до Девелт, до околностите на Констанция, и достига височина от 1 м³⁰. Той е свидетелство за значителни организационни умения и, макар появата му да е предизвикана от недоверие към гърците, той подсказва и за едно намерение за трайно уреждане на отношенията. Ханът все още смятал степите на североизток от Дунав за свои владения и поддържал значителна по размери колония от византийски пленници там, вероятно в близост до р. Днестър. На общността било позволено да има свои водачи, и тези земеделци, които изглежда били въоръжени, служели като буфер срещу нашествениците от изток. Съществуват „първобългарски“ надписи, които – по всичко личи – са потвърждавали или допълвали гореспоменатия договор³¹, а през 822–823 г., вероятно в изпълнение на клауза от договора, Омуртаг подпомогнал Михаил II да потуши въстанието на Тома Славянина³².

Съществувало обаче едно сериозно напрежение, залегнало дълбоко във взаимоотношенията на българската държава с империята. Военната готовност оставала основен приоритет на хана, както личи от кореспонденцията между хан Борис и папа Николай I през 866 г. Преди да тръгне на война, ханът изпращал надзорник с остър ум, който да направи оглед на „всички оръжия, коне и

²⁸ Treadgold, W. 'The Bulgars' treaty with the Byzantines in 816', *Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, 4 (1984), 217–218.

²⁹ Бешевлиев, ПН, 152–163; Soustal, P. 'Bemerkungen zur byzantinisch-bulgarischen Grenze im 9. Jahrhundert', *MBFÖ*, 8 (1986), 150–154.

³⁰ Beševliev, V. *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte* (Amsterdam, 1981), 476–477; Soustal, *Thrakien*, 261–262.

³¹ Бешевлиев, ПН, 163–169.

³² Treadgold, *The Byzantine Revival*, p. 240, 445 (n. 332). Относно свидетелства за един български контингент, който заедно с византийците се сражавал срещу арабите в Мала Азия през 837 г., вж. Ditten, H. 'Herrschte 837 u.Z. Krieg oder Frieden zwischen Byzanz und Bulgarien?', *EB*, 1984, No 4, 70–79.

вещи, които са необходими за сражение; и оня, у когото се окажат немарливо приготвени, се наказва със смърт³³. Смърт очаквала и онези гранични стражи, допуснали преминаването на свободни хора и роби без разрешение³³. Това мрачно състояние на постоянна бдителност подсказва за неотслабващия страх от внезапни нападения на византийците по суша или по море, докато степите на североизток гъмжали от непредсказуеми грабителите³⁴. Но енергията на българите намирала отдушник в експанзионизма винаги, когато им се предоставела възможност, а нуждите на тяхната военна машина през IX в. както от снаряжение, така и от жива сила ги карала да разширяват обхвата на взиманията си от покорените народи. Към средата на 20-те година на IX в. те се стремели към някакъв тип върховенство над славяните и аварите, които обитавали отвъд Железни врата, източно от р. Тиса. През 827 г. български кораби тръгнали нагоре по течението на р. Драва и направили опит да отнемат контрола върху местните славяни от франките³⁵. Хан Пресиан (836–852) в продължение на три години водил война със сърбите и макар целите му да не са ясни, вероятно, както и в случая със сблъсъка с франките, обект на спор са били правото на върховна власт и, в крайна сметка, събирането на данъци. Това на свой ред води към предположението, че към средата на века периметърът на данъчните вземания на хана е достигал далече на запад, отвъд Сердика (София). Докъде точно се е простирала властта на хана и откъде е започвала тази на императора, вероятно не е било твърдо установено, а и българските владетели така или иначе не се опитали да се възползват докрай от възможностите, които крехката византийска хегемония над някои от нейните *славинии* през 20-те и 30-те години на IX в. може би е предлагала³⁶. Наследниците на Крум изглежда се насочили към планинската вътрешност на Балканите и към горното течение на Дунав, които били извън обсега на императорската флота или сухопътните войски.

Техният поглед обаче бил впит във василевса и в неговия двор. Това е неизбежното заключение, което може да се направи въз основа на надписите на гръцки, изсичани по заповед на хановете от служители, които твърде вероятно са били етнически гърци: те са написани на разговорен, а не на книжовен гръцки език. Някои от надписите имат определени прагматични функции, но повечето от тях, често издялани върху мраморни колони, били издигани във владетелските резиденции с показна цел. Титлата „от Бога владетел“ се среща

³³ 'cuncta arma et caballos et quae necessaria pugnae existent... et, apud quem inutiliter praeparata inventa fuerint, capite punitur', *MGH Epp.* VI, p. 582 [*ЛИБИ* II, с. 91]; cf. *ibid.*, p. 579.

³⁴ Например унгарците, които нападнали вече споменатите византийски пленници при тяхното бягство, вероятно през 30-те години на IX в.: *GMC.* p. 818–819.

³⁵ Deér, *Byzanz*, S. 358; Pohl, *Die Awaren*, S. 327.

³⁶ За непрестанното разбойничество и за един открит бунт вж. Dvornik. F. *Les Slaves, Byzance et Rome au IX siècle* (Paris, 1926), 35–36, 54, 61–62. За ролята на българите в тези размирици може да се съди въз основа интерпретацията на един фрагментиран и твърде дискуссионен надпис (Karayannopoulos, J. *L'inscription protobulgare de Direkler* (Athens, 1986), 14–19. 26–48). Всяка подобна намеса, каквато ханът може и да е имал, не е доказана.

за първи път в надписи на Омуртаг. Едва ли е случайност, че титлата „от Бога император“ (*ek theou basileus*) е била използвана върху византийски монети и печати по същото време, а вероятно и в акламации от този период³⁷.

Източниците за управлението на Борис (852–889, 893) са по-пълни от тези за властването на неговите предшественици, но е трудно да се прецени тяхната достоверност. Следователно всякакви коментари относно политическата обстановка, на фона на която се извършило покръстването на Борис и дори относно самия ход на събитията, следва да бъдат изключително предпазливи. Изглежда най-вероятно, че скоро след възкачването си на престола Борис сключил договор с Византия, може би в търсене на изход от омагьосания кръг на нападения и контранападения, които изглежда зачестили в териториите по византийско-българската граница след изтичането на срока на тридесетгодишния договор в края на 40-те години на IX в.³⁸ Определени византийски източници твърдят, че военните начинания на Борис били пресечени от твърдата позиция на императрица Теодора, но в действителност може би се е касаело за стратегически съображения на хана: като познавал значителните богатства, военния потенциал в жива сила и дипломатическите връзки на Византия, Борис вероятно се е стремил към стабилност на юг и на североизток, за да разшири властта си на запад. През 853 г. той нападнал „яростно“ (*acriter*), макар и неуспешно, земите на Людовик Немски в Панония³⁹. По всяка вероятност през същото десетилетие ханът нападнал и сърбите и претърпял унижителен разгром⁴⁰. Едно свидетелство за по-успешен опит за българско разширение на запад откриваме във фрагментарно запазения надпис, открит в с. Балши (в съвр. Южна Албания), който датира от периода меж-

³⁷ Бешевлиев, *ПН*, с. 70; Beševliev, 'Das byzantinische', 58–59; Zacos, G., Veglery, A. *Byzantine Lead Seals*, I.1 (Basel, 1972), p. 47; Grierson, P. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection: Leo III to Nicephorus III, 717–1081*, Vol. I (Washington, DC, 1973), 366–367, 376–377, 395–396, 412, 430, 432–433. В два надписа на хана е пожелано дълголетие по начин, практически идентичен с византийски акламации, а направената в трети надпис алузия за ритуалното стъпкване на победения при празнувания на имперска победа предполага, че неговите читатели са запознати с този обичай: Бешевлиев, *ПН*, 192–193, 200–201, 209–210; cf. McCormick, *Eternal victory*, 57–58, 144; Schreiner, P. 'Die Byzantinisierung der bulgarischen Kultur', *Kulturelle Traditionen in Bulgarien*. Hrsg. von R. Lauer und P. Schreiner (*Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philol.-Hist. Klasse. Dritte Folge* 177) (Göttingen, 1989), S. 53, 57–58.

³⁸ Leo Grammaticus. p. 235; Pseudo-Symeon. p. 657; Theoph. Cont., p. 162.

³⁹ *AB s.a.* 853. p. 68 [*ЛИБИ* II, 286–287].

⁴⁰ Const. Porph. *DAI*. ch. 32, ll. 42–53. Датировката е спорна: *Византийски извори за историју народа Југославије* II, обрaдио Б. Ферјанчић (Београд, 1959), с. 51, бел. 163; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*. Vol. II: *Commentary*. Ed. by R. J. H. Jenkins (London, 1962), p. 134; Максимовић, Љ. „О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију“, *Зборник Филозофског факултета*, XIV (1979), № 1, 69–76; *Историја српског народа I* (Београд, 1981), с. 148; *История на България II* (София, 1982), с. 236; Swoboda, W. 'Borys-Mychał', *SSS VII/2. Suplement A–C* (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1986), s. 510.

ду 1 септември 865 и 31 август 866 г.⁴¹ От него се разбира, че Борис е властвал в тези земи, но не става ясно кога териториите около Балши са попаднали под българска власт.

Опити за проникване на запад, подобни на гореспоменатите, превръщали Борис в значима фигура и давали повод за притеснения както на *василевса*, така и на източнофранкския крал. Людовик Немски трябвало да се съобразява не само с вероятността да последват нови рисковани начинания на българите нагоре по течението на Среден Дунав; той трябва да се справя също и с една зараждаща се славянска политическа структура, разположена много по-близо до собствените му граници, на практика в собствената му сфера на влияние – Моравия. Княз Ростислав бил наложен на моравците от самия Людовик, но неуспешният поход на краля срещу него през 855 г. разкрил вироглавството на този славянски владетел: лагерът на Людовик едва не бил опустошен напълно по време на неговото отстъпление⁴². Борис и Людовик били еднакво заинтересовани да ограничат властта на Ростислав и в началото на 60-те години на IX в. те постигнали някакво споразумение, което впоследствие прераснало в съюз. Между тях протекла кореспонденция относно това българският владетел да приеме християнската вяра, за да се стигне дотам, че в свое послание до Папството от първата половина на 864 г. Людовик да има основание да изрази надеждата, че ханът „желае да се покръсти“ (*velit converti*)⁴³. В крайна сметка обаче Борис приел вярата не от Людовик, а от Византия. Християнското име, възприето от него, било това на император Михаил III, който става негов кръстник.

Точната година на покръстването на Борис – 864, 865 или дори (малко вероятно) 863 или 866 – остава обект на спорове, както и самите обстоятелства, които съпровождали това събитие⁴⁴. Една група византийски хроники твърди, че Борис приел християнството по принуда⁴⁵. Следва обаче да се има предвид вероятността хрониките да отразяват имперското тълкуване за едно

⁴¹ В него се споменава за „Борис, преименуван Михаил“ и за „дадения му от Бога народ“ (*Borēs ho methonomastheis Michaēl; tō ek theou dedomenō autō ethnei*): Бешевлиев, *ПН*, с. 139; Cankova-Petkova, G. ‘Contribution au sujet de la conversion des Bulgares au christianisme’, *BBg*, 4 (1973), 31–32. Най-вероятно надписът е бил издялан наскоро след покръстването на Борис.

⁴² *AF s.a.* 855, p. 45. Относно проблемите на Людовик Немски с Моравия вж. Reuter, T. *Germany in the Early Middle Ages c. 800–1056* (London, 1991), 82–83.

⁴³ Людовик, който бил критикуван от Николай I по това време, е имал свои лични причини да разпространява подобни очаквания. Също толкова предпазливо би трябвало да се отнасяме с твърдението на *Бертинските анали* (*AB s.a.* 864, p. 113), че Борис „бил обещал да стане християнин“ (*christianum fieri velle promiserat*) [*ЛИБИ II*, с. 287]; дори той да го е сторил, това би могло да бъде само един най-неопределен ангажимент.

⁴⁴ Вж. напр. Obolensky, *Commonwealth*, p. 84; Cankova-Petkova, ‘Contribution’, 30–34; Han-nick, C. ‘Die byzantinischen Missionen’, *Kirchengeschichte als Missionsgeschichte*, II: *Die Kirche des früheren Mittelalters*. Hrsg. von K. Schäferdiek (München, 1978), 308–309; Swoboda, ‘Borys-Mychal’, s. 510; Gjuzev, V. *Medieval Bulgaria. Byzantine Empire. Black Sea – Venice – Genoa* (Villach, 1988), p. 133.

⁴⁵ *GMC*, p. 824; Leo Grammaticus, p. 238.

решение, взето от самия Борис. Неговото покръстване може да е представлявало и доброволен жест спрямо Византия в замяна на териториални отстъпки в Тракия⁴⁶. Не е задължително то да е било продиктувано единствено от страх пред едно византийско нашествие.

Ако Борис, както изглежда, сериозно е обмислял да се покръсти още преди настъпването на глад в страната, явния отказ на боговете да го закрилят и стратегическата уязвимост, то той поне отчасти се е ръководел от желание да се доближи до една религия, чиято магнетична сила била очевидна. Някои от поданиците на Борис – и то не само гърци по произход – били християни. Твърди се, че сестрата на самия Борис била покръстена, докато живеела (като заложница) в Константинопол и, както се предполага, след завръщането си у дома се опитала да го убеди да приеме вярата. Впрочем изглежда, че в българските земи още преди покръстването на Борис вече са съществували както женски, така и мъжки манастири⁴⁷, а набожните православни често ставали едни от най-ревностните проповедници на вярата. Това е можело да има отслабващ, ако не и напълно разрушителен ефект върху обредите (като например жертвоприношенията), извършвани под ръководството на хана. От друга страна, спояващата сила, подредеността и писменото учение на християнския култ, наред с енергията на неговите последователи, можело да бъдат впрегнати в подкрепа на Борисовата власт и да придадат реално значение на неговата титла „от Бога владетел“. Борис щял да извлече очевидна полза от култ, който можел да предразположи славяните, власите и другите автохтонни обитатели на неговите земи да приемат, че принадлежат към „дадения му от Бога народ“⁴⁸. Твърде вероятно е тъкмо подобни съображения, а не само дипломатически маневри, да са извели на преден план въпроса за покръстването на Борис в кореспонденцията му с Людовик Немски. Вероятно сходни съображения са обосновавали и приемането на християнството от Михаил III, независимо дали то е било предхождано от сериозно дрънкане на оръжия от страна на империята.

Имперската пропаганда предпочитала да интерпретира приемането на християнската вяра от българския хан като триумф на византийската дър-

⁴⁶ Theoph. Cont., p. 165; GMC, p. 824; Leo Grammaticus, p. 238; Soustal; 'Bemerkungen', S. 149, 153–155.

⁴⁷ Florja, B., Litavrin, G. 'Christianization of the nations of central and south-east Europe and the conversion of old Rus', *BSI*, 49 (1988), 187–188.

⁴⁸ Относно археологическите свидетелства за дълго продължилите разлики на трупополагане и кремация между българи и славяни вж. Georgiev, G., Ivanov, T., Džingov, G. 'Archaeological investigations in Bulgaria in the last few decades', *BHR*, 1975, No 1, p. 87; Въжарова, Ж. *Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България* (София, 1976), 424–426, 435–436. Относно неславянското население вж. Schramm, G. *Eröberer und Eingesessene: Geographische Lehnnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.* (Stuttgart, 1981), 134–137, 178–179, 399; Winnifrieth, T. *The Vlachs: The History of a Balkan People* (London, 1987), 88–100; Risos, A. 'The Vlachs of Larissa in the 10th century', *BSI*, 51 (1990), 202–203.

жава: Борис и народът му сега се покорили на императора. Поведението на Борис впоследствие подсказва, че тъкмо раболепното подчинение пред един чужд владетел било онова, което той се опитвал да избегне. След като взел решение да се покръсти, българският владетел ревностно се отдал на това да изучи обредните и дисциплинарните тънкости на новата религия, както и на това да насажда християнските норми на поведение у своите поданици с характерното за него постоянство. Въпреки това, той си оставал в позата на изследовател, който търси информация от различни църковни авторитети. Стратегическите му позиции скоро се възстановили след временното сътресение, предизвикано от глада в началото на 60-те години на IX в., а вътрешното му положение значително укрепнало през 866 г. след разгрома на един голям бунт на благородници, които се противопоставили на възприемането на новата религия от хана; може би те са разглеждали постъпката на Борис със същата неприязън, с която предшествениците им век по-рано са посрещнали примиренческата политика на Сабин спрямо Константин V. „Всичките им предводители“ (*omnes primates eorum*), както се твърди, били екзекутирани от Борис⁴⁹. Година или две след своето покръстване Борис се почувствал готов да поеме риска да си навлече гнева на Византия, като поискал от Людовик Немски свещеници, а от папа Николай I – напътствия и патриарх. В отговорите на папата от 13 ноември 866 г. са засегнати редица детайли, свързани с въпросите на Борис относно начина, по който новата религия следва да стане част от ежедневието на хората⁵⁰. Николай изпратил високопоставена мисия, както и множество по-низши духовници, за да изведат докрай онова, което той си представял като приобщаване към църквата-майка на варварите, завладели някогашия църковен диоцез Илирик.

Изглежда, че в хода на преговорите с папските представители и с Папството Борис е изхождал от презумцията, че служителите на новия култ ще отговарят пред него и че цялата им йерархия ще съответства на неговия собствен статут на напълно независим владетел; отгук произтичало и желанието му за патриарх в ролята на първосвещеник⁵¹. Той сигурно е бил добре запознат, а вероятно и повлиян, от усилията на княза на Моравия в началото на 60-те години на IX в. да получи църковна йерархия, независима от франската. Целта на Ростислав била много по-скромна от тази на Борис, тъй като той изглежда се е стремял просто да получи един епископ и духовенство, чрез които да създаде диоцез, съвпадащ по граници със собствените му владения. Но логиката му била сходна. След като не успял да получи епископ от Николай I,

⁴⁹ *MGH Ep. VI*, p. 577; *AB s.a. 866*, p. 133.

⁵⁰ *MGH Ep. VI*, p. 568–600; Sullivan, R. ‘Khan Boris and the conversion of Bulgaria: a case study of the impact of Christianity on a barbarian society’, *Studies in Medieval and Renaissance History*, 3 (1966). 53–139. Борис вече бил получил писмо от патриарх Фотий, в което му били препоръчани задълженията на християнски владетел: *Photius Ep. I*, p. 1–39.

⁵¹ *MGH Ep. VI*, p. 592–593; Gjuzelev, *Medieval Bulgaria*, p. 147.

Ростислав се обърнал с подобна молба към императора на Византия, а може би е потърсил и признание на своето право да властва над моравците⁵².

При Ростислав пристигнала не цяла мисия, а само двама братя, Константин и Методий. И двамата били благочестиви и говорели славянски, а Константин бил извънредно надарен лингвист, който изглежда вече бил правил опити да създаде азбука за славянския език и може би дори да преведе някои евангелски текстове⁵³. Много вероятно е византийските управници да са планирали тази мисия по-скоро като проучвателна, отколкото като постоянна, а и опитът на Ростислав да институционализира своята автономия така или иначе понася значителен удар през 864 г., скоро след пристигането на Константин и Методий в Моравия. Изненадан в своята крепост Девин, той бил принуден да се предаде на Людовик Немски и се заклел във вярност към краля; в резултат, франкските свещеници можели да подновят духовната си дейност. Константин и Методий напуснали земите на Ростислав в края на 866 или началото на 867 г.⁵⁴

Въпреки това, последиците от дейността на братята били значими. Константин и неговият брат (както изглежда по своя собствена инициатива) превели по време на престоя си в Моравия няколко големи текста с ключово значение в църковното богослужение. *Евангелията*, *Деянията на Апостолите* и, изглежда, целият *Псалтир* били изкусно преведени и записани с азбуката, която Константин е създал (почти със сигурност глаголическата)⁵⁵. Папството, което спорело с Византия относно юрисдикцията над Българската църква (попадаща в пределите Илирик, за който претендирал и Константинополският патриарх)⁵⁶, започнало да проявява интерес към братята. Докато пребивавали във Венеция през лятото на 867 г., Константин и Методий получили покана от Рим, където папа Адриан II ги удостоил с официално посрещане⁵⁷.

Явната симпатия и уважение на папа Адриан II към преводаческата дейност на Константин и Методий обаче не останала без високопоставени критици в Рим. Въпреки това, малко след смъртта на своя брат през 869 г., Методий успял да се завърне при среднодунавските славяни като папски легат, снабден с папска була, която разрешавала употребата на но-

⁵² ЖК, гл. 14; Richter, M. 'Die politische Orientierung Mährens zur Zeit von Konstantin und Methodius', *Die Bayern und ihre Nachbar*. Hrsg. von H. Wolfram und A. Schwarcz. Bd. I, *Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 179 (Wien. 1985), S. 283.

⁵³ Vavřínek, Zástěrová, 'Byzantium's role', p. 174.

⁵⁴ ЖК, гл. 15; Wolfram, H. *Die Geburt Mitteleuropas: Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907* (Wien. 1978), S. 294.

⁵⁵ ЖК, гл. 15; ЖМ, гл. 15. Изглежда обаче, че *Евангелията* и *Деянията* не са били преведени изцяло, само онези части, които се четат по време на църковната служба: Флоря, Б. *Сказанія о начале славянской письменности* (Москва. 1981), с. 128, бел. 14; с. 168, бел. 5.

⁵⁶ Dvornik, F. *The Photian Schism. History and Legend* (Cambridge, 1948), 91–94, 100–105; Hannick, 'Die byzantinischen Missionen', 311–312; ИБ, 224–227; Döpmann, H.-D. 'Zum Streit zwischen Rom und Byzanz um die Christianisierung Bulgariens', *PBg*, 5 (1981), № 1, 62–66.

⁵⁷ ЖК, гл. 17.

вата славянска писменост. Скоро той бил ръкоположен в Рим за архиепископ на „панонците“. Появата на тази титла, която възкресявала западната част на провинция Илирик, била свързана с обстоятелството, че Методий се ползвал с активната подкрепа на Коцел, князът на панонските славяни, при когото той и брат му отседнали на път от Моравия за Венеция през 867 г. Сега той посрещнал с радост перспективата за една архиепископия като преграда срещу правото на Залцбургския архиепископ да се намесва в делата на Панония. Въпреки това, Методий продължил да търпи сериозни трудности, включително и период на затворничество. След смъртта на Коцел ок. 875 г. той се преместил в Моравия и поел грижата за духовния живот във владенията на Светополк, племенник на Ростислав, който отнел властта от своя чичо. Методий с усърдие се посветил на учителска и преводаческа дейност и с помощта на своите ученици постепенно натрупал много богат набор от текстове, включително по-голямата част от Библията, откъси от трудове на църковните отци, молитви, както и една книга, посветена на църковното право, *Синагога в 50 титула*, адаптирана към условията в Моравия. Макар и Светополк да не проявявал никакъв интерес към богослужението на славянски, през 880 г. Методий получил разрешение от папа Йоан VIII да извършва литургии на славянски – отстъпка, която Папството дотогава му отказвало.

Към края на 60-те години на IX в. българският владетел Борис имал много по-силни позиции от Ростислав, Светополк или Коцел, тъй като бил господар на земите си и нямал сериозни основания да се притеснява за своята власт. Римското духовенство проявило много голяма активност, но след бързия си отказ от искането за патриарх той не постигнал споразумение с папата относно избора на архиепископ. По причини, които не са съвсем ясни, Борис започнал да обмисля сближаване с Византия. От своя страна, много вероятно е наскоро възкачилият се император Василий I да е бил заинтересован от някакво смекчаване на българския проблем в момент, когато мисионерите му постигнали напредък сред сърбите и другите западни съседи на българите⁵⁸. Подходящ повод и за двете страни – за Борис и Василий – да формализират споразумението помежду си предоставил спорът между Римската и Константинополската църква, провокиран от отказа на Николай I да признае Фотий за патриарх на мястото на отстранения Игнатий. В силния си стремеж да бъде призната легитимността на наскоро извършения от него дворец преврат и, в частност, да получи признание от Рим за своя патриарх (възстановеният вече Игнатий), Василий свикал събор, в който участвали лично или чрез свои представители главите на всичките пет патриаршии. Съборът се провел от ок-

⁵⁸ Const Porph. *DAI*, ch. 29/70–98; Radojičić, G. 'La date de la conversion des Serbes', *Byz*, 22 (1952), 253–256; *Византијски извори* II, с. 49, бел. 152; Dujčev, I. 'Une ambassade byzantine auprès des Serbes au IX siècle', *ЗРВИ*, 7 (1961), 53–55; Hannick, 'Die byzantinischen Missionen', S. 312; *Историја српског народа I*, 151–152.

томври 869 до март 870 г. Потвърдено било осъждането на Фотий от Папството и той бил отлъчен от църквата. Обаче Василий, който действал в сговор с Борис, тайно планирал да постави пред делегатите и други въпроси, които засягали България. Папството изглежда подозирало за такава възможност, но неговите легати не съумели да предотвратят новото свикване на събора, за да бъде обсъден въпросът, поставен от пратениците на хана: към коя патриаршия принадлежат неговите земи? Отговорът на делегатите – единствено римляните били против – едва ли е изненадал Василий или Борис. Според Анастасий Библиотекар било взето решение, че „страната на българите, която знаем, че неотдавна е била под властта на гърците и е имала гръцки свещенослужители, сега да се върне чрез християнството на светата Константинополска църква, от която беше отделена чрез езичеството“⁵⁹.

Така Българската църква получила двойствения статут на „автокефална“ архиепископия: единствената друга подобна катедра била тази на о. Кипър. Макар да дължал статута си изцяло на едно императорско решение и да се намирал под моралната опека на Константинополския патриарх, който ръкоположил поне първия титуляр на тази длъжност, архиепископът изглежда се ползвал с практическа автономия. Назначаването му можело да става само с одобрението на „от Бога владетеля“ и съгласието на Василий по този пункт вероятно е било в основата на споразумението⁶⁰. Борис можел да се почувства уверен, че ще получи приемлив първосвещеник.

Той предвиждал първият архиепископ, назоваван в източниците Стефан или Йосиф, да живее с него в Плиска, вероятно в един манастир, разположен в укрепения Вншен град; изглежда, че неговите покои са били свързани чрез засводени галерии с Голямата базилика, която Борис наредил да бъде построена, или по-скоро – реконструирана. Огромното здание с шир. 29,5 м и дъл. 99 м (вкл. ограденият с колонада атриум) било изградено върху основите на разрушена базилика от ранновизантийската епоха⁶¹. Размерът на църквата, както и великолепие то на колоните и останалите украси (голяма част от които

⁵⁹ ‘Quapropter Bulgarum patria ex Grecorum potestate dudum fuisse et Grecos sacerdotes habuisse comperimus, sanctae ecclesiae Constantinopolitanae a qua per paganismum recesserat, nunc per christianismum restitui iudicamus’, *Liber pontificalis*. Texte, introduction et commentaire par L. Duchesne, Vol. II (Paris, 1892), p. 184.

⁶⁰ Вж. напр. Swoboda, W. ‘L’origine de l’organisation de l’église en Bulgarie et ses rapports avec le patriarcat de Constantinople’, *BBg*, 2 (1966), 73–78; Döpmann, H.-D. ‘Die jurisdiktionelle Stellung des ersten Erzbischofs von Bulgarien’. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin: Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe*, 16 (1967), No 5, 803–804; Swoboda, W. ‘Organizacja Kościola (Bułgaria)’, *SSS III* (Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968), s. 495; ИБ, с. 236; Dargouzis, J. *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Paris, 1981), p. 93, 153 (n. 1).

⁶¹ Мавродинов, Н. *Старобългарското изкуство* (София, 1959), с. 54 сл.; Mango, C. *Byzantine Architecture* (London, 1986), p. 173; Totev, T. ‘Les monastères de Pliska et de Preslav aux IX–X siècles’, *BSI*, 48 (1987), 187–189.

принадлежали на предишни сгради⁶²) служели като свидетелство за специалната връзка на княза с Бога.

Източниците за поведението на Борис след окончателното възприемане на византийския обред са предимно от църковен произход и е твърде вероятно християнският княз да се е впуснал в агресивни военни действия срещу хърватите, а може би и срещу сърбите⁶³. Мирното налагане на новия култ обаче било онова, което обслужвало най-последователно интересите на владетеля, като му давало правото да се намесва легитимно в работите на общности, чиито отношения с него и неговите представители дотогава се свеждали основно до плащането на данъци и отбиването на военна повинност. Както личи от въпросите на Борис към папа Николай I, той възприемал като свой дълг да гарантира стриктното изпълнение на обредите и култовите правила от страна на всички свои поданици: суровите изисквания, традиционно предявявани спрямо българските боляри и към подлежащите на военна служба свободни граждани, сега били допълнени (ако не и изместени) от отговорността на владетеля пред Бога за тяхното морално и духовно благополучие⁶⁴. Но новите отговорности на Борис не се ограничавали само с българите. Той изглежда е бил наясно с възможностите, които християнството му предоставяло, за да дефинира ролята си като владетел и да я разпростре до външните предели на своите владения. Разположението на надписа, който отбелязва покръстването му, е твърде красноречиво: Балши се намира на повече от 600 км югозападно от Плиска и твърде малка част от местните жители ще да са били етнически българи. Няколко от епископските престоли също били по границите на Борисовата държава – напр. Белград и съседният му гр. Морав-Маргус на северозапад; Охрид и Брегалница на югозапад; и Филипопол в Тракия⁶⁵. Един духовник от XI в. пише, че Борис бил „опасал“ (*perizōsanta*) цяла България с митрополитски църкви, които били, според неговите твърдения, общо седем⁶⁶. Разположението на българските катедри до известна степен маркирало онези области, в които православно християнство било утвърдено отдавна. Въпреки това, интересът на Борис към основаването на епископства и изграждането на храмове вероятно произтичал и от осъзнаването на ползите за неговия владетелски авторитет от една мрежа от култови центрове, които разчитали на неговото покровителство и материална подкрепа. Южните и западните

⁶² Георгиев, П. „Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска“, ПП 2 (1981). 190–198.

⁶³ За нашествието срещу хърватите се съобщава без ясни хронологически указания в Const. Porph. *DAI*, ch. 31/62–64. Сведението на *За управлението на империята* относно похода на Борис срещу сърбите дава противоречиви хронологически ориентири: вж. по-горе, бел. 40.

⁶⁴ Възглед, изложен пред него от папа Николай I, *MGH Epp.* VI, p. 582.

⁶⁵ Swoboda. 'Organizacja Kościola', s. 495 (карта), 497: *ИБ*, с. 231.

⁶⁶ Милев, *Гръцките жития*, с. 132. Цифрата от седем митрополии, отнесена към България през IX в., твърде вероятно е анахронизъм на автора – Теофилакт Охридски.

епископии на новата архиепископия били предимно в райони, преминали под българска власт в обозримото минало и нелишени от стратегическа важност.

Това, че славянският се развил като литературен език в България, както изглежда се дължало до голяма степен, макар и далеч не изцяло, на провидението или случайността. След смъртта на Методий през 885 г., папа Стефан V (VI) отново наложил забрана върху богослужението на славянски в Моравия. Приблизително двеста моравски свещеници и дякони, които служели на славянски, били хвърлени в затвор, поробени или прогонени⁶⁷. Една малка група от тях достигнала България, където тримата им водачи били приети от Борис. Както изглежда, Наум се установил в Плиска, но Климент бил изпратен от Борис в далечните югозападни предели на неговите територии. В житието му Климент е описан като човек, който развил изключително активна дейност, учителствал и показал същата ревност в развитието на книжовността, каквато имали неговите наставници Константин-Кирил и Методий; той посветил много от времето си на младите, които усърдно обучавал на четене, писане и вникване в същността на нещата⁶⁸.

Някои от твърденията, които се съдържат в житието на Климент, се потвърждават от независими източници, и най-вече от значителния брой произведения, приписвани – с различна степен на убедителност – на самия него. Със сигурност той е автор на похвални слова за светци и на най-малко петнадесет проповеди⁶⁹. Няма съмнение също, че задълженията му на духовен пастир са били свързани с Охрид (където той скоро основал и един манастир), Деаболис (Девол), както и с други области в съвременна Южна Албания. Няма обаче сигурни доказателства за това, че в края на 80-те години на IX в. Борис е обмислял пълната замяна на гръцкия като език на богослужението или на *Литанието* със славянски. От друга страна, той изглежда е одобрил това някои българи, като Йоан Екзарх, да се заемат с преводаческа дейност дори преди идването на Методиевите ученици.

Трябва обаче да имаме предвид евентуалните деформации и опростенчество, с които е описана първоначалната цел на Климентовата мисия в по-подробното от двете му жития, да не говорим за липсата на яснота относно мотивите на Борис. Авторът на това произведение Теофилакт Охридски пише два века по-късно и има лични основания да превъзнася своята катедра, представяйки я като люлка на младата Българска църква⁷⁰. Във всеки случай Кли-

⁶⁷ Милев, *Гръцките жития*, с. 110.

⁶⁸ Милев, *Гръцките жития*, с. 126.

⁶⁹ Iliev, I. 'Notizen zur literarischen Tätigkeit von Kliment Ochridski (†916)', *MBFÖ*, 9 (1987), No 1, 72–75; Obolensky, *Portraits*, 30–31.

⁷⁰ Все пак подробната и поне отчасти подаваща са на проверка информация заедно със срещашата се от време на време фразеология, подобаваща за един ученик на Климент, подсказват, че Теофилакт е използвал по-ранен извор от типа на житие. Срв. Obolensky, *Portraits*, p. 63.

мент първоначално е бил изпратен да живее и, както изглежда, му е било възложено да проповядва в едни предимно езически области, преминали съвсем наскоро под българска власт и населени в голямата си част не от българи или дори от славяни, а от албанци и власи⁷¹. Затова и владееенето на славянския език не е било от особена полза за него. Вероятно Борис е разглеждал както отделните личности като Климент, така и институциите – манастири и епископии – като важни средства за очертаване обхвата на легитимната му власт. Взети заедно, те представлявали своеобразен генератор, съставен от стационарни бази и подвижни личности, който можел да внесе известен ред сред разнородните общности в областта, или поне в нейните равнинни територии.

Следователно насърчаването на християнството от страна на Борис, както и покровителството му за култове като този към Петнадесетте мъченици от Тиверупол имали дълбоко политическо измерение⁷². Но ако в началото българският владетел бил загрижен за поредицата добре отработени ритуали като ново средство за поддържане на властта му посредством контрол върху обществото, постепенно той започнал да цени вярата като път към собственото му духовно усъвършенстване и спасение. Немският хронист Регино от Прюм, чието открито възхищение от Борис се основавало върху определени факти, разказва, че нощем той навличал „груба дреха, влизал тайно в църква и, прострян върху пода на самия храм, прекарвал в молитва, като си постилал отдолу само една власеница“⁷³. Това описание се потвърждава донякъде от факта, че през 889 г. Борис абдикирал, като заменил светската власт с монашеско уединение. Неколцина от неговите близки роднини към този момент вече били монаси и монахини. Щедростта към църквата, строгото лично благочестие и жаждата за познание вече изглеждали неразривна част от новата политическа култура на България и можем да предположим, че при своето оттегляне от властта Борис е бил уверен, че това положение ще се запази под управлението на най-големия му син Владимир.

В действителност обаче Владимир направил опит за връщане към езическото, при който била пролята кръв⁷⁴. Провалът на Владимир подсказва, че християнската държавност в България вече била необратим факт, както и почти навсякъде другаде в Югоизточна Европа, независимо че при своята абдикация Борис оставил неразрешени някои важни въпроси, касаещи съ-

⁷¹ Милев, *Гръцките жития*, с. 124. Едно от владенията му се е намирало в Балши, където се е издигал гръцкият надпис, напомнящ за покръстването на Борис и на неговия „народ“: вж. по-горе, бел. 41. Гледището за масирано заселване на славяни в тази зона обаче се застъпва у Gjuzelev, V. 'Die bulgarisch-albanische ethnische Grenze während des Mittelalters (6.–15. Jh.)', *EB*, 1991, No 3, 79–82.

⁷² Hist. XV Martyr., col. 201–206; Swoboda, 'Organizacja Kosciola', s. 495; SSS V, s. 440; Obolensky, *Portraits*, 73–75.

⁷³ 'sacco vestitus latenter ecclesiam intrans super pavimento ipsius basilicae substrato sibi tantum cilicio prostratus in oratione iaceret': Regino, *Chron.*, p. 96 [ЛИБИ II, с. 306]

⁷⁴ Вж. *New Cambridge Medieval History* III.

отношението между достойнствата и употребата на гръцкия и славянския език в богослужението, религиозната проповед и дейността на светската администрация. С това бил свързан и по-общият проблем за отношенията на България с Византия. Абстрактно погледнато, поне в очите на висшите византийски духовници, българите били „духовни чеда“ на византийците⁷⁵ и Борис с готовност разпространявал един символ на своето благочестие и смирение пред властта в Константинопол посредством изображенията върху своите оловни печати. Някои ханове преди него, главно Тервел и Омуртаг, секли печати и медальони, върху които те били изобразявани преимуществено в одежди и регалии по византийски образец. Борис обаче избягвал да помества образа си върху своите печатите. Върху лицевата им страна имало бюстово изображение на Христос, а върху обратната – лик на Богородица с вдигнати в молитва ръце⁷⁶.

По всичко личи, следователно, че византийците и българите били обединени в Христа. Остава фактът, че владенията на хана сега включвали много по-обширни територии на Балканите в сравнение с тези на неговите предшественици. Приемането на християнството като държавна религия осигурило на Борис набор от нови средства за управление на поданиците му. Негова опорна точка останали земите около долното течение на р. Дунав⁷⁷. В същото време голяма част от епископиите на Борис били разположени в близост до границите му с Византия. Основна негова грижа изглежда е било да утвърди своя авторитет сред разнородните обитатели на земите покрай южните и западните граници. Много е вероятно Борис да се е стремил отчасти да се противопостави на религиозното, културното и, в крайна сметка, политическото притегателно влияние, което неизбежно упражнявали такива центрове като Дирахиум, Солун и самият Константинопол.

Подобни мерки на Борис не са имали пряка военна насоченост, но имперското правителство едва ли е пропуснало да забележи потенциалните стратегически проблеми, които би могла да създаде една уголемена и по-добре организирана България, ако попаднела под управлението на интервен-

⁷⁵ Dülger, 'Bulgarenherrscher', S. 227 (Anm. 17).

⁷⁶ Върху лицевана страна и гърба на Борисовите печати, според една стандартна византийска формула, се призовават съответно Христос и Богородица да помагат на „Михаил, владетелят на България“ (*Michaël archonta Boulgarias*): Юркова, Й. „Молидовули на княз Борис I (852–889)“, *Нумизматика*, 1981, № 2, 3–4, 5–6; Jurukova, J. 'La titulature', 226–228; Юркова, Й. „Нови наблюдения“, с. 17. Относно Тервеловия печат, вж. по-горе, бел. 8; за медальона на Омуртаг вж. Бешевлиев, *ПН*, с. 234; Jurukova, 'La titulature', p. 226; Вельевлиев, 'Das byzantinische', S. 62.

⁷⁷ Макар и находките на такива предмети да са случайни, важно е, че са известни поне осем екземпляра от печатите на Борис, докато не ни е познат нито един оловен „функционален“ печат от неговите предшественици през IX в.; не по-маловажно е, че повечето от Борисовите печати са били открити в зоната на Долния Дунав: Бешевлиев, *ПН*, 232–234; Jordanov, 'Molydobulles', 89–90.

ционистки настроен християнски монарх. Дори към края на властването на Борис, когато неговото християнско благочестие било очевидно, византийската държава взела предпазни мерки, възстановявайки укрепленията на ключовата си морска база Месемврия⁷⁸. През 886 г. Фотий се опитвал да внуши на Борис, че синовете и наследниците на Василий ще се придържат към политика на приемственост, като го подтиквал да отвърне със същото на техния стремеж към разбирателство: в неговото сравнително кратко писмо думата „мир“ (*eirene*) се среща на четири места⁷⁹. Самото внимание, което Фотий отделил на тази тема, вероятно било признак на притеснение. Дълготрайният мир между византийци и българи се е дължал до голяма степен на съвпадението между интересите и политиката на Борис и Василий I, отразено в църковното споразумение от 870 г., чийто текст, за съжаление, не е запазен. Оставал отворен въпросът: дали едно ново поколение византийски владетели щяло с готовност да предостави на своя български партньор онова приятелство, бащинска загриженост и уважение, за които проповядвала собствената им реторика, и които християнското учение му давало правото да очаква?

⁷⁸ Бешевлиев, В. „Три приноса към българската средновековна история“, *Изследвания в чест на Марин Дринов* (София, 1960), 291–293; Venedikov, I. ‘La datation des remparts romano-byzantines de Nessèbre’, *Nessèbre*. Vol. I. Éd. par T. Ivanov (Sofia, 1969), 143–144; Venedikov, I. ‘Histoire des remparts romano-byzantins’, *Nessèbre* I, 159–160; Velkov, V. ‘Inscriptions de Mesembria (1956–1963)’, *Nessèbre* I, 214–216; Oikonomides, N. ‘Mesembria in the ninth century: epigraphical evidence’, *Byzantine Studies/Études Byzantines* 8, 11–12 (1981, 1984–1985), 271–272; Soustal, *Thrakien*, S. 356. Годината на Византийската реконкиста на Месемврия е неизвестна: възможно е това да е било част от споразуменията между Василий и Борис през 870 г.

⁷⁹ Photius *Ep.* III, p. 113–114, редове 36, 39, 43, 47.

БЪЛГАРИЯ: ДРУГАТА „ИМПЕРИЯ“ НА БАЛКАНИТЕ

Историята на Византия в този период* не може да бъде изолирана от тази на България, с която империята имала обща граница на повече от хиляда километра. Споразумението от 870 г. между хан Борис и император Василий I дало на България собствена архиепископия, която била „автокефална“, но под моралното върховенство на Константинополската патриаршия; архиепископът стоял високо в йерархията по време на императорските дворцови приеми. Византийският управляващ елит поддържал идеята за религиозния дълг на България посредством фикцията, че българите са „духовни чеда“ на византийците, като всеки следващ български владетел бил „духовно чедо“ на императора и на патриарха¹.

След мащабна експанзия на запад в средата на IX в. и последвалото учредяване на митрополии и епископии България представлявала голяма, гъсто-населена и добре организирана сила. Нейните новопокръстени владетели считали за свое задължение да отбягват войните срещу свои събратя християни и особено срещу „духовния им баща“, но тяхната държава предизвиквала притеснения край Босфора. Многобройните сблъсъци между цар Симеон (893–927) и Византия изглежда оправдали това безпокойство. Ала колоритната кариера на този владетел отклонила вниманието от проблемите, характерни за византийско-българското общуване, а обтягания на отношенията се наблюдавали и през управлението на неговия миролюбив син Петър; личността на отделните владетели в никакъв случай не била единственият определящ фактор в политическите взаимоотношения.

Събитията от времето на Симеоновото управление са описани сравнително пълно във византийските извори, които са повлияли твърде силно върху оценките на съвременните историци за неговите амбиции. Още преди 913 г. „мнозина разказвали“, че той възнамерявал да узурпира византийския трон, според едно писмо на патриарх Николай Мистик, в което той явно го призовавал да се откаже от подобни действия². Независимо от това, Теофилакт Охридски, един доста по-късен византийски църковен йерарх, който творил в България, описвал Симеон като владетел, който „бил добър... към тези, които проявявали чистота на нравите и [водели] напълно християнски начин на жи-

* Авторът има предвид периода ок. нач. X – нач. XI в. – бел. ред., А. Н.

¹ ‘pneumatika/on tekna/on’, Const. Porph. *De cer.*, p. 690 [ГИБИ V, с. 223]; Dölger, ‘Bulgarenherrscher’, 188–190, 191–193.

² ‘ouk oligōn kai prin... phēmizontōn’, Nicholas Mysticus. *Letters*, p. 28–30 [ГИБИ IV, с. 193].

вот“; той „засилил божествената проповед, непоклатимо утвърдил Православието в построените навсякъде църкви и създал равен и широк път за Божия Закон“³. Един съвременен на Симеон панегирист от България го сравнявал с основателя на Александрийската библиотека Птолемей⁴. Очевидно е, че този български образ на Симеон книголюбеца се разминава с оня на войнолюбивия варварин, обрисуван във византийските източници от X в.

Сред неяснотите, които забулват амбициите и действията на Симеон, изплуват три характерни черти на ранните години от управлението му. На първо място, неговото възкачване на престола било неочаквано. Той се бил оттеглил в манастир, вероятно без надежди за престола. За по-големия му брат Владимир се твърдяло, че като хан се опитал „с всички сили“ да върне поданиците си отново към езичеството⁵. Възпрял го не Симеон, а баща им Борис, който се завърнал от монашеското си уединение, заловил и ослепил Владимир и поставил на негово място Симеон, „като го заплашил пред всички, че ще претърпи същото наказание, ако в нещо отстъпи от истинското християнство“⁶. По тази причина Симеон бил решен да съхрани Православието – една политика, за която свидетелстват и най-ранните му оловни печати: тяхната иконография е много сходна с тази на печатите на Борис, а гръцките надписи върху тях призовават Богородица и Христос да помагат на „Симеон, владетелят на България“ така, както и на баща му преди него⁷.

На второ място, първите години от управлението на Симеон били белязани от възход на църковната литературна дейност, особено що се отнася до бившите ученици или последователи на Кирил и Методий. Тя се състояла предимно в превеждане от гръцки на славянски на молитви, химни, проповеди и някои други творби на доктриналната екзегеза, но и в преписването на ръкописи. През 893–894 г. един книжовник от Преслав, Константин, съставил т. нар. *Учително евангелие*. Основната му част представлява сборник от проповеди, които разясняват на прост език текстовете на *Евангелието* за всеки неделен ден от годината. Константин посочва, че бил подтикнат да поеме тази задача от Методиевия ученик Наум, който пристигнал в България в търсене на убежище след смъртта на своя повелител⁸. Само няколко месеца след

³ “malista de pros tous semnotēta tropōn epangellomenous kai biou christianikōtatēn emphaneian. pistin thermēn epideiknyto”: ‘επαυχῆσας το θειον κῆρυγμα και tais hapantachou domētheisais ekklēsiais egkatastēsas tēn orthodoxian asaleuton’: Милев, Гръцките жития, с. 128 [ГИБИ IX/2, с. 33].

⁴ Куев, „Похвала“. с. 11, 13; Thomson, ‘Florilegium’, p. 52.

⁵ ‘omni conamine’, Regino, *Chron.*, p. 96 [ЛИБИ II, с. 307].

⁶ ‘Interminatus coram omnibus similia passurum, si in aliquo a recta christianitate deviaret’, Regino, *Chron.*, p. 96 [ЛИБИ II, с. 307].

⁷ ‘Symeon archonta Boulgarias’, Юрукова, „Нови наблюдения“, 17–18; срв. Jordanov, ‘Molydobulles’, 91–93 и фиг. 2 (p. 92); Юрукова. Й., Пенчев, В. *Български средновековни печати и монети* (София, 1990), 28–29.

⁸ Георгиев, *Разцветът*, с. 158; Куев, „Похвала“.

възкачането си Симеон преместил Климент, друг от учениците, от крайните югозападни покрайнини, за да го направи епископ на „Драгвиста или Велица“ – по всяка вероятност обширна територия, простираща се от югозападните покрайнини на Солун до Родопите на север от този град⁹.

Житието на Климент съобщава, че Симеон бил впечатлен от разказите за „добродетелта на учителя“ и подчертава невежеството на неговото паство¹⁰. За наследник на Климент като странстващ проповедник в обширния район, включващ Охрид, Девол и Главиница, българският владетел избрал Наум, чието най-ранно житие характеризира мисията му като „просветителска“, също както и тази на Климент, описана в неговото житие¹¹. Изглежда, че нито Симеон, нито неговите църковни съратници виждали нещо нередно в това книжовници да бъдат изпращани в затънтени места. Те споделяли разбирането на Кирил и Методий, че знанието, богоугодният живот и ясното тълкуване на *Писанието* са неразривно свързани с успешната евангелизация. По нареждане на Симеон, през 906–907 г. Константин Преславски превел полемиката на св. Атанасий Александрийски срещу арианите, а на следващата година, отново по негово нареждане, преводът бил преписан от племенника на владетеля, монахът Тудор Доксов: ревностният стремеж на Симеон към познанието и неговото разпространение се запазил дълго след възкачането му на престола¹².

Третата изразена характеристика на ранните години от управлението на Симеон се заключава в неговия невероятен талант на дипломат и пълководец. Нищо в живота му като монах или ученик не му е давало възможност да го изяви и именно шокът от неговото разкриване донякъде обяснява лошата слава, която той си спечелил във Византия. Според византийските хроники Симеон бил подтикнат към война от произвола спрямо българските търговци в Константинопол (прехвърлянето на търговията им оттам в Солун) и от покачането на митническите налози. Безцеремонното, както се твърди, пренебрежение на императора към протестите на Симеон било шамар в лицето на един владетел, възцарил се наскоро при донякъде унизителни обстоятелства. Симеон нахлул с армията си във византийската тема Македония и разгромил изратената срещу него многобройна войска, като ѝ нанесъл тежки загуби. След това обаче той се оттеглил на българска територия, без да се възползва от превъзходството си. Византия била тази, която направила следващия ход, като подбудила унгарците да нападнат България от своите изгодни позиции в южноруските степи. Имперската флота прехвърлила унгарците през Дунав и

⁹ И двете имена на диоцеза произхождат от названията на славянски племена, които живели в тази област: Милев, *Гръцките жития*, с. 128; Soustal, *Thrakien*, S. 88, 197–198.

¹⁰ ‘tēs aretēs tou didaskalou’, Милев, *Гръцките жития*, с. 128; срв. с. 130, 132.

¹¹ „на вчителство“, Иванов, *Български старини*, 306–307, 308; Kusseff, M. ‘St. Nahum’, *Slavonic and East European Review*, 29 (1950), 139–152.

¹² Георгиев, *Разцветът*, с. 192, 330–331; *Discours contre les ariens de Saint Athanase*. Version slave et traduction en français par A. Vaillant (Sofia, 1954), p. 7 (въведение).

българските войски били разгромени. Самият Симеон едва успял да избяга, а унгарците навлезли на юг чак до Преслав. Българският владетел повел мирни преговори, за да спечели време и да привлече междуременно печенегите за свои съюзници. Тези номади от степите на североизток от Черно море били подбудени да тръгнат на запад и да навлязат в пасищата на унгарците. Изтласканите унгарски кланове мигрирали на запад през Карпатите. Византия се решила на директно нападение, но през 896 г. нейните основни войски били разбити от Симеон при Булгарофигон, още преди да са навлезли на българска територия. Българският владетел използвал изчисляваните на 120 000 пленници като разменна монета в преговорите си с императора и неговия пратеник Лъв Хирсфакт. Само в рамките на няколко години той лишил Византия от нейните основни военни сили. Но българското нападение срещу Константинопол, което предизвиквало толкова страхове, така и не се състояло, а сключеният (вероятно) през 897 г. мирен договор, както изглежда, не донесъл на Симеон никакви значими отстъпки.

Империята продължавала да се ползва със значителни стратегически предимства пред Симеон. Тя запазвала позициите си в Месемврия и Девелт, докато Солун и Дирахиум държали в здрава хватка фланговете на Симеон. Не е случайно, че двата известни случая на сериозно напрежение в отношенията на Симеон с Византия в началото на управлението му били свързани именно с тези две големи военни бази. Основният извор за това е едно писмо на Лъв Хирсфакт, в което той се самовъзхвалява, като си приписва заслугата, че осуетил превземането на Солун от българите след плячкосването му от Лъв Триполит през 904 г.¹³ Епиграфските свидетелства сочат, че тогава Симеон се е стремил да очертае границата край Солун, предявявайки претенции за един стратегически проход северно от града. Но запазеният надпис върху едната от издигнатите там поне две мраморни колони не загатва за нарушаване на мирното съжителство с Византия. В съответствие с византийската дипломатическа практика „римляните“ са споменати на първо място, а Симеон е назван *archōn*, „княз“, както и върху най-ранните му печати, без да се накърнява монополът на *василевса* върху императорското достойнство¹⁴.

И така, първите две десетилетия на Симеон като владетел предлагат контрасти, но не и противоречия. Късно проявилият се талант на дипломат и военачалник не променили последователно аскетичния му личен живот. През 920 г. патриарх Николай Мистик отдава дължимото, макар и с ирония, на почти монашеския режим на Симеон¹⁵. Българският владетел имал силна воля и бил наследил както здравите морални устои, така и безпощадността на своя баща. Още в средата на 90-те години на IX в. той осмивал (макар и

¹³ 'ta tou Dyrrachiou triakonta frouria', Koliass, *Léon Choerosphaktès*, p. 113 [ГИБИ IV, с. 183].

¹⁴ Иванов, *Български старини*, 16–20; Бешевлиев, *ПН*. 170–172.

¹⁵ Nicholas Mysticus, *Letters*, p. 94.

със завист) византийските претенции за върховна мъдрост, като предложил на Лъв Хиросфакт да му предаде предсказанието на господаря си относно това, дали Симеон ще освободи своите военнопленници. Две години преди това Лъв VI правилно бил предсказал едно слънчево затъмнение. Сега Симеон се възползвал от отговора, който злочестият пратеник дал на неговото предложение: „твоят цар, прочее, който се занимава с небесните движения, никак не знае бъдещето“¹⁶. Като оставил Хиросфакт в неведение относно освобождаването на пленниците, той си отмъстил на едно правителство, което не се допитало до него относно търговската политика, нито се вслушало в неговите протести. След първата си победа той отрязал носовете на пленените хазари и ги отпратил обратно в Константинопол „за позор на римляните“¹⁷.

Този жест не бил лишен от ефективност, доколкото хазарите били част от личната стража на императора, която символизираща широкия обхват на неговата власт. Но оскърбленията на Симеон може да са имали за цел и да предупредят Лъв VI относно необходимостта да се съобразява с българските интереси и да положи основите на по-стабилни отношения. През първите две десетилетия от своето управление Симеон несъмнено се стремил да подражава на Византия, но не и да я покори. Неговата цел по-скоро била да изгради една жизнеспособна християнска държава, отделна от Византия, но безукорно православна в своята религия. Неговата загриженост да обърне към християнството обикновените хора се проявявала не само в „построените навсякъде църкви“, но и в усилията му да приведе обществените норми в съответствие с християнското учение¹⁸. Твърде вероятно е именно на Симеон да е принадлежала заслугата за разпространението на преписи от *Закон судный людем*, един славянски превод на кратка сбирка с извадки от законодателния сборник на Лъв III *Еклога*¹⁹. Още от ранните години на управлението му насетне, неговото име било свързано със „справедливост и човеколюбие“²⁰. Очевидното му чувство за отговорност да даде на своите поданици обреди, храмове и правосъдие на практика възплътило идеалите за християнския владетел, разяснени от патриарх Фотий в пространно писмо до Борис, на което тогава може би е било обърнато много повече внимание, отколкото съвременната наука е склонна да приеме²¹. Неговото образование и интелект му позволили да се изяви в ролята на учител, мъдрец и морален водач в една безпрецедентна до-

¹⁶ ‘Oide de kai ho sos basileus kai meteōrologos oudamōs to mellon loipon’, Kolias, *Léon Choerosphaktēs*, p. 79 [ГИБИ IV, с. 177].

¹⁷ ‘eis aischynēn ton Romaiōn’, Theoph. Cont., p. 358 [ГИБИ V, с. 122].

¹⁸ Милев, *Гръцките жития*, с. 128.

¹⁹ Въпросът за това, къде и кога е бил направен преводът – отчасти свободен, отчасти буквален – остава спорен. Вж. *Zakon sudnyj ljudem (Court Law for the People)*. Transl. with commentaries and introd. by H. W. Dewey, A. M. Kleimola (Ann Arbor, 1977), p. VIII; *ODB III*, p. 2219.

²⁰ ‘to dikaion meta tou philanthrōpou’, Kolias, *Léon Choerosphaktēs*, p. 81, 83 [ГИБИ IV, с. 179].

²¹ Photius *Ep. I*, 1–39; Симеонова, Л. „Византийската концепция да се управлява според Фотиевото послание до княз Борис“, *Проблеми на културата*, 1988, № 4, 96–101.

тогава степен и може би той не на шега се е сравнявал с Моисей²². Личният му интерес към богословието проличава в направения самостоятелно от него подбор от проповеди на св. Йоан Златоуст: той черпел свободно от богатия набор творби на Златоуст, като отбелязвал онези, които желаел да бъдат преведени от покровителстваните от него книжовници²³. Анонимният панегирист на Симеон бил един от тези, на които било разпоредено да извършат това. Той възхвалява начина, по който Симеон се ползвал от разностранното познание, което бил натрупал „като трудолюбива пчела“: „[то] се лее от устните му като сладък мед пред неговите боляри“²⁴.

Симеон бил замислил една йерархия, основана върху знанието и благочестието. Той бил надарен във висша степен с тези качества, което му давало правото да ръководи всички останали, включително и своите „боляри“ (благородници). Техните качества, брой и произход са неизвестни, но те са обитавали в залите и дворовете, разкрити при разкопките около Симеоновия дворец комплекс в Преслав. Там са открити вече осем манастира, повечето от които датират от царуването на Симеон или Петър. Основанията на Симеон да избере за своя основна резиденция Преслав, а не Плиска, все още не са получили убедително обяснение: връзката на Плиска с езичеството вече била отслабена, след като Борис основал един манастир и съградил (или възстановил) някои църкви там. Вероятно в случая са надделели определени стратегически съображения. Средноголямото укрепление на Преслав не паднало в ръцете на унгарците и може би е възпряло по-нататъшното им настъпление на юг. Към края на IX – началото на X в. Симеон разширил укреплението и прибавил един дворец комплекс, както и мрежа от площади и улици, застлани с варовикови плочи и оброчени от каменни жилища. Особени грижи били положени, за да се осигури изобилие от чиста вода – варовиков водопровод отвеждал водата от Външния град към крепостта. Самият Външен град също бил укрепен с назъбени крепостни стени, изградени от правилно подредени каменни блокове; целият този укрепен комплекс имал площ от ок. 3,5 кв. км и опирал на изток в р. Тича.

Особеното старание, положено за осигуряването на питейна вода, масивните постройки при градските порти, които можели да служат като малки укрепления, и специалната технология, приложена при изграждането на основите на стените (които били проектирани да издържат на обстрел с катапулти или на тарани), подсказват, че основна в случая е била отбраната. В същото време този ансамбъл имал за цел да демонстрира величието на княза и следва да се отбележи, че Йоан Екзарх поставя в центъра на своето прочуто описание на Симеоновия двор именно княза и неговите приближени: високи-

²² Nicholas Mysticus, *Letters*, p. 176 [ГИБИ IV, с. 276].

²³ Thomson, 'Chrysostomica', p. 22, 45–47.

²⁴ „акъи въчела любодѣлна“: „продиваетъ акъи стръдъ сладъкъ изъ оустъ своихъ предъ боляръ“, Куев, „Похвала“, с. 11; Thomson, 'Florilegium', p. 52.

те палати и църкви щели да удивят странника, особено ако съзре княза да седи в своите одежди, обсипани с бисери, „а от двете му страни седят неговите боляри със златни огърлици, пояси и пръстени“²⁵. Симеоновите майстори широко използвали керамични плочки, оцветени така, че да приличат по-скоро на скъпи материали като мрамор или мозайки.

Това дългосрочно строително начинание без съмнение било ориентирано към подражание на Константинопол, но то подсказвало по-скоро за решимост Преслав да удържи на всякакви нашествия, отколкото за прелюдия към настъпление срещу Византия. Симеон явно се стремил да държи византийската мощ на една ръка разстояние, като в същото време черпел от нейните запаси от религиозно познание и технически постижения. Той не бил в състояние, дори при своята богата библиотека, да се стреми към пълна културна самодостатъчност. Византия си оставала извор на религиозно познание, а гръцкият бил езикът на Симеоновите печати, на дворцовите акламации и надписите. Той бил преподаван в манастирските училища, а литургичните песнопения продължавали да се изпълняват на гръцки, както е било и дълго преди покръстването на Борис. Открити са някои двуезични надписи, както и азбуки (*абecedари*) за начинаещи.

Нашата основна византийска хроника твърди, че след смъртта на Лъв през 912 г. Симеон изпратил пратеници при неговия приемник Александър, за да изрази желанието си за мирни взаимоотношения, „както е било при император Лъв“²⁶. Според това описание Симеон бил подтикнат към война от оскърбленията и заплахите, с които Александър отпратил неговите пратеници. Това звучи правдоподобно, доколкото и Лъв VI преди него се отнасял с почти същото своеволие спрямо Симеон. Твърди се, че българският владетел е бил готов за война, но не съществуват неоспорими доказателства за някакви военни действия преди смъртта на Александър на 6 юни 913 г.; и макар горедолу по това време Симеон най-вероятно да се е провъзгласил за *василевс*, а в края на лятото на 913 г. да е довел многочислена армия пред стените на Константинопол, ако се съди по мълчанието на византийските извори, дори и тогава не се е стигнало до някакви предумишлени кръвопролития. Твърденията на византийските хроники, че Симеон се оттеглил, без да сключи какъвто и да било мирен договор, влиза в противоречие с едно почти съвременно на събитията писмо на патриарх Николай Мистик, регентът на седемгодишния Константин VII²⁷. Следователно дори и най-сбитото описание на събитията си остава хипотетично. На практика няма съмнение, че Симеон и Николай са се срещнали публично в дворцовия комплекс Хебдомон край Константинопол през 913 г. и че Николай извършил някакъв ритуал, при който е била

²⁵ „и обаползи нго болярзи съдаща въ златахъ гривнахъ и понасахъ и обржъхъ“, Joh. Exarch. *Hexam.* VI, 3–5.

²⁶ ‘hōsper dē kai epī tou basileōs Leontos’, *Theoph. Cont.*, p. 380 [*ГИБИ* V, с. 125].

²⁷ *Theoph. Cont.*, p. 385; Leo Grammaticus, p. 292; Nicholas Mysticus, *Letters*, 50–52.

използвана корона. Неговото точно естество и значение са обект на спорове, но съществува широко съгласие по това, че е бил уреден брак между една дъщеря на Симеон и император Константин VII, както и по това, че Симеон изглежда е вярвал, че церемонията е предполагала признание за неговата имперска титла от страна на Византия. Вероятно именно оттогава той започнал да сече печати, чиято легенда включвала думите *Symeōn basileus*, а върху обратната страна – *eirēnopoios basileus* („миротворен император“), една фраза, повтаряна във византийските дворцови акламации, която може би загатва и за оня мир, който Симеон вярвал, че е постигнал през 913 г.²⁸

Макар някои учени напоследък да поставят под съмнение това Симеон изначално да е желаел византийския трон, те са склонни да приемат, че провокацията на Александър и възможностите, които откривало малолетието на Константин VII, са пробудили апетита му към „римския“ трон²⁹. Според този възглед сделката с Николай му открила пътя към дворцовите кръгове като бъдещ тъст на младия Константин, с отлични перспективи за върховната власт впоследствие. Съществуват известни доказателства в подкрепа на тази интерпретация: скоро след срещата си с българския владетел Николай бил отстранен от Регентството от Зоя, майката на младия император. И макар хрониките да не споменават нито за споразумението от 913 г., нито за някакво негово официално анулиране, те описват как Симеон опустошил Тракия; през септември 914 г. Адрианопол за кратко попаднал под негова власт. Горедолу по същото време Николай Мистик обвинявал в свое писмо Симеон, че не се е задоволил с „честта“ или „титлата“, която е получил, и непрекъснато се опитвал „да изглежда друг и да има друго положение“³⁰. Може да се смята, че тази фаза във взаимоотношенията между двете страни приключила с византийското нашествие в България, което целяло „да сломи и унищожи Симеон“³¹. По стратегията то напомня за онова отпреди 20 години, като сега печенегите влезли в ролята, изпълнявана по-рано от унгарците, докато византийската армия напреднала на север по морското крайбрежие. Печенегите обаче не успели да пресекат Дунав, а основната част от византийската армия била посечена край р. Ахелой на 20 август 917 г.

²⁸ Герасимов, „Новооткрит оловен печат“, 67–69; Dujčev, I. *BZ*, 54(1961), S. 249 – библиографска бележка за работата на Т. Герасимов; Юркова, Пенчев, *Български средновековни печати*, 29–30; Beševliev, V. ‘Souveränitätsansprüche eines bulgarischen Herrschers im 9. Jahrhundert’, *BZ*, 55 (1962), S. 18; Beševliev, *Inschriften*. S. 332; Dujčev, *MBS* III, p. 188. Герасимов, „Български и византийски печати“, с. 126, 128, впоследствие промени своето четене на реверса от (*eirenop*)*oios basileus* на *hyios basileōs* („син на императора“), но изглежда невероятно Симеон в своята гордост да би понесъл такъв епитет, камо ли да го афишира. Срв. Božilov, I. ‘L’Idéologie politique du tsar Syméon: Pax Symeonica’, *BBg*, 8 (1986), p. 81, n. 47.

²⁹ Божилов, *Цар Симеон*, 111–112; Fine, *Balkans*, p. 144.

³⁰ ‘kainoteros tis einai kai dokein’, Nicholas Mysticus, *Letters*, p. 50 [срв. *ГИБИ* IV, с. 205].

³¹ ‘pros to kata polemēsai kai aphanisai ton Symeōn’, Theoph. Cont., p. 388 [*ГИБИ* V, с. 128].

Катастрофата при Ахелой е един неоспорим исторически факт, но редица писма на Николай Мистик до Симеон дават сериозни основания за съмнение дали наистина от 914 г. нататък се е водила „една непрекъсната война“³². В писмо от края на лятото на 917 г. Николай не успява да посочи нито един агресивен акт на Симеон, който да е послужил като основание за византийското нашествие; той повтаря единствено твърденията на други относно военните планове на Симеон и българските посегателства над византийски владения край Дирахим и Солун. Той оставя на българския владетел да прецени тяхната достоверност и настоява да не „възобновява войната срещу народа на твоя духовен отец“ Константин³³. Твърденията на византийските хроники за български безчинства в Тракия може и да са били вдъхновени от правителството³⁴. Оплакването на Николай относно „честта“ или „титлата“ (*timç*) също може да представлява една византийска инициатива: възможно е през 914 г. Николай косвено да се е опитал да оттегли признанието, каквото и да е било то, засвидетелствано от него на Хебдомон за императорската титла на Симеон; титлата *archôn ek theou* („от Бога владетел“), съдържаща се в писмото на Николай, е била носена от ханове още от началото на IX в. и вероятно това е едно косвено потвърждение, че тъкмо тя, а не *василевс*, е законната титла на Симеон³⁵.

Грандиозната демонстрация на сила от страна на Симеон през 913 г. безспорно довела до обтягане на византийско-българските отношения. Но за него титлата *василевс* (на славянски *цар*) вероятно е означавала легитимност и християнски „суверенитет“, а брачният съюз е бил залог за равновесие във византийско-българските отношения поне в рамките на едно поколение. Не е задължително той да е осигурявал на Симеон достъп до дъщеря му; нейната роля би била почти като тази на заложница, държана като гаранция за неговото поведение спрямо империята. Симеон може и наистина да се е смятал достоен за императорска титла, след като бил отдал двадесет години на това да сплоти един народ при строго придържане към православните норми. Но същите тези норми повлияли и върху външната му политика. Неговите скрупули били толкова силни, че – според Николай Мистик – през 913 г. той все още пребивавал в покаяние за греха, извършен с водената от него през 90-те години на IX в. война срещу събрата християни³⁶. Неговата ревност в разпространението на християнството и знанието си оставала все така силна. Той

³² Срв. Fine, *Balkans*, p. 148.

³³ ‘polemon analabesthai kata tou laou sou pneumatikou patros’, Nicholas Mysticus, *Letters*, p. 64 [срв. ГИВИ IV, с. 214]; Shepard, J. ‘Byzantium in equilibrium, 886–944’, *The New Cambridge Medieval History*. Vol. III: с. 900 – с. 1024. Ed. by T. Reuter (Cambridge, 1999), p. 561.

³⁴ Theoph. Cont., p. 386, 388; ГМС, 879–880; Leo Grammaticus, p. 293, 294; Shepard, J. ‘Symeon of Bulgaria – Peasemaker’, *Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания*, „И. Дуйчев“, 3 (1989), 24–25.

³⁵ Бешевлиев, ПН, 71–72.

³⁶ Nicholas Mysticus, *Letters*, p. 34–36.

изисквал от престарелия вече Климент да продължи пастирската си дейност в неговата епархия дори в навечерието на смъртта му през 916 г.³⁷ Това само по себе си подсказва, че Симеон не е предвиждал агресивни действия, дори в ограничен мащаб, покрай границите на Климентовия диоцез, който най-вероятно се е простирал на север от Солун – една от точките на напрежение, указани на Николай от Регентския съвет. Горещо-долу по същото време Симеон наредил да бъде преведен един гръцки сборник, съдържащ откъси от трудове на църковни отци и кратки пасажии с религиозно и литературно съдържание, включително и една кратка хроника, в която се изброяват императорите от Август „чак до Константин и Зоя, гръцките царе“³⁸. Вероятно този превод е бил направен между 6 юни 913 и август 920 г. Легитимността на „гръцките царе“ не е оспорена, въпреки че според похвалата, добавена към преводните текстове, и самият Симеон е „велик сред царете“³⁹; в нея се набляга върху книголюбие то на българския владетел и не се споменава за войни.

Следователно византийското нашествие от 917 г. може би е целяло да изненада Симеон след един период на формален мир. Николай Мистик многократно признавал, че нападението е било необосновано и го умолявал да не се ожесточава от него. Симеон нито простил, нито забравил, за което подсказва фактът, че при втората си среща с Николай седем години по-късно той все още яздел стария си боен кон и сочел белега от нанесената му в битката при Ахелой рана от меч; това, казвал той, бил резултатът от молитвите на Николай⁴⁰! Симеон вероятно е търсел не просто надмощие в спора, а е искал да изтъкне онова, което му изглеждало като проява на лицемерие от страна на неговия „духовен отец“ Николай и на цялата византийска „върхушка“.

Срещата на Симеон със стария и изнеможил патриарх се състояла в Константинопол през септември 924 г. Ако поведението му през предшестващите седем години понякога изглеждало непоследователно, това било отражение на безизходното положение, в което се бил озовал заради византийското коварство. Едва ли той можел да има доверие в някакво бъдещо споразумение, но въпреки това на него вероятно все още му е била противна мисълта да пролива християнска кръв. Скоро след Ахелой той изпратил войски, които опустошили предградията на Константинопол, но, както изглежда, той не разполагал с обсадни машини, за да атакува Града. Във всеки случай след битката в основна грижа за него се превърнал сръбският княз Петър, който уж бил получил от Византия предложение да се присъедини към унгарците в напа-

³⁷ Милев, *Гръцките жития*, с. 138–140; Obolensky, *Portraits*, p. 33.

³⁸ „Даже и до константина и зоя, црь гръцьскыхъ“ Янева, П. „За изворите на Лѣтописецъ въ кратъцѣ в Изборника 1073 г.“, *РВг*, 11 (1987), No 3, 100–101, 104; Бибииков, М. „Сравнителный анализ состава „Изборника 1073 г.“ и его византийских аналогов“, *Византийский временник*, 51 (1991), 98–99, 101–102.

³⁹ „великын в царихъ“, Куев, „Похвала“, с. 11; Thomson, 'Florilegium', p. 51.

⁴⁰ Nicholas Mysticus, *Letters*, p. 208.

дението срещу България. Твърди се, че Симеон „побеснял“ при тази новина⁴¹ и изпратил армия, която успяла чрез измама да отвлече Петър и да постави на княжеския престол друг член на сръбския управляващ род – Павел. През 918 и 919 г. той изпратил на византийска територия войски, част от които достигнали на юг чак до Коринтския залив, но така и не предприел нападение срещу Константинопол.

Симеон може би все още е хранил надежди за брачен съюз; възможно е нахлуванията да са били средство за постигането на тази цел. Но привидната му нерешителност след Ахелой може да е била продиктувана от по-елементарни съображения: вътрешнополитическите раздори поставили Византия в невъзможност да организира офанзива срещу него. Появата на Роман Лакапин, новата силна ръка във Византия, било онова, което накарало Симеон да избърза с исканията си за абдикация на Роман и да пристъпи към широкомащабна война. Почти ежегодно между 920 и 924 г. той изпращал или лично предвождал войски към стените на Константинопол; те плячкосали предградията, но не предприели сериозно нападение срещу града. По същото това време български сили окупирали голяма част от византийска Тракия. Житието на св. Мария Нова сочи, че в продължение на няколко години те поддържали гарнизони във Виза и в някои други градове⁴². Пак за няколко години те заели части от Северна Гърция и по всяка вероятност на това се дължат продължителните безчинства на групи славяни от тази област в Пелопонес. Поне на два пъти Симеон се опитал и да се сдобие с флота, като се обърнал ок. 922 г. към халифа на Фатимидите в Северна Африка и към емира на Тарс. Техните кораби биха му позволили да организира блокада на Константинопол от една удобна позиция (например Дарданелите) или да предприеме директна атака, ако се приемело, че узурпацията на Роман е лишила Града от божествена закрила.

Ескалирането на военните действия от страна на Симеон би могло да изглежда като потвърждение за това, че той отдавна се домогвал до византийския трон и сега бил ръководен от засегнатото си честолюбие, понеже бил изпреварен от Лакапин – друг претендент за властта от негръцки произход. Но както вече видяхме, не е сигурно, че през 913 г. Симеон се е стремил към трона, а византийските тълкувания на последващите му действия вероятно не са почивали на сериозни основания. Страхът от нов опит да бъде унищожен може единствено да е изострил неговия интерес към дворцовите дела; едно правителство в ръцете на неопитния Константин би било много по-малък източник на заплаха. Но това не означава, че Симеон се е домогвал до трона – неговата пропаганда в началото на 20-те години на X в. противопоставяла легитимността на Константин на узурпацията на Роман Лакапин. За извест-

⁴¹ *emmanēs*, Const. Porph. *DAI*, ch. 32. ll. 91–101 [*ГИБИ* V, 210–211].

⁴² *Vita S. Mariae iunioris*, col. 701.

но време Симеон дори отказвал да адресира кореспонденцията си до Роман, вместо което пишел до Сената⁴³. Това може да е било проява на раздразнение от страна на загубилия, но също и опит да се раздуха интрига вътре в града и да се подхрани недоверието на Роман към висшите дворцови сановници.

Каквито и да са били целите на Симеон, неговите действия не успели да доведат до падането на Роман. Славолюбивото му поведение в средата на 20-те години на X в. вероятно било признак на неговото разочарование, че войната не се е оказала по-ефикасна от дипломацията или християнското търпение при разрешаването на проблемите с Византия. Като се има предвид неговото открито недоверие спрямо правителството, хулите към Роман и отдавнашните му подигравки със „стария глупак“ Николай, той не можел да разчита особено на срещите си с тях през септември 924 г.⁴⁴ И наистина, много по-забележително е това, че тези срещи изобщо са се състояли и че е било постигнато някакво споразумение, отколкото това, че то се оказало повече или по-малко безполезно. Действително българските войски се изтеглили от някои византийски територии, но те продължавали да държат под свой контрол бивши морски бази като Месемврия, градове като Виза и части от Северна Гърция.

Скоро след срещата си с Роман Симеон се самопровъзгласил за „император на българите и римляните“⁴⁵. Сега печатите му го назовавали „в Христа император на римляните“ и за първи път го изобразявали в изцяло императорски одежди⁴⁶. Много вероятно е също той да се е опитал да издигне и своя най-висш духовник до патриаршески сан: ако висшият йерарх е получил номинален статут на патриарх от Роман през 927 г., което е твърде вероятно, това може би е представлявало по-скоро компромис, основан на статуквото, отколкото някаква напълно нова отстъпка. Новата титла на Симеон би изглеждала напълно изпразнена от съдържание при липсата на патриарх.

Симеоновата „римска“ титла може би отразява стремеж към легитимност и в същото време – компенсация за неуспеха му да наложи споразумение чрез аргументите на силата. В началото на 20-те години на X в. той страдал от непостоянството на сръбските князе, когато един след друг неговите протезети го загърбвали в полза на византийския *василевс*. След поредица от неуспехи Симеон започнал второ нашествие, като изпратил войски заедно с поредния претендент за княз Часлав, използван като примамка, за да бъдат събрани сръбските предводители и след това да бъдат откарани в България. Значителна част от населението също било отведено: Сърбия трябвало да бъде заличена като политически субект. През 926 г. Симеон се опитал да разшири балканската си хегемония чрез нападение срещу хърватския владе-

⁴³ Nicholas Mysticus, *Letters*, p. 194–196.

⁴⁴ ‘mōrantheis’; ‘mōros’, Nicholas Mysticus, *Letters*, p. 68–72.

⁴⁵ ‘basileus Boulgarōn kai Romaiōn’, Théodore Daphnopatès, *Correspondance*, p. 59.

⁴⁶ ‘en Christō basileus Romaiōn’, Герасимов, „Три старобългарски молидовула“, 350–356; Beševliev, *Inschriften*, 330–331; Юрукова, Пенчев, *Български средновековни печати*, с. 30.

тел Томислав. Той обаче нанесъл тежко поражение на българите и, в известен смисъл, оправдал решението на Симеон да обърне вниманието си към своите западни граници. Малко преди това Томислав бил поканил Папството да се ангажира в работите на Далмация и Хърватско. През 925 г. в Сплит бил свикан църковен събор, който трябвало да определи статута и пълномощията на местния архиепископ. Папа Йоан X, който назовавал Томислав с титлата „крал на хърватите“ (*rex Crovatorum*), проявил силна заинтересованост да възстанови папското върховенство над духовенството на Далмация⁴⁷. Той се опитал също да сложи край на военните действия между Томислав и Симеон – папските легати, изпратени да участват във Втория църковен събор в Сплит, посетили България в края на 926 или началото на 927 г. В протоколите на Втория събор се твърди, че те успели да постигнат мир между българите и хърватите⁴⁸. Ако това наистина е така, към пролетта на 927 г. Симеон е бил много по-свободен да се заеме с други начинания, отколкото обикновено се допуска. Всичките му земни амбиции обаче приключили със смъртта му на 27 май 927 г., на възраст около шестдесет и три години.

България все още разполагала със значителен военен потенциал: едно мащабно нахлуване било предприето в земите на тема Македония, след което окупираните от българите тракийски градове били евакуирани и изравнени със земята. Но в българските управляващи кръгове имало хора, които се надявали да бъде постигнато споразумение с Византия. Първите им сондажи били направени „тайно“ (*kryphiōs*), вероятно за да не бъдат забелязани от „Симеоновите първенци“⁴⁹, които скоро след това се опитали да изместят новия цар Петър и да поставят на трона неговия брат Йоан. Самите византийци предполагали, че военните действия ще се проточат – затова мирът бил приветстван като „настаналата над надеждата промяна“ от един дворцов оратор през есента на 927 г.⁵⁰ Условието на мира не са съхранени в изворите, но е много вероятно те да са включвали признание от страна на Византия за ранга на Българската патриаршия, както и признание за Петър като „*василевс* на България“: византийските формуляри за адресиране на писма до него от средата на X в. сочат, че тази титла е била използвана официално по това време⁵¹. Византийците може би са се съгласили също да плащат данък, вероятно ежегоден. Това допълвало един по-тържествен съюз – женитбата на Мария, внучката на Роман, с цар Петър. Щателно подготвената сватба в Константи-

⁴⁷ *Historia Salonitana Maior*. ed. N. Klaić (Srpska akademija nauka i umetnosti. *Posebna izdanja* 399; *Odeljenje društvenih nauka n.s.* 55) (Beograd, 1967), p. 96; Klaić, N. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku* (Zagreb, 1971), 290–291.

⁴⁸ ‘peracto negotio pacis’, *Historia Salonitana Maior*, p. 103; Klaić, *Povijest Hrvata*, s. 283; Fine, *Balkans*, 267–268, 271–272.

⁴⁹ ‘megistanōn tou Symeōn’, Theoph. Cont., p. 412, 419 [срв. *ГИБИ V*, с. 135].

⁵⁰ ‘tēn par’ elpida metabolēn’, Dujčev, ‘Treaty of 927’, p. 266 [срв. *ГИБИ V*, с. 89].

⁵¹ Const. Porph. *De cer.*, p. 690.

нопол съдържала едно ясно послание: обвързването на Мария с „мъж цар“ представлявало явно признание за легитимността на неговата власт, а името на Мария било променено на Ирина („мир“) като символ на надеждите, възлагани на този брак⁵².

Тези очаквания не били безпочвени и мирът продължил приблизително четиридесет години. Този *modus vivendi* се дължал донякъде на осъзнаването, че във войната се е стигнало до патова ситуация, но донякъде и на характера на новия цар. Византийските извори описват Петър като миролюбив и чужд на кръвопролитие. За неговото благочестие съдим по честите му писма до византийския монах Павел от Латрос⁵³, а също и по неотслабващото му благоговение пред Иван – отшелник, който обитавал в затътените планини на юг от София. Петър направил опит да посети Иван, а след смъртта му през 946 г. наредил тялото му да бъде пренесено в църквата, която построил в София, за да подслони неговите мощи. Оловните печати на Петър потвърждават благочестието му. Върху най-често срещания им вид се чете надписът „Петър благочестив император“⁵⁴. От печата ни гледа Петър, хванал в едната си ръка патриаршески кръст, а Мария, с корона на императрица, стиска кръста от другата му страна. Не е известно Мария да е играла някаква активна роля в българския политически живот, но оформлението на печата загатва най-общо за равенството на нейния статус с този на Петър и за българо-византийското разбирателство.

И все пак това отслабване на напрежението не било абсолютно. От *За управлението на империята* личи, че дори при Мария мирните отношения не били безусловна даденост. Константин наставлявал [сина си], че печенегите могат да бъдат подбудени към нападение срещу българите, които са разглеждани заедно с унгарците и русите – действителни врагове на империята през 40-те години на X в. – като силно уязвими от страна на номадите⁵⁵. Константин не посвещава отделен раздел от своя труд на българите, но на няколко пъти той се спира на подробности от отношенията на България с нейните съседи и особено държи да подчертае, че владетелите на сърбите и хърватите са били поданици на „римския“ император още през управлението на император Ираклий (610–641). И в двете глави, посветени на сърбите и хърватите, с едни и същи думи се заявява, че техните князе „никога не са били подчи-

⁵² ‘basilei... andri’, Theoph. Cont., p. 415 [ГИБИ V, с. 137]; Liutprand, *Antapodosis*, III, 38. Вж. Shepard, ‘Byzantium in equilibrium’, p. 564.

⁵³ Laudatio S. Pauli iunioris – Delehaye, H. ‘Monumenta Latrensis hagiographica’, *Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*. Hrsg. von T. Wiegand. Bd. III/1: *Der Latmos* (Berlin, 1913), p. 122, 143.

⁵⁴ ‘Petros basileus eusebēs’, Юрукова, „Сребърен печат“, 4–6; Герасимов, „Оловни печати“, 360–363; Юрукова, Пенчев, *Български средновековни печати*, с. 34; Shepard, J. ‘A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria’, *The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium*. Ed. by A. Davids (Cambridge, 1995), p. 143.

⁵⁵ Const. Porph. *DAI*, ch. 5, ll. 3–9; ch. 8, ll. 20–21.

нени на владетеля на България⁵⁶. Не съществуват сведения Петър активно да е налагал хегемонията си над тях, но неговото благочестие и богатият и непрестанно разширяващ се български репертоар от религиозни творби на славянски език вероятно са имали определено въздействие върху съседните православни славяни. Ръкописите на славянските преводи, създавани в Охрид и в други места в България, сигурно са се нравели на всички славяноезични обитатели на западните покрайнини, където се трудили Климент и Наум, и са били търсени от сърбите. Така Константин бил изправен пред проблема за една потенциално конкурентна [на Византия] православна общност. Нещо повече, благочестието на Петър почивало върху нелишена от материален ресурс политическа структура.

Свидетелствата за тази структура са предимно косвени, но не и неоткриваеми. За търсене на политически лостове против една като цяло стабилна сила подсказва подкрепата на Роман Лакапин за сръбския княз Часлав след бягството му от двора на Петър в Сърбия (вероятно в началото на 30-те години на X в.). През цялото царуване на Петър функционираше една активна и сравнително усложнена администрация. Известни са около двайсет и един печата на Петър, значително повече от общия брой на тези от баща му и дядо му⁵⁷. Повече от половината са намерени в цитаделата и Външния град на Преслав, което подсказва за употребата им във вътрешноадминистративната дейност, а не само в кореспонденцията с чужди владетели. Сребърен печат на Петър е бил открит при разкопките на ключовата крепост Перник. На нито един предишен български владетел не би могло да се припише неоспоримо употребата на сребърни печати, а сложната изработка на Петровия не е характерна за византийските печати от X в., изработвани от злато или олово. Българският владетел не е разполагал с ресурси за монетосечене, но печатите му подсказват, че в Преслав е съществувала една канцелария. Стройната система и мащабът на централната администрация на българския владетел предизвикали коментарите на един добре информиран еврейски пътешественик – Ибрахим ибн Якуб, който споменава за секретари и ръководители на други служби⁵⁸.

Доколкото материалните следи биха могли да бъдат показател за политическо здраве, тези от Преслав подсказват не просто за приемственост спрямо управлението на Симеон, но и за развитие. Дворцовият комплекс бил разширен; първоначалната северна стена на крепостта била разрушена към края на царуването на Петър, вероятно за да се отвори повече място; били изградени и нови църкви. Всички квартали на Външния град се разраснали. При

⁵⁶ 'oudepote tō archonti Boulgarias kathypetagē', Const. Porph. *DAI*, ch. 31, ll. 59–60; ch. 32, ll. 147–148 [срв. *ГИБИ V*, с. 207, 212].

⁵⁷ Jurukova, J. 'La titulature des souverains du premier royaume bulgare d'après les monuments de la sphragistique', В: *Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов* (София, 1984), с. 230; Тотев, Т. „Оловен печат на цар Петър (927–969)“, *Нумизматика*, 1989. № 2, с. 40.

⁵⁸ Ibrāhīm ibn Ya'qūb, *Relatio*, p. 148.

новите условия на относителна сигурност строителна дейност протичала и извън стените на града: не само били възстановени неукрепените манастири като тези в Тузлалъка и Патлейна, но били изградени и солидни нови сгради, които изглежда са принадлежали на богати първенци. Изработвани били изключително фини и пищни произведения на материалната култура, предимно в комплексите, които принадлежали на царя и висшите му сановници, както и в големите манастири. В манастирите в Тузлалъка и Патлейна били изработвани глазирани плочки за облицоване на стени и подове; някои от техните керамични икони са с превъзходно качество. Друго свидетелство за богатството на столицата е една находка от скъпоценности, укрита вероятно по време на руската окупацията ок. 970 г.

Държавните налози били основният двигател на икономическата активност, но магазините край външните стени на крепостта са илюстрация за това, как богатствата на владетеля могли допълнително да генерират икономическо раздвижване: при разкопки в тях са намерени стъклени съдове и амфори, вероятно византийска изработка, а византийски керамични съдове от бяла глина са открити в по-значителните светски и манастирски имоти в Преслав. Износът на българско ленено платно и пчелен мед към Константинопол, за което се споменава в *Книга на епарха*, е продължил вероятно докъм 970 г.⁵⁹ Трудно е да се добие представа за положението в провинцията, върху чиято селскостопанска продукция се крепял разкошът на Преслав. Многобройните каменни укрепления и землени валове, които образували серия от „защитни системи“ в Северна и Южна България, по всяка вероятност датират предимно от царуването на Симеон, или дори по-рано, но няма признаци те да са били напълно изоставени по времето на Петър. Изказвано е дори предположение, че интересът на Петър към Иван Рилски не е бил изцяло религиозен – неговото изострено внимание към районите на Рила и София може да се дължало на стратегическо им значение⁶⁰. Съществуват археологически свидетелства за ремонтна дейност през X в. по укрепленията между река Марица и Родопите. Техните гарнизони вероятно са разчитали, както и жителите на Преслав, на задължителните налози, с които било облагано живеещото наоколо население, но Козма Презвитер – един обществен критик от средата на X в. – свързва „градовете“ с пазарища и осъжда онези монаси, които ги посещавали⁶¹.

Беседа против богомилите на Козма, написана най-вероятно през 60-те години на X в., често се възприема като описание на едно общество, изгубило истинската си религиозна вяра: богатите пренебрегвали бедните, а не толкова

⁵⁹ *Eparchikon biblion*, IX, 6; *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*. Einführung, Edition, Übersetzung und Indices von J. Koder, *CFHB* 33 (Wien, 1991), S. 108.

⁶⁰ Юрукова, „Сребърен печат“, 8–9.

⁶¹ Попруженко, М. *Козма Презвитер. Болгарский писатель X века. Български старини* 12 (София, 1936), 56–57; Cosmas le prêtre. *Le traité contre les bogomiles*. Traduction et étude par H.-Ch. Puech et A. Vaillant, *Travaux publiés par l'Institut d'Études slaves* 21 (Paris, 1945), 104–105.

богатите ходели в домовете на богатите, за да се хранят там „като гарвани с леш“⁶². Монасите и клирът се отдавали на плътски удоволствия и нехаели за миряните, противно на еретиците дуалисти с техния фанатизъм на новопосветени във вярата. Тези „богомилци“ били наречени така по името на някой си поп Богомил, който проповядвал пълно отричане от всичко материално, защото то било творение на дявола; той се позовавал на пасажки от *Новия Завет*, за да докаже, че Господ бил чист дух. Козма оприличава тяхната аскетична поза и тълкуванията им върху *Евангелието* на стръв, закачена на рибарска кука, която води хората към гибел⁶³. Обяснението на Козма за успеха на богомилите е логично, но през царуването на Петър не е необходимо да е съществувало противоречие между църковната дисциплина и материалното благоденствие, така както го е нямало и през управлението на неговия по монашески аскетичен баща. Възшност в *Беседата* се загатва, че проблемите на църквата произтичали колкото от моралната разпуснатост, толкова и от манията за лично духовно спасение. Козма укорява онези, които от страх да не бъдат омърсени от света, се отказват от всичко и стават монаси: монашеската дисциплина била непосилна за мнозина и „ако се отречеш от брачното ложе, понеже такъв живот не води към спасение, значи не мислиш по-различно от еретиците“⁶⁴. Свещениците и епископите трябва да се грижат повече да напътстват подопечните си, а не да се отдават на пост, понеже кравите и конете също отказват месо и вино! Съществуват независими сведения за многобройни нови манастири, основани в Южна България през царуването на Петър: Иван Рилски не бил единственият, а просто най-подчертано покровителстваният свят човек. Българските земи явно са избобилствали на хора, които си поставяли благородни духовни цели в подражание на отците пустинници, наместо да тънат в летаргия и грях. Сама по себе си *Беседата* представлява един пример за ангажираност с моралните норми. Козма се тревожи от недостатъчния епископски надзор над местния клир и косвено подкрепя осъдителното отношение на еретиците към пиянството и разгула на духовненството. Но той приема и това, че Библията е достъпна за всички богати люде – както миряни, така и духовници, и настоява те не само да четат Писанието, но и да предоставят книгите си на онези, които „желаят да [ги] четат и преписват“⁶⁵. Това изказване също носи заряд на духовна целеустременост.

⁶² „ако вранове на мртвечинѣ“, Попруженко, *Козма Пресвѣтер*, с. 68; Cosmas le prêtre. *Le traité contre les bogomiles*, p. 116.

⁶³ Попруженко, *Козма Пресвѣтер*, 24–25; Cosmas le prêtre. *Le traité contre les bogomiles*, p. 76.

⁶⁴ „аще ли... житіе съ женою шхвалеши, немощно твора спѣти съ сице живящемъ, то ничимъ кромѣ вси мысли еретическы“, Попруженко, М. *Козма Пресвѣтер*, с. 58; Cosmas le prêtre. *Le traité contre les bogomiles*, p. 106.

⁶⁵ „хотѣши почитати и писати“ Попруженко, М. *Козма Пресвѣтер*, с. 72; Cosmas le prêtre. *Le traité contre les bogomiles*, p. 121.

Козма не бил изключение в това отношение. В своето завещание Иван Рилски призовава последователите си да стоят далече от ерес, алчност и тщестлавие, а някой си монах Петър написва няколко трактата и проповеди на теми като *пост и молитва* и *спасение на душата*. Обръщайки се към миряните, той призовава към покаяние и посещаване на църковните служби и споменава повечето въпроси, по които богомилите и Православната църква се разминавали⁶⁶. Подобни произведения може би са лишени от лустрото или интелектуалната задълбоченост, характерни за Симеоновата епоха; но самият факт, че са написани на прост език от съвсем обикновени свещеници и монаси, подсказва, че християнските ценности и монашеските идеали били търсени извън „позлатената“ политическа култура на Преслав. Нещо повече, официалната църква не оставала в пълно бездействие. Козма посочва, че богомилите били преследвани и хвърляни в затвора, а още през 40-те и началото на 50-те години на Х в. цар Петър писал на патриарх Теофилакт, като изложил възгледите на определени еретици, които се подвизавали в неговите земи, и помолил за повече сведения и напътствие относно наказанията за тях⁶⁷. Молбата на Петър вероятно е дошла по-малко от двадесет години след като поп Богомил започва да разпространява своето учение. И ако (и това е твърде възможно) богомилските проповедници и техните последователи са представлявали наистина незначително малцинство от населението, то писмото на цар Петър, трудът на Козма и съчиненията на монаха Петър говорят за бдителност от страна на поне част от православните.

Следователно *Беседата* на Козма не е недвусмислено доказателство за слабостта на църквата и държавата. Ибрахим ибн Якуб бил запознат с преводаческата дейност, извършвана в България, и смятал, че нейният административен апарат е достоен за един велик владетел⁶⁸. Това, че във Византия гледали сериозно на Българското царство, личи от старанието, с което Борис II бил церемониално лишен от регалиите си през 971 г. Макар и да се разминават отчасти, подробните описания на това събитие говорят, че в основата си тези символи са били възприемани като легитимни. Едно друго свидетелство за българските владения намираме в руската *Повесть временных лет*, където се описва как княз Святослав решил да се установи в Преславец („Малкия Преслав“) в делтата на Дунав, понеже „всички блага се събират там“⁶⁹.

⁶⁶ Димитров, П. „Петър Черноризец“, *Старобългарска литература*, 21 (1987), с. 34; Павлова, Р. „За творчеството на Петър Черноризец“, *Старобългарска литература*, 25–26 (1991), 81–84.

⁶⁷ Запазен е отговорът на Теофилакт: Петровский, Н. „Письмо патриарха Константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру“, *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, XVIII (1913), № 3, 361–368; Grumel, V. *Les registres des actes du Patriarcat de Constantinople*, I. 2: *Les Registres de 715 à 1043* (Chalcedon, 1936), no. 789, p. 223–224.

⁶⁸ Ibrāhīm ibn Ya'qūb, *Relatio*, p. 148.

⁶⁹ „ту вся благая сходятся“, *ПВЛ*, с. 48: *The Russian Primary chronicle: Laurentian text*. Transl. and ed. by S. Cross and O. Sherbowitz-Wetzor (Cambridge, Mass., 1953), p. 86.

Последователността на събитията, довели Светослав на Балканите, е спорна, доколкото основните извори са противоречиви. Не е чудно обаче, че неразбирателствата между двете империи довели до конфликт, като се имат предвид свидетелствата за неотслабващите византийски страхове, свързани с България. След смъртта на Мария цар Петър изпратил двамата си синове като заложници в Константинопол, вероятно за да уталожи византийските притеснения. Отношенията се обтегли още повече вследствие на засилените унгарски набези от края на 50-те години на X в., вероятно в резултат от поражението им при Лехфелд. Два малки отряда опустошили Македония и околностите на Солун през ранната пролет на 968 г. Подобни набези вероятно са ускорили и демонстративния поход на Никифор в Тракия през юни 967 г., както и ремонтите на крепости, засвидетелствани в надписи. Но всичко това може да е имало за цел също и противопоставяне на южнобългарската укрепителна система. По време на демонстрацията си на сила в Тракия Никифор изразил недоволството си пред цар Петър за това, че позволявал на унгарците да пресичат земите му и да опустошават Византия. Петър отговорил, както изглежда, че собствените му молби за помощ към Византия са били пренебрегнати преди и че той нямал намерение да загърби „договора“, който бил принуден да сключи с унгарците⁷⁰. Всъщност дипломатията на Петър била достигнала доста отвъд унгарците: през 961 или 965–966 г. Ибрахим ибн Якуб видял български пратеници, които се били отправили към двора на Отон I, вероятно в търсене на съдействие срещу поредните грабителски походи на унгарците⁷¹.

Отговорът на Никифор на предизвикателството на Петър бил да се опита да нанесе индиректен, но унищожителен удар по устоите на неговата мощ. Решението му да избере като средство за това русите навежда на някои мисли. Той може би се е надявал да ги въвлече във война на Балканите, като по този начин предотврати евентуално нападение срещу Византия, докато сам е зает със своите кампании в Сирия и Месопотамия. Но императорът вероятно си е давал сметка и за това, че само страховита военна сила като Русия би могла да преодолее българската защита. Светослав осъществил едно нападение срещу България най-вероятно в края на лятото на 968 г. Русите опустошили „много градове“ и взели голяма плячка⁷², но не покорили Преслав, където Петър продължил да царува до смъртта си няколко месеца по-късно. Междувременно печенегите стигнали на север чак до самия Киев – един ход, който вероятно е бил предвиден от византийските държавници. Онова, което Никифор не успял да предугади, било, че Светослав ще се върне на север, ще сключи договор с нападателите номади, след което ще тръгне обратно към Дунав; той привлякъл като свои съюзници там не само печенегите, но и унгарски войски. Светослав не отстранил от трона Борис, синът и наследникът

⁷⁰ 'spondas', Zonaras, *Epitome Historiarum* III, p. 513.

⁷¹ Ibrāhīm ibn Ya'qūb, *Relatio*. p. 148.

⁷² 'pollas poleis', Skylitzes, p. 277.

на Петър, който останал в Преслав. Той поставил гарнизони в укрепленията и селищата по протежение на речния път, а Преславец трябвало да бъде „центърът на моите земи“⁷³.

Йоан Цимисхи сложил край на авантюрата на Светослав след кратка, но ожесточена кампания през 971 г. Борис и неговото семейство били пленени в собствената им столица. Макар Цимисхи да обявил, че е дошъл да отмъсти за българите, мнозина от тях продължили съпротивата си поради ненавист към византийците. Обаче главното притеснение на Цимисхи било свързано с евентуално завръщане на русите: укрепленията били възстановени, а по южния бряг на Дунав били изградени защитни съоръжения. Преслав станал център на византийската администрация и бил преименуван на Йоанополис, по името на новия си владетел. Многобройните промени в названията на органите на управлението върху печатите от 70-те и началото на 80-те години на Х в. свидетелстват за интензивната дейност на византийската администрация в Североизточна България и басейна на Дунав. Империята конкурент била на практика обезглавена. Знаменателно е, че бунтът, който избухнал в България след внезапната смърт на Цимисхи през 976 г., не бил разпаден от бивши български държавни сановници: негови водачи станали четиримата синове на арменски офицер от византийската армия. Техните продължителни войни с Василий II са описани по-нататък⁷⁴. Самуил, най-способният от четиримата комитопули, трябвало да изгради нов, непревземаем културно-административен център в едни доскоро периферни територии. Но той проявил политическа проникателност, демонстрирайки уважение към вярванията и символите, почитани от разнородните им обитатели. Сред тях бил евнухът Роман, брат на Борис, който успял да избяга от Константинопол. Подобно на Светослав, Самуил разбирал привързаността на българите към старата царска династия, а и за негова радост Роман не бил в състояние да постави началото на една конкурентна династия. Самуил изтъквал своето православно благочестие чрез строежа на църкви и покровителство спрямо патриарха. След 1018 г. самият Василий II виждал в църковната организация средство за спечелване подкрепата на новите си поданици. Политическата култура, изградена от Борис и Симеон, била поставена върху много здрави основи, от което – по волята на обстоятелствата – били изкушени да се възползват руски, арменски и византийски авантюристи.

⁷³ „середя земли моеѣ“, *ПВЛ*, с. 48; *The Russian Primary chronicle*, p. 86.

⁷⁴ Shepard, J. 'Byzantium expanding, 886–944', *The New Cambridge Medieval History*. Vol. III: c. 900–c. 1024. Ed. by T. Reuter (Cambridge, 1999), p. 596–600.

ВЛАДЕТЕЛЯТ КАТО УЧИТЕЛ, СВЕЩЕНИК И МЪДРЕЦ: ВИЗАНТИЙСКИЯТ ИМПЕРАТОР ЛЪВ VI И БЪЛГАРСКИЯТ ЦАР СИМЕОН

Владетелските дворове, представени в тази статия, са се намирали в другия край на Европа, далече от Алфредовия Уесекс. Техните владетели на пръв поглед са имали толкова малко общо с Алфред, колкото и помежду си: от една страна, византийските императори, които прекарвали по-голямата част от времето си в „царстващия град“ Константинопол; и от другата, в подобните на степи равнини на юг от Долния Дунав, българските ханове, опрени върху своите главни градове и укрепления – отначало Плиска, а по-късно (от последните години на IX в. насетне) Преслав¹. Двата владетели в центъра на нашето внимание са император Лъв VI (886–912) и българският цар Симеон (893–927). Както показват годините на тяхното управление, те са били с половин поколение по-млади от Алфред, бидейки родени, съответно в средата и в началото на 60-те години на IX в., поради което ще се наложи да хвърлим поглед върху техните бащи, и по-специално – върху Симеоновия, хан Борис-Михаил.

Населението на страните, управлявани от тези две двойки бащи и синове, също било твърде различно. От едната страна стояли гръкоезични селяни, войници и служители, мнозина от които притежавали високо ниво на грамотност и повечето смятали себе си за „римляни“, в съответствие с претенциите на своя владетел, че тяхната столица, „Новият Рим“, била центъра на легитимната власт над света, преместен край Босфора от Константин Велики. От другата страна, изправени лице в лице с византийците по протежение на повече от хиляда мили преимуществено планинска граница, били българите. Техните прадеди пресекли Дунава в края на VII в., но дори и в края на IX в. те съхранявали редица черти от номадския си начин на живот, военната си тактика и политическата си организация, наред с употребата на един специфичен по форма тюркски език. Хановете, техните едри земевладелци и търговците им разглеждали Константинопол като източник на обогатяване, изнасяли там лен, мед и други суровини, за да ги разменят срещу луксозни стоки, а вероятно и за толкова сребро и злато, колкото е можело да бъде пропуснато от византийските митинически служители (които трябвало да възпрепятстват износа

¹ За сградите на преславския дворец, вж. Ваклинова, М. „Преславският дворец“, *Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов*. Под ред. на В. Тъпкова-Займова и Г. Данчев (Велико Търново, 1994), 45–58 и обр. 1–11.

на злато)². Именно в областта на икономиката била най-очевидна ролята на своеобразен сателит, която българите заемали по отношение на Византия.

Вероятно именно необходимостта от достъп до изключително доходно-носните пазари на Константинопол подтикнала хан Симеон да протестира при преместването на центъра на българската търговия оттам в Солун, един град достатъчно богат, но по-труднодостъпен за производителите от Дунавската равнина. Симеоновите протести били пренебрегнати и неговият следващ ход да прибегне до сила изглежда изненадал византийското правителство: през 893 или 894 г. Симеон изпратил войски в земите на Византия, независимо от това, че неговият баща бил приел едно поколение по-рано византийска религиозна мисия и че българите, по думите на Лъв VI, „прегърнали християнската вяра и малко по малко възприели обичаите на римляните, отказвайки се от своя свиреп и номадски начин на живот заедно със своето безверие“³. През следващите три или четири години се заредили редица битки, примирия и дипломатически маневри: резултатът от това била една българска победа над основаната византийска армия в сражението при Булгарофигон през 896 или 897 г. Симеон се споразумял с византийците през 897 г. и управлявал още тридесет години. През по-голямата част от този период преобладавал мирът. Фактически би могло да се твърди, че откритата, пълномащабна война била ограничена преимуществено между 917–924 г., за разлика от твърде дългите периоди на мир. Едва след като нееднократно понесъл византийските провокации и предателства, Симеон започнал да отговаря с мащабни кампании и в края на краищата да се самоназовава „император на българите и на римляните“⁴. Въпреки това, приживе и след смъртта му той се ползвал сред византийците с репутацията на „един тайфун от амбиции“, „виновен за проливането на много християнска кръв“⁵ в домогванията си към императорския трон в Константинопол, което (според мълвата) дълго време било негова цел. Византийският образ на Симеон като варварин – „подпалвач на войни“, е оставил своята следа и върху съвременните интерпретации по въпроса⁶.

² Leo VI, *Das Eparchenbuch 9.6 – Das Eparchenbuch Leons des Weisen*. Einführung, Edition, Übersetzung und Indices von J. Koder, *CFHB 33* (Wien, 1991), 108–109.

³ Leo VI, *Tactica*, 18.61, col. 960 [срв. *ГИБИ IV*, с. 170].

⁴ Последователните титли на Симеон са отбелязани от различните типове негови печати: Йорданов, И. *Печатите на преславските владетели 893–971* (София, 1993), 9–12, снимки на табл. V–VI; idem, „Нов печат на Симеон I Велики (893–927)“, *Старини*, 1 (1999), 101–106; Shepard, J. ‘Bulgaria: the other Balkan „empire“’, *New Cambridge Medieval History*, III. Ed. by T. Reuter (Cambridge, 1999), 573–578.

⁵ Dujčev, I. ‘On the treaty of 927 with the Bulgarians’, *Dumbarton Oaks Papers*, 32 (1978), 274–275; Vita S. Lucae Iunioris, col. 453.

⁶ Ostrogorsky, *History*, p. 262; Treadgold, W. *History of the Byzantine State and Society* (Stanford, 1997), 473–475; Shepard, J. ‘Symeon of Bulgaria – peacemaker’, *Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „И. Дуйчев“*, 3 (1989), 9–10.

Това ни изправя пред методологическия проблем, който усложнява всяка една съпоставка между владетелите на Византия и България – липсата на баланс в изворовия материал. Този дисбаланс се дължи отчасти на това, че имаме на разположение много повече византийски, отколкото български източници. Но той се поражда и от разликата в типа на достъпните извори и на информацията, която те дават. Византийските източници предлагат правдоподобен разказ за събитията и обикновено представят Симеон като агресивен, макар и понякога наивен „варварин“. Гръцките хроники и жития на светци най-подробно описват Симеоновите нашествия на византийска територия през последните години на неговото управление и преувеличават причинените от тях опустошения. Напротив, не съществува нищо, което би могло да бъде характеризирано в точния смисъл на думата като български летописи или „хроники“, и повечето текстове от български произход от края на IX – началото на X в. не са оригинални творби, а преводи от гръцки език, посветени обикновено на религиозни теми. Следователно ние сме склонни да наблюдаваме събитията и политическите режими изключително през погледа на византийците и да обръщаме по-малко внимание на периодите и деянията, пренебрегвани от византийските извори като дългия мир от 897 г. насетне и преводаческата и учителната дейност, развила се в двора на Симеон през този период.

Нататък аз няма да се спирам върху дисбаланса между византийските и българските извори, нито пък основната ми цел е да реабилитирам Симеон по-скоро като „миротворец“, отколкото като подпалвач на войни, или пък да подложа на цялостна преценка неговите отношения с Византия. Вместо това, център на внимание ще бъде владетелският образ, целенасочено възплетен от Симеон: един учен владетел, който раздава „справедливост“, предлага напътствия и така води своя народ към познание за вярата, праведност и, в крайна сметка – спасение. Смятам, че това схващане за владетеля е било сходно с онова, което споделял Симеоновият съвременник Лъв VI. Още приживе той бил известен като „Мъдри“ и неговата научна дейност и ролята му като автор или възложител при създаването на разнообразни текстове беше изяснена от Т. Антонопулу и С. Тауър⁷. Доколкото ми е известно, това, което досега не е било отбелязвано, е близкото сходство между стила и реалната управленска практика на Лъв и Симеон⁸. По същество всеки от тях се представял като „цар философ“, който съчетава ролята на мъдрец, учител и пастир на своето стадо; и от двамата са останали някакви текстове. Симеоновите са твърде оскъдни в сравнение с излиянията на Лъв, но те разкриват донякъде неговия интелект и цели. Достъпен е достатъчно материал, за да се прокара сравнение между възгледите и управленския стил на двамата владетели. Аз ще се спра накратко

⁷ Tougher, S. *The Reign of Leo VI (886–912). Politics and People* (Leiden – New York – Cologne, 1997), 110–112.

⁸ Тауър отбелязва мимоходом, че Симеон бил „известен със своята мъдрост“: Tougher. *Leo VI*, p. 112.

върху това, доколко техните образи са упражнили своя предварително търсен ефект върху съвременниците и в каква степен са отговаряли на действителността. И накрая, остава въпросът на какво се дължи това сходство: дали става дума за просто съвпадение, породено от две твърде обособени ситуации, или за някаква връзка между стиловете на управление на два режима и дори за вероятна връзка с някои още по-отдалечени режими?

Своята репутация на „мъдрец“ Лъв дължал на стремежа на баща си да утвърди легитимността на своето управление. Василий I използвал и доразвил съществуващата вече представа за уподобяването на византийските императори на старозаветните царе Давид и Соломон, като сам добре съзнавал паралела между себе си и Давид. В края на краищата Давид се издигнал от низините и придобил властта за сметка на своя дотогавашен покровител, подобно на онова, което извършил Василий, бившият коняр и фаворит на император Михаил: през 867 г. Михаил бил убит при дворцовия преврат, който издигнал Василий до върховната власт. В едно писмо, изпратено до Фотий през ранния период от Василиевото управление, императорът иска той да разтълкува три пасажа от *Книги Царства* „относно Саул, помазването на Давид и мъдростта на Соломон“⁹. Концепцията за владетеля като миропомазан, а следователно – свещен и неприкосновен, твърде допаднала на Василий; сред реликвите на старозаветните царе, поставени в построената от него непосредствено до двореца „Нова Църква“, бил рогът, с който Самуил помазал Давид¹⁰. Впоследствие Фотий написал няколко химна, в които Василий бил сравняван с Давид, а вероятно пак той е съчинил и една панегирична поема, която представя Василий като „нов Давид“, който се готви да тръгне и да разгроми „Давидовите мириади“ в земите покрай източните граници¹¹.

От това следва, че всеки син на Василий I би могъл да бъде сравняван със Соломон, ученият и миролюбив син на Давид, особено ако този син лично не е упражнявал пряко военно предводителство или направлявал кампании, какъвто всъщност е случаят на Лъв VI. Но самият Василий бил искрено загрижен за това, че неговите деца би трябвало да изглеждат високообразовани в буквалния смисъл на думата, както и за това, че книжовните познания (в частност, познаването на свещените книги) би трябвало да бъдат отличителна черта на неговия *нов режим*. Мозайка в един от императорските покои изобразявала Василий и неговата съпруга, седнали на тронове, и всичките им деца. Момчетата „държали кни-

⁹ Tougher, *Leo I I*, p. 125; Dagron, G. *Empereur et prêtre. Étude sur le 'césaropapisme' byzantin* (Paris, 1996), 205–206.

¹⁰ Magdalino, P. 'Observations on the Nea Ekklesia of Basil I', *JÖB*. 37 (1987), 58–60; Dagron, *Empereur*, p. 217; Brubaker, L. *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium* (Cambridge, 1999), 185–191.

¹¹ Markopoulos, A. 'An anonymous laudatory poem in honor of Basil I', *DOP*, 46 (1992), 226–229, 230, ll. 70, 231, ll. 212–214; Dagron, *Empereur*, p. 206.

ги, в които се съдържали божествените заповеди“, а момичетата носели „книгите на божествените закони“. Биографът на Василий I, който пише в дворцова среда, предлага своето тълкувание: „художникът желал да покаже, че не само мъжкото, но и женското потомство било посветено в свещените писания и споделяло божествената мъдрост; защото макар и техният баща поради обстоятелствата на неговия живот първоначално да не бил запознат с буквите, все пак той подтикнал всички свои деца да се причестят към мъдростта (*sophia*)“¹². Отчасти мозайката била проява на „свъръхкомпенсация“, като представляла по-младото поколение погълнато от книжовни занимания, макар основателят на династията да бил неграмотен. Но тя утвърждавала също и две специални взаимовръзки – между книжовното знание и висшата мъдрост, която произхожда от Писанието; и между Божия Закон и имперското законодателство. Вероятно не е случайно, че децата са били изобразени в императорски одежди да държат книги, разпознаваеми като „книги на законите“ или „заповедите“. С това се загатвало, че те притежавали не просто познание, но и извънредно разбиране на божествените предписания и че това ги правело изключително подходящи за управници.

Лъв VI не просто оправдал очакванията за мъдрост и богонаправлявана мъдрост, които създава пропагандата на баща му. Неговите лични наклонности и таланти съвпаднали в забележителна степен с официалната реторика и с ролята, отредена му от неговия родител. Лъв демонстрирал възгледа, че мъдростта му, макар и да произхождала до голяма степен от книгите, била многостранна, като обхващала нещата от този и от отвъдния свят, и че това познание би могло – частично – да бъде предадено на другите. Това, което го отличава от неговите предшественици на престола от Късната античност насетне, било, че не просто прочел множество книги: той също написал книги, при това – внушителен брой. Много от тях били сборници от фрагменти, закони или правила¹³, или леко преработени компилации. Лъв може би е имал помощници от един или друг вид, но продуктът бил обнародван от негово име и укрепвал неговата репутация на мъдрец и съзерцател. Скоро след своето възцаряване той написал и, както изглежда, наистина произнесъл едно слово в памет на постиженията на своя баща, което демонстрира неговото владение на реториката и на класическия гръцки език. Литературните му занимания продължили и през първата половина на неговото управление¹⁴.

¹² Theoph. Cont., 5.89, 333–334; Tougher, *Leo VI*, p. 127.

¹³ Вж. Simon, D. 'Legislation as both a world order and legal order', *Law and Society in Byzantium: Ninth – Twelfth Centuries*. Ed. by A. Laiou and D. Simon (Washington, DC, 1994), 18–25; Dagron, G. 'Lawful society and legitimate power', *ibid.*, 38–46.

¹⁴ Tougher, *Leo VI*, 115–116, 167–172; Antonopoulou, T. *The Homilies of Emperor Leo VI* (Leiden – New York – Cologne, 1997), 9–11, 19–20.

Не разполагаме с изчерпателно проучване върху литературните трудове на Лъв VI¹⁵, а фондът на библиотеката (или библиотеките) в двореца остава твърде неясен. Но Лъв е бил в по-добро положение от повечето писатели при издирването и придобиването на текстове. Той можел също така да се обръща към специалисти, както в случая с един бивш генерал, комуто било разпоредено да напише трактат върху имперските походи¹⁶. Така дворецът се очертава като своеобразен информационен възел, който едновременно съхранявал и разпространявал мъдростта в една нормативна форма. Много е вероятно самата многобройност и разнородност на писанията на Лъв да е била предумишлена: никой друг не би могъл да си съперничи с масата от информация, която той имал на разположение. Това укрепвало репутацията на Лъв, а оттам – и неговия авторитет като ненадминат всезнайко. Трябва да признаем, че не е оцеляло нито едно ясно сведение относно размера или обхвата на дворцовата библиотека на Лъв, но ученият Арета се шегувал, че се отказва да колекционира книги сега, когато императорът оглавява „мъдрите начинания“ в двора и разпръсква „семената на всички добри неща“¹⁷. Направено в едно слово, това изказване загатва, че императорът е разполагал с изобилие от книги. Лъв желал да чува такива метафори, за което подсказват многобройните дворцови слова, които отрупват с възхвали неговата „мъдрост“. Допълнително свидетелство за това е фактът, че в един трактат върху дворцовите приеми, поръчан от Лъв, се подчертава, че той нито е „несведущ“, нито „му липсва мъдрост“, но е „най-мъдър“¹⁸. Авторът, който като специалист по церемониите не бил особено интелектуално настроен, предлага едно важно свидетелство за императорския образ, доминирал в дворцовия живот.

Ако библиотеката на Лъв не е била възхвалена от съвременниците, може би това се дължи на обстоятелството, че книгите са били смятани за необходими, но не и достатъчни за генерирането на императорската мъдрост. За да стане императорът истински мъдър, била необходима божествена намеса, и докато доразвива темата за мъдростта на Лъв, специалистът по церемониите отбелязва, че той „е почетен с милостта на Бога в мисъл и дело“¹⁹. По подобен начин в една поема, която възхвалява Лъв като автор на проповеди, той е представен като украсен от *Логоса*, Словото Божие – украшение по-прекрасно дори и от пурпура²⁰. Представата, че Лъв дължал „висшата“ си мъдрост на божествена благодат, недостъпна за простосмъртните, е отразена в един

¹⁵ Вж. Antonopoulou. *The Homilies of Emperor Leo VI*, 18–23; eadem. ‘An epistolary attributed to Leo the Wise’, *JÖB*, 47 (1997), p. 76 и бел. 17.

¹⁶ Const. Porph. *Treat.*, 44–45, 56 и бел. 40, 94–97 (текст), 180–182.

¹⁷ Arethas, *Scripta* II, p. 46; Tougher, *Leo VI*, p. 115.

¹⁸ Philpotheus, *Kleterologion* – Oikonomidès, *Les listes de préséance*, 84–85; Tougher, *Leo VI*, p. 115.

¹⁹ Philpotheus, *Kleterologion*, 84–85; Tougher, *Leo VI*, p. 115.

²⁰ Antonopoulou, T. ‘Verses in praise of Leo VI’, *Byz*, 66 (1996), 281–284.

предмет от слонова кост, където Богородица е изобразена да добавя перла към короната на Лъв. Перлата вероятно е тази на мъдростта, короната е явен символ на имперската власт, а пейзажът напомня за „Св. София“, един храм, тясно свързан с двореца²¹. Едва ли би могло да съществува по-ясен визуален израз на специалната връзка между величието, благочестието и свършената мъдрост. Между историците на изкуството се води спор дали този предмет от слонова кост е част от скиптър или от друго произведение на „официалното изкуство“, или е просто израз на лоялността на някой поданик²². Във всеки случай той съответства на едни от най-необичайните произведения на Лъв – неговите проповеди.

Забележителна е дори самата поява на тези проповеди, доколкото никой предишен император още от времето на Константин Велики насетне изглежда не е съчинявал такива, а още по-малко ги е произнасял лично²³. Лъв силно желаел да изтъкне своята ерудиция и литературни умения, както и благочестието си. Проповедите преди всичко демонстрират владееене на реторичната техника на похвалното слово. Те не разкриват никакъв специален интерес към самоцелно развиване или тълкуване на теологични въпроси²⁴. Обаче молитвите в края на проповедите дават възможност на Лъв да представи своята идеология и тук традиционната тема е ролята на императора като кормчия на държавния кораб или като пастир на своето стадо: „(Възнагради ме) като ми дадеш в този живот да водя със знание повереното ми стадо, (о, Ти), Който си придобил в най-висша степен пастирското знание“²⁵. Лъв представя сам себе си като застъпник пред Бога за своите поданици и постоянно се позовава на Давид и Соломон²⁶.

Повечето от проповедите на Лъв са твърде общи и не съдържат никакви директни алюзии за текущи събития, макар и някои от тях очевидно е трябвало да обслужват определени цели²⁷. Като цяло той запазвал позата на морален арбитър, доколкото „възхвалата на добрите дела (е) източник на добродетелта“²⁸. Мнозинството от проповедите били произнесени в църквата „Св. Со-

²¹ Corrigan, K. 'The ivory scepter of Leo VI: a statement of post-Iconoclastic imperial ideology', *Art Bulletin*, 60 (1978), фиг. 1 и 2 на 408, 409–413; *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261*. Ed. by H. Evans. and W. Wixom (New York, 1997), 201–202 и фиг. 138.

²² Corrigan, 'Ivory scepter', p. 407, 409–411; *Glory of Byzantium*, 201–202.

²³ Antonopoulou, *The Homilies of Emperor Leo VI*, 40–41, 105.

²⁴ *Ibid.*, 160–161, 192–193, 203–204, 215, 252–259.

²⁵ *Ibid.*, p. 73.

²⁶ *Ibid.*, 78–79; *eadem*, 'Homiletic activity in Constantinople around 900', *Preacher and Audience. Studies in Early Christian and Byzantine Homiletics*. Ed. by M. Cunningham and P. Allen (Leiden – Boston – Köln, 1998), p. 320.

²⁷ Например в една проповед се оправдава издигането на 19-годишния брат на Лъв, Стефан, за патриарх в нарушение на каноничното право: Antonopoulou, *The Homilies of Emperor Leo VI*, p. 38, 245–246; Tougher, *Leo VI*, p. 15, 82–83.

²⁸ Laudatio S. Tryphonis, *Acta Sanctorum. Novembr. IV* (Bruxellis, 1925), col. 349; Antonopoulou, *The Homilies of Emperor Leo VI*, p. 43 и бел. 44.

фия“ и публиката им вероятно се е състояла предимно от дворцови сановници и висши духовници, които може би са били в състояние да схванат нещо от техния „високостилен“ атически гръцки. Произнасянето на проповедите било, следователно, великосветско събитие, изпълнено със себеизтъкване. Все пак не би трябвало да се подценява ролята, която подобни събития са изиграли за обвързването на императорските служители и другите първенци с него, установявайки нови – морални – ограничения за „стадото“, което не би могло да се обърне подобаващо към своя „пастир“. По същия начин не би следвало да се пренебрегва въздействието на проповедите върху народа по улиците на Константинопол, макар и малцина да могли да влязат в „Св. София“, камо ли да разберат императорския „високостилен“ гръцки. Народните чувства биха могли да се разбунят: при пристигането на мощите на св. Лазар в Града тълпата била толкова шумна, че Лъв трябвало да се откаже от намерението си да произнесе проповед във връзка с празненството²⁹.

Наред с пастирския образ, който се прокрадва в проповедите и разпоредбите на Лъв, съществува и друг аспект на нещата – дидактичният. Лъв вярвал, че познанието, придобито от писанията на „древните“, би могло да бъде приложено спрямо текущите дела и не правел ясна разлика между съвет по практически въпроси и законодателство. И в двете сфери той установява закона по силата на своята върховна мъдрост, възникнала от сливането на книжовно познание и придобита свише истина, която единствен той притежавал³⁰. Така в своя трактат *Тактика* той дава подробни напътствия по военни въпроси, макар и заобиколно да признава, че на него самия му липсва опит във воденето на военни кампании³¹. Той обаче можел да се надява, че систематизирането на правилата за водене на сражения би направило неговия трон наистина „Соломонов“ и непоклатим.

Положението на Симеон като хан и понякога твърде умел военен предводител на българите³² силно се отличавало от това на Лъв, но образът, отразен от написаните под неговата егида текстове, не е непознат и оставя своя отпечатък върху византийските извори. На практика най-подробните свидетелства за амбициите на Симеон и неговия начин на живот се съдържат в писмата на патриарх Николай Мистик, написани предимно в периода между 917 и 925 г. В едно писмо, което оплаква подновяването на войната, Николай пита как е възможно измежду всички хора именно Симеон да причинява проливане на кръв и разрушаване на църкви: „Симеон, който със своя велик ум и благолюбие е довел българския народ до голяма слава, който повече от всички хора мрази злото, почита справедливостта и се отвращава от несправедливостта...

²⁹ Arethas, *Scripta* II, p. 15; Antonopoulou, *The Homilies of Emperor Leo VI*, p. 26, 36, 43–44.

³⁰ Dagron, 'Lawful society', p. 39, 46.

³¹ Leo VI, *Tactica, praefatio*, 18.123, col. 675–678, 975–976; Tougher, *Leo VI*, 167–172.

³² Shepard, 'Symeon', p. 21, 39 (n. 99).

и с нищо не се отличава от ония, които са дали обещание да живеят във от този свят, освен по дадената нему от Бога власт да управлява³³.

Симеон е на практика единственият човек, когото Николай назовава „мъдър“³⁴, а също така допуска, че той е запознат с ранната история на Византия: „предполагаме, че ти, като си усърден, спазил си това усърдие и в четенето на старата история“³⁵. Николай го смята и за редовен читател на трудовете на апостол Павел: „Зная, че ти всекидневно напояваш своята прекрасна душа с животворящата влага на учението на блажения апостол“³⁶. Тези изказвания са в съгласие с едно по-ранно писмо, изпратено до Симеон от византийски дипломат: „Ти обичаш справедливостта заедно с човеколюбието, както ясно свидетелстват всички“³⁷. Писмото е било написано няколко години след възкачването на Симеон и потвърждава известна последователност в неговото поведение като владетел.

Авторите на тези писма са имали свои собствени цели и са се опитвали да поласкаят Симеон. Ала те съгласували употребяваните от тях епитети с представата, която Симеон имал за себе си, изтъквайки неговите достойнства като справедлив и благочестив владетел. Патриарх Николай отчита неговия аскетизъм и набожност, подобаващи на човек, който е бил монах, преди да се качи на трона. Симеоновото чувство за отговорност за народа му пред Бога е разкрито в едно писмо до архиепископа на България. Николай прави едва завоалиран опит да накара архиепископа да отлъчи от църковно общение Симеон, в случай че той не склочи мир: „Имаш множество средства, които да съдействат за неговото умилостивяване“. Първото е мъката на Христос, причинена от взаимното изстребление на християните. После „светите храмове, в които той влиза за молба към Бога за самия себе си, за съпругата си, за чедата си, за целия, казвам, народ, над който е поставен да господства“³⁸. След това Николай се прехвърля на светото причастие, от което, „като яде и пие, храни несъмнени надежди да стане съпричастник на освещаването“. Николай едва ли би си направил труда да пише до архиепископа по този начин, ако не е бил убеден, че причастие и молитвите за него и за народа му са от голямо значение за Симеон.

Ако византийските писатели хвърлят известна светлина върху Симеоновия набожен начин на живот, обвързан с чувството му за отговорност, то едно българско похвално слово от този период се разпростира доста изкуствено върху книжовната основа на неговата репутация, свързвана с „мъдрост“ и благочестие. Енкомиумът *Похвала за цар Симеон* посвещава

³³ Nicholas Mysticus *Letters*, 94–95 [ГИБИ IV, с. 231].

³⁴ Nicholas Mysticus *Letters*, 70–74; Tougher. *Leo VI*, p. 112.

³⁵ Nicholas Mysticus *Letters*, 134–137, ll. 32–35 [ГИБИ IV, с. 253].

³⁶ *Ibid.*, 162–163 [ГИБИ IV, с. 268].

³⁷ Kolias. *Léon Choerosphaktès*. 80–83 [срв. ГИБИ IV, с. 179].

³⁸ Nicholas Mysticus *Letters*. 86–87 [срв. ГИБИ IV, с. 226].

специална възхвала на Симеоновата сбирка „от всички най-почитани свещени книги“: твърди се, че Симеон се явявал за своите първенци като „нов Птолемей“, основателят на великата библиотека в Александрия, и че той бил „изпълнил дворците си“ със своите книги³⁹. Този подвиг бил извършен, за да му осигури вечна памет и дори някаква корона на святост. Вероятно това се дължи на приложението, което Симеон намирал на своите книги. Той поръчвал изготвянето на преводи и на нашия панегирист било наредено да преведе „тази най-трудна книга“ на „най-мъдрия“ Василий Кесарийски с указанието да предаде точния смисъл на оригинала.

Похвалата намира известно потвърждение в едно свидетелство за друго начинание, свързано със Симеон. В предговора към един от оцелелите сборници от трудове на Йоан Златоуст, преведени на славянски език, се казва: „Като изучи всички книги, древни и нови, канонични и неканонични, и преди всичко божественото писание, и като разбра нравите и обичаите на всички учители и тяхната мъдрост, благоверният цар Симеон бе възхитен от словесната мъдрост на блажения Йоан Златоуст... Препрочитайки всички книги, той избра слова от всичките му книги и състави от тях тая единствена книга, която нарече *Златоструй* („Златни струи“)⁴⁰.

Очевидно организаторът на това начинание е отбелязал различни гръцки пасажки, които е трябвало да бъдат преведени, като използвал славянската дума за „начало“; първоначално думата е била включена в преведения текст⁴¹. Подборът е бил извършен от една обширна сбирка от текстове на Златоуст. Фр. Томсън отбелязва, че тази „самостоятелна подборка от трудове на Златоуст... е още едно свидетелство за отличната библиотека, която... [Симеон] имал на разположение“⁴². Ученият заключава, че самият Симеон е направил първоначалния подбор, а други направили самия превод. Това идва да подкрепи твърденията на похвалата относно обхвата на Симеоновата сбирка от „свещени книги“ и неговата близка причастност към преводаческата дейност.

Би могло да се разсъждава върху нюансите в значението на онази „мъдрост“, която предговорът към *Златоструй* приписва на Симеон, но тук заслужава да бъде осветлен един друг аспект на неговата дейност. Той не се ограничил само с ролята на читател на църковните отци на гръцки и възложител на преводи, а се стремил също да поучава и възпитава, както похвалата за цар Симеон разкрива чрез друг един образ: той е като „трудолюбива пчела“, която събира мислите на св. Василий „от всеки цвят на неговите писания“ в своето „мъдро сърце“ и след това ги излива „от своите устни като сладък мед пред

³⁹ Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.), I (София, 1991), с. 202; Thomson, 'The Symeonian Florilegium', p. 52 (английски превод).

⁴⁰ Цит. по: Георгиев, *Разцветът*, с. 276.

⁴¹ Thomson, 'Chrysostomica', p. 22, 47.

⁴² Ibid., p. 47, 55 (бел. 165).

своите боляри⁴³, за да ги просвети⁴³. Симеон е представен да действа независимо от преводача, като се опира директно върху трудовете на св. Василий и представя едно извлечение от тях на своите първенци, вероятно под формата на публично слово или импровизирана проповед. За това, че той е бил запознат с формалните изисквания на реториката, подсказва неговото образование в Константинопол. Според Лиутпранд от Кремона Симеон изучил там „реториката на Демостен и силогизмите на Аристотел“⁴⁴. На практика той е бил достатъчно уверен в своето добро владение на формалната публична реч, за да се обърне към византийския император при срещата си с него в присъствието на техните две свити край брега на Златния рог през 924 г. Тогава той говорел свободно на гръцки, макар и със силен акцент⁴⁵.

Образът на Симеон като оратор и учител в неговия двор хармонира с една друга роля, приписвана на този владетел от Йоан Екзарх. Когато разглежда човешкото тяло в своя трактат *Шестоднев*, Йоан описва ума по подобие на „един почитател на мъдростта, твърд и схватлив съдия, или просто един цар, който седи на своя висок трон“, като бързо преценява посланията, отправени от другите сетива и приема или отхвърля техните първоначални сведения⁴⁶. В една от проповедите на Йоан, съчинена за Коледа и предназначена за първенците в Преслав, звучи предупреждението, че божественият гняв ще се стовари върху онези, които търсят удоволствия, вместо покаяние, държат се непочтително в храма, а някои от тях се държат също толкова неуважително и пред владетеля⁴⁷. Тези укори свидетелстват за атмосфера на извисена морална сериозност в двора на Симеон, както и за смесените реакции спрямо нея от страна на някои първенци. Те допълват похвалата и другите свидетелства за това, че Симеон е бдял над преводаческата дейност и преписването на ръкописи. Според една приписка към славянския превод на *Четири слова срещу арианите* на св. Атанасий този труд е бил преведен по заповед на Симеон през 906 г. и по-късно (на следващата година) бил преписан по Симеоново разпореждане от Тудор Доксов⁴⁸ – негов племенник, който бил монах и живеел в околностите на Преслав. Тази приписка свидетелства за степената, в която членовете на българския владетелски род били въввлечени в благочестивите начинания, организирани от морализаторски настроена и ръководна личност.

⁴³ Симеонов сборник I, с. 202; Thomson, 'Symeon florilegium', p. 52.

⁴⁴ Liutprand, *Antapodosis*, III 29 – Liudprandi Cremonensis *Opera Omnia*. Ed. P. Chiesa, *Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis* 156 (Turnhout, 1998), p. 81 [срв. ЛИБИ II, с. 323].

⁴⁵ Dujčev, 'Treaty of 927', 278–279.

⁴⁶ Joh. Exarch. *Hexam.* VI, 193–194. Интелектуалното господство на императора над неговия двор се среща като мотив в проповедите на Льв: An tonoroulou, *The Homilies of Emperor Leo VI*, p. 78.

⁴⁷ Яцимирский, А. *Из истории славянской письменности в Молдавии и Валахии XV–XVII вв., Памятники Древней письменности и Искусства* 162 (Санкт-Петербург, 1906), с. 57; Георгиев, *Разцветът*, с. 211.

⁴⁸ Георгиев, *Разцветът*, с. 331.

Николай Мистик се възползвал от склонността на Симеон да поучава, като го назвал „човек, който знае и е способен да научи на добро другите“⁴⁹. Би могло да се допусне, че това се отнася единствено до поученията на Симеон към неговите учени и първенци, събрани в Преслав, т.е. за проповеди пред вече покръстени. Но Симеон демонстрирал чувство за много по-обхватна пастирска отговорност дори когато отстоявал моралното си превъзходство над своите първенци. Свидетелство за това съдържат трудовете, преведени на славянски под неговото покровителство: наред с „най-трудните“ писания на св. Василий и книгите на доктриналната екзегеза, били преведени и събрани в една по-достъпна форма някои по-лесноразбираеми текстове. Още през първата година от управлението на Симеон било съставено т.нар. *Учително евангелие*. Основаната му част се състои от поредица преводни проповеди, в които с прости слова се разясняват евангелските четения, предписани за всяка неделя през годината⁵⁰. Покровителството на Симеон над проповедническата дейност на низово равнище е разкрито в житието на св. Климент. Според него Симеон бил впечатлен от разказите за силата на Климент като „учител на добродетелта“, поради което скоро след своето възкачване го определил за епископ в пограничните територии, обърнати към Солун⁵¹. Климент се заел да обучава свещеници как да провеждат църковните служби и да тълкуват християнското учение като един „нов Павел за новите коринтяни“⁵². Също така той написал проповеди, „прости и ясни слова, в които нямало нищо дълбоко и много мъдро, но които да не останат непонятни и за най-простия българин!“⁵³. Много от Климентовите проповеди са оцелели и характерното за тях преплитане на библейската история с тълкувания върху основите на християнското учение потвърждава казаното в житието⁵⁴. Симеон изглежда отдавал такова значение на дейността му, че отхвърлил молбата на престарелия Климент да се оттегли от епископския си престол през 916 г., понеже това би било „зловещо предсказание за свалянето ми от царския трон“⁵⁵. Обстоятелството, че Симеон разглеждал ерудицията във взаимна връзка с пастирските задължения, е разкрито в съставеното през първата половина на X в. житие на друг учен от неговия кръг – Наум. Той бил изпратен от Преслав в земите на Югозападна България, където се разгърнала първоначалната дейност на Климент. В житието лаконично се отбелязва, че „същият благоверен цар Симеон изпрати

⁴⁹ Nicholas Mysticus *Letters*, 136–137 [ГИБИ IV, с. 255].

⁵⁰ Георгиев, *Разцветът*, 168–181.

⁵¹ Iliev, I. 'The long life of Saint Clement of Ohrid. A critical edition', *BBg*, 9 (1995), 99–100; Obolensky, *Portraits*, 27–28.

⁵² Iliev, 'Life of Clement', p. 101 [ГИБИ IX/ 2, с. 35].

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Obolensky, *Portraits*, 30–31.

⁵⁵ Iliev, 'Life of Clement', p. 103 [ГИБИ IX/ 2, с. 38]. Епизодът обаче е бил преработен, ако не и измислен, от агиографа: Iliev, 'Life of Clement', 75–76, 117.

Наум... да учителства на неговото [т.е. Климентовото] място⁵⁶. Няма причина да се съмняваме в това допълнително указание, че Симеон желяел простият народ да бъде поучаван пряко от ерудирани личности⁵⁷.

Изложените дотук съображения би следвало да ни накарат да се замислим, преди напълно да отхвърлим характеристиката на Симеон като „пряк и добър и особено към тези, които проявявали чистота на нравите и [водели] християнски живот“⁵⁸. Житието на Климент го описва реторично в една „Соломонова“ връзка с неговия баща: като показвал „ревност към Божия дом“ (Псал. 68: 10), „той допълнил това, което при баща му липсвало, като засилил божествената проповед, непоклонимо утвърдил Православието в построените навсякъде църкви“⁵⁹. Сам Симеон изглежда е подчертавал, че продължава делото на Борис. Самото название на неговата „Златна и Нова църква“ в Преслав вероятно е трябвало да предизвиква асоциации със Соломоновия храм, Новия Йерусалим и „Неа“ („Новата църква“), изградена от Василий I в Константинопол⁶⁰. Наред с това, съществуват сведения, че Симеон сравнявал своите дела с тези на Моисей, който изпълнявал Божията воля⁶¹. По този начин той претендирал, че води народа си към Обетованата земя. Николай се присмял на това⁶², ала на други места той настойчиво говори за Симеоновия стремеж към справедливост и за наставническата му роля, което подсказва, че патриархът достатъчно добре е разбирал основанията за „Моисеевата поза“ на Симеон. И ако именно той, – а това е твърде вероятно – е разпространил сред своите поданици превод на фрагменти от византийски законодателен сборник под заглавие *Закон за съдене на хората*⁶³, то неговата грижа за справедливостта е добила конкретна форма, което можело да укрепи самоидентифицирането му с Моисей.

Такива са основанията да се допусне забележимо сходство между владетелските похвати на Лъв VI и Симеон. Всеки от тях се представял като „цар философ“, който изпълнява ролята на изключителен мъдрец, учител и проповедник. Разбира се, това сходство не достига до пълна тъждественост и самите термини „мъдрец“ и „проповедник“ в Константинопол ще да са съдържали твърде различен оттенък в сравнение с това, което те са означавали в Преслав

⁵⁶ Иванов, *Български старини*, с. 306; Георгиев, *Разцветът*, с. 159 [Цит. по превода в *Стара българска литература*. Т. 4. *Житиенски творби*. Състав. и ред. Кл. Иванова (София, 1986), с. 80].

⁵⁷ Относно характера и датировката на най-ранното житие на Наум, вж. Iliev, 'Life of Clement', 72–74.

⁵⁸ Ibid., р. 99 [ГИБИ IX/ 2, с. 33].

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Георгиев, П. 'Златната църква в Преслав', *Преслав*, 5 (1993), 14–19.

⁶¹ Nicholas *Mystic Letters*, 176–177 [ГИБИ IV, с. 276].

⁶² Ibid.

⁶³ Относно разногласията къде е бил преведен този законодателен паметник, вж. Vavřínek. Zástěrová, 'Byzantium's role', 182–185.

или сред мозайката от народи, намирали се под властта на Симеон. Така например преводаческата дейност нямала никаква роля в дворцовата култура през управлението на Лъв VI, а неговите проповеди били насочени към приложението на метафорични и изтънчени литературни похвати. За разлика от него, Симеон подтиквал своите преводачи към ясно, прецизно тълкуване на християнското учение и проповедите на църковните отци посредством предаване смисъла на оригинала. И макар Симеон да съхранил водещата позиция на гръцкия в дворцовия церемониал в религиозните служби и, както изглежда, в официалните документи⁶⁴, той явно възнамерявал славянският да бъде езикът на ежедневното писмено общуване, на религиозната наука и проповедта. Това директно обслужило една пастирска цел – да бъде насадено по-дълбоко християнството сред поданиците на Симеон: именно около края на IX в., а не по-рано, от българските гробни полета изчезват кремациите в урни, погребенията с коне и други подчертано езически погребални обреди⁶⁵. Подкрепата за разпространението на славянския писмен език изиграла и политическа роля, доколкото една монотеистична религия, разтълкувана в проповеди посредством ясни слова, съсредоточавала лоялността на различните по произход поданици на Симеон върху него като нов Моисей, Соломон или (според образа на Йоан Екзарх) като „ума“ на политическото тяло. Така за Симеон „мъдростта“ и ролята на владетеля като проповедник и учител били средство за „изграждане на народ“, докато за Лъв VI те били по-скоро средство за укрепване на имперската хегемония и утвърждаване на собствената му легитимност като уникален посредник между Бога и човешкия род.

Дори и при това положение конкретните роли на Лъв и Симеон като *интелектуални* лидери на техните дворове ми изглеждат едновременно твърде сходни и твърде специфични, за да се дължат на просто съвпадение в рамките на една обща християнска традиция. Съществуват две твърде солидни причини за това сходство, които не будят удивление, както и още една, може би, по-спекулативна. Последната е свързана с едно общуване, което би трябвало да ни върне обратно в земите на Уесекс. Първо, би следвало да се изтъкне фактът, че в края на IX в. Българската църква представлявала издънка на Византийската, с която споделяла едно и също учение, молитвени обреди и йерархия, опирайки се същевременно върху гръцки патристични и по-късни агиографски текстове при тълкуването на доктрината и при други религиозни напътствия. Като се има предвид, че в рамките на едно поколение след покръстването на хан Борис българите получавали основно византийски религиозни предпи-

⁶⁴ Бешевлиев, *ПН*, 81–83; Hannick, C. 'Les nouvelles chrétientés du monde byzantin: Russes, Bulgares et Serbes', *Histoire du christianisme des origines à nos jours*. IV: *Évêques, moines et empereurs (610–1054)*. Sous la responsabilité de G. Dagron, P. Riché et A. Vauchez. Avec la collaboration de C. Hannick (Paris, 1993), 932–933.

⁶⁵ Fiedler, U. *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Bd. I (Bonn, 1992), 239–241, 267–270 и илюстр. 106, 282–283, 291–295, 305–316.

сания, не е чудно, че те били причастни към културното възраждане, което Византия изживяла приблизително от средата на IX в. насетне. По това време забележимо се усилила литературната дейност, а високата образованост се радвала на по-пълно признание сред управляващите кръгове. Някои висши духовници били доста склонни да отредят на образованието ролята на средство, което дава достъп до божественото. Ако човек владее класическата гръцка граматика, литературния стил и известни фактологически познания, той би проумял по-добре ученията на отците и постулатите на християнската вяра, с което би придобил „вътрешна“, духовна мъдрост⁶⁶. Един човек, изострил ума си чрез логическите похвати на Аристотел и усвоил правилата на реториката, би съумял да отстоява по-успешно православната вяра и практика, не на последно място – срещу проповедниците на юдаизма и исляма⁶⁷.

И Лъв VI, и Симеон били изложени на тези културни тенденции, а тяхната емблематична фигура упражнила въздействие поне върху единия, а много вероятно – и върху двамата. Става дума за Фотий, който в интервала между двата периода на своето патриаршество (в началото на 70-те години на IX в.) бил учител на младия Лъв. Оттук насетне той останал в близки, макар и понякога сложни, отношения с него и баща му. Ерудицията и способностите на Фотий били прочути сред съвременниците и впечатляват от всяка една гледна точка. Неговата *Библиотека*, поредица от бележки върху прочетени от него книги от античната, патристичната и по-късната гръцка литература, обхваща 280 заглавия. Той разглежда редица произведения на класическата история, философия и реторика, които днес за изгубени⁶⁸. Ние вече го срещнахме като съветник на Василий I относно *Книга Царства* и като вероятен автор на един панегирик, в който Василий е провъзгласен за „нов Давид“. Той засвидетелствал своята привързаност към книгите като средство за постигане на православната мъдрост, подарявайки на Василий около 880 г. един пишно илюстриран ръкопис с проповеди на Григорий Назиански⁶⁹.

Фотий поучил и българския владетел Борис скоро след неговото покръстване през 864 г., като му изпратил едно дълго писмо върху църковната история, верските истини и правилата, които следвало да спазва един християнски княз. Изложените от Фотий принципи на управлението очевидно водят началото си от класически автори като Исократ, Дион от Пруса и енциклопедис-

⁶⁶ Lemerle, P. *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et la culture à Byzance des origines au Xe siècle* (Paris, 1971), 159–176, 194–204, 243, 265, 302–307; Wilson, N. *Scholars of Byzantium* (London, 1983), 79–88; Brubaker, *Vision*, 235–237.

⁶⁷ Lemerle, *Humanisme*, p. 194, 202; Corrigan, K. *Visual Polemics in the Ninth-Century Byzantine Psalters* (Cambridge, 1992), 43–61, 78–94; Brubaker, *Vision*, 214–217, 239, 262.

⁶⁸ Wilson, *Scholars*, 93–111; Photius, *The Bibliotheca. A Selection*, trans. N. G. Wilson (London, 1994), p. 1, 6–12 (въведение).

⁶⁹ Brubaker, L. 'Politics, patronage and art in ninth-century Byzantium', *DOP*, 39 (1985). 1–6, 11–12; *eadem*, *Vision*, 236–238, 412–414. Вж. също по-горе.

та Стобей⁷⁰. Фотий предписва такива християнски добродетели като редовна молитва, благодеяния към клира, изграждане на много храмове и подтикване на народа да ги посещава: „чрез общата молитва твоят народ ще постигне по-голямо единодушие, общо спасение и благополучие“⁷¹. Но той възхвалява и доста по-светските добродетели на умереността и снизхождението. Законността и легитимността на властта са двете главни опори на един стабилен режим, който се нуждае от съгласие с поданиците така, както и с Бога. Борис е предупреден относно „тиранията“ и произволното поведение, които произтичат от пренебрегването на законите: „тези, които не могат да ръководят с мъдрост, лесно прибягват към наказания“⁷².

Това писмо е написано с ерудиция, казва твърде малко конкретни неща относно специфичната ситуация България и е на гръцки език. Следователно би могло да се допусне, че то е било пренебрегнато от Борис, за разлика от подробното писмо, посветено на конкретни проблеми, което му изпратил папа Николай I⁷³. Обаче въпросите, на които отговаря Николай, разкриват загриженост относно правилното спазване на обредите, сериозност, страх от греха и чувство на отговорност новата религия да бъде разпространена сред целия му народ. Например Борис питал дали е направил грех, осъждайки на смърт дори децата на предводителите на въстанието срещу наложеното от него християнство⁷⁴. Тези притеснения са породени на практика директно от обобщаващите максими, изложени във Фотиевото писмо до Борис. Освен това благочестието, почитането на добродетелта и човеколюбивото поведение при зачитане на „справедливостта“ са качества, приписвани на Симеон от разнообразни извори, а неговата ревност в изграждането и посещаването на храмове вече беше отбелязана по-горе. Това не дава основание да се твърди, че Симеон е познавал Фотиевото послание, а още по-малко, че е изпълнявал съзнателно неговите предписания (вж. по-горе). Симеон се е добрал до по-новите византийски текстове по други пътища, не на последно място като ученик в Константинопол през 70-те и началото на 80-те години на IX в.; по това време и други, наред с Фотий, вече защитавали почерпаното от книгите познание и философия като средство за разбиране и слугуване на Бога. Съществува вероятност Симеон, обучавал се очевидно за монах по време на престоя си в столицата, да се е срещнал с Фотий, който тогава все още кореспондирал с баща му⁷⁵. Във всеки случай приносът на Фотий за живота и политическата култура на Константинополската църква

⁷⁰ Photius *Ep.* I, 1–39; Simeonova, L. *Diplomacy of the Letter and the Cross. Photios, Bulgaria and the Papacy, 860s–880s* (Amsterdam, 1998). p. 134, 137–141, 149.

⁷¹ Photius *Ep.* I, p. 22 [срв. ГИБИ IV, с. 80]; Simeonova, *Diplomacy*, 127–130.

⁷² Photius *Ep.* I, p. 27 [срв. ГИБИ IV, с. 85]; Simeonova, *Diplomacy*, 137–138.

⁷³ *MGH Epp.* VI, 568–600.

⁷⁴ *MGH Epp.* VI, p. 577; Mayr-Harting, H. *Two Conversions to Christianity. The Bulgarians and the Anglo-Saxons* (Reading, 1994), 16–24; Simeonova, *Diplomacy*, p. 155, n. 164, 197–218.

⁷⁵ Photius *Ep.* II, 220–221; III, 113–114; Dagron, G. ‘L’Église et l’État (milieu IX – fin X siècle)’, *Histoire du christianisme IV*, 185–186.

в края на IX в. бил огромен⁷⁶. Директно или индиректно, неговата система на обучение вероятно е впечатлила най-младия син на хана. На практика Симеон може да е бил по-възприемчив от Лъв спрямо методите, на които се отдавало предпочитание във Фотиевия кръг. Това поне може да се заключи от обстоятелството, че Лиутпранд откроява „силогизмите на Аристотел“ сред изучаваните от него предмети, което хармонира с общия тон на Симеоновата кореспонденция с пратеника Лъв Хиросфакт: последният изрично се позовава на авторитета на „Стагирита“, т.е. Аристотел, по повод на един граматически въпрос⁷⁷.

Това ни довежда до втора, твърде неувидителна причина за сходството в политическата култура на дворовете на Симеон и Лъв: между тях пулсирал дух на съперничество. Това се дължало отчасти на Симеоновата неудовлетвореност от неговия фактически сателитен статус. Изглежда, че той е бил склонен да очаква от византийските служители, когато те донасяли дължимите му като данък суми, да изпълнят пред него проскинесис (преклонение), подобно на собствените му пратеници, които ще да са имали случай да извършват това по време на техните чести посещения в императорския двор⁷⁸. Симеоновата тронна зала в Преслав очевидно е трябвало да бъде противопоставена на тази на *василевса* и подобно, изглежда, е било символичното значение на такива постройки като „Златната и Нова църква“⁷⁹. Разиграло се също и съперничество по мъдрост. Лъв използвал едно слънчево затъмнение, за да предскаже подробно и точно на българите неговите детайли. С това той показал забележителни познания относно движенията на небесата, а следователно – и специална връзка с Оня, Който ги задвижвал. Симеон изглежда дълго е размишлявал върху това самоизтъкване, доколкото впоследствие по време на преговорите с Хиросфакт той поискал предсказание дали би освободил своите византийски военнопленници. Лъв VI отговорил чрез пратеника си, че българският владетел щял да освободи пленниците. Симеон се хванал за това: „твоят цар, прочее, който се занимава с небесните движения, никак не знае бъдещето“⁸⁰. Други писма разкриват неговия педантичен интерес към логиката и възможните неясноти на изказа⁸¹. Претенциите на неговия съвременник Лъв, че познава бъдещето, може би са изострили стремежа на Симеон да извлече познания от книгите, повечето от които по необходимост били на гръцки.

Несъмнено потокът на политическата и религиозната култура се движел от Византия към България, но все пак съществувало и едно насрещно течение.

⁷⁶ Dagron, 'L'Église', 171–176, 180–186, 203–207; Brubaker, *Vision*, 199–205, 237–243, 412–415.

⁷⁷ Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 80–81 [*ГИБИ* IV, с. 178]; вж. по-горе.

⁷⁸ Nicholas Mysticus, *Letters*, 40–41; Oikonomidès, *Les listes de préséance*, 162–169, 180–181, 202–211.

⁷⁹ Joh. Exarch. *Hexam.* VI, 3–6; Božilov, 'Preslav et Constantinople', 435–436; Георгиев, 'Златната църква', 14–18; Shepard, 'Bulgaria', 572–573.

⁸⁰ Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 79–80 [*ГИБИ* IV, с. 177].

⁸¹ *Ibid.*, 76–81.

Симеон можел да наведе василевса на някои размисли не само в областта на дипломатията и войната. Към края на своето управление Симеоновият баща величествено преустроил една църква в долината на р. Брегалница и пренесъл в нея мощите на трима от петнадесетте Тивериуполски мъченици. Тази церемония била последвана от зрелищни чудеса на изцеление. Очевидно скоро след своето възкачване Симеон се погрижил за преместването на мощите на още двама от мъчениците в този храм. Последвали нови чудеса, които били „разгласявани навсякъде“⁸². Може би не е случайно, че мощите на св. Лазар били донесени от Кипър в Константинопол (вероятно) през 901 г. и били посрещнати там с народни акламации (вж. по-горе). Това пренасяне на мощи, организирано от Лъв, до голяма степен ще да е било вдъхновено от театралните действия, които Симеон и баща му извършили няколко години по-рано край византийско-българската граница.

Споделената обща по произход религиозна култура, наситена с политическо съперничество, може като цяло да обясни сходството между дворовете на Симеон и Лъв. Твърде възможно е обаче те да са действали и взаимодействали в едно по-широко поле на политическа култура, което включвало както Алфредовия Уесекс, така и властващите домове на Каролингите. Сходни представи относно ползата за кралете от книжовната начетеност и богословските познания могат да бъдат открити в каролингските дворове, преимуществено – но не единствено – в този на Карл Плешиви, бащата на Алфредовата мащеха. Карл бил дотолкова загрижен относно точната интерпретация на изказванията по богословски въпроси, че помолил Джон Скот да преведе наново на латински трудовете на Псевдо-Дионисий, а Хинкмар Реймски, когото Карл натоварил да напише произведения върху ролята на кралската власт, отбелязал неговата грижа за „опознаване на всяко добро нещо“⁸³. В частност той бил възхваляван, макар и твърде рядко, за неговата библиотека и за „Соломоновата“ мъдрост, която можела да се придобие от нея⁸⁴, а много похвални слова приветствали благоразположението към интелекта, засвидетелствано в неговия двор. Хайрик твърди, че провежданите там ежедневни упражнения по свободни изкуства му дали името „училище“⁸⁵. Карл общувал с един висш елит, членовете на който дължали положението си на активното владееене

⁸² Hist. XV Martyr., coll. 213–214 [ГИБИ IX/2, с. 75]; Obolensky, *Portraits*, 74–75.

⁸³ *Epistolae Karolini Aevi VI*, MGH *Epp.* 8/1 (Berlin, 1939), p. 53; McKitterick, R. ‘Charles the Bald (823–877) and his library: the patronage of learning’, *English Historical Review*, 95 (1980), 35–36; *eadem*, ‘The palace school of Charles the Bald’, *Charles the Bald. Court and Kingdom*. Ed. by M. Gibson and J. Nelson (Aldershot, 1990), 326–329, 339; Nelson, J. ‘Charles le Chauve et les utilisations du savoir’, *L'École carolingienne d'Auxerre de Murethach à Remi*. Publiés par D. Iogna-Prat, C. Jeudy, G. Lobrichon (Paris, 1991), p. 39.

⁸⁴ *Poetae Latini aevi Carolini III*, ed. L. Traube, MGH *Poetae* 3 (Berlin, 1886), 243–244, 247–248; McKitterick, ‘Charles’, p. 28.

⁸⁵ *Poetae Latini aevi Carolini III*, 429; McKitterick, ‘Palace school’, p. 326; Nelson, ‘Charles le Chauve’, p. 39.

на латински език и на познанията си върху законите и други древни латински текстове. Неговата поза на познавач на религиозната доктрина, имперски законодател по образа на Теодосий⁸⁶ и, в крайна сметка, крал философ удовлетворявала техните очаквания, укрепвайки по същество неговата роля на миропомазан „научен ръководител“. Един просветен владетел би могъл да се причести към божествената мъдрост и дори да я раздава⁸⁷.

Метафорите, образите и идеите, върху които се опирали франкските владетели от типа на Карл Плешиви, можели да бъдат прехвърляни, а също и да се променят лесно. Така фигурата на Давид, която е удобен модел за едно издигане от низините, особено за Карл като най-млад син, би могла също да възбуди смиреннието, което кралят дължи на Божиите закони⁸⁸. Подобно на самия култ към мъдростта, такива старозаветни модели били използвани при вътрешните напрежения и в политическия „дискурс“ във Франция през IX в. Далеч оттам, в Константинопол, Василий I имал свои собствени причини да насърчава аналогите между себе си и Давид и да парадирва с начетеността на своето потомство (вж. по-горе). Същевременно твърде вероятно е най-могъщите или потенциално могъщите християнски владетели да са познавали стила и характера на режимите на техните далечни колеги. Разпространени били съзнателното подражание и чувствителността към ефектната образност и съществуват признаци за едно „съревнование по мъдрост“. Хайрик обрисова завистливата „Гърция“, оплакваща своите философи, които, „съблазнени от познанието“, я напуснали заради гостоприемството на Карл Плешиви⁸⁹. Нещо повече, нова информация можела да се добие внезапно при пристигането в съответните дворове на пратеничества с дарове и учени хора или просто от мълвата за идеи, образи или символи, които биха могли да намерят ново приложение в различен контекст⁹⁰. Жизнеността и зареждащата сила на подобни взаимовръзки не е била обусловена от честотността или нивото на контактите⁹¹. Така например не е регистриран обмен на пратеничества между Карл Плешиви и Византия⁹²,

⁸⁶ Nelson, J. 'Translating images of authority: the Christian Roman Emperors in the Carolingian World', repr. in Nelson, J. *The Frankish World 750–900* (London, 1996), 89–98.

⁸⁷ Nelson. 'Charles le Chauve', 44–47; eadem, *Charles the Bald* (London, 1992), 168–169.

⁸⁸ Dushman, R. 'The exalted servant: the ruler theology of the prayerbook of Charles the Bald', *Viator*, 11 (1980), 404–413; Nelson, *Charles the Bald*, p. 15, 85; Kessler, H. 'A lay abbot as patron: Count Vivian and the first Bible of Charles the Bald', *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, 39 (1992), 661–673.

⁸⁹ *Poetae Latini aevi Carolini* III, p. 429.

⁹⁰ McCormick, M. 'Diplomacy and the Carolingian encounter with Byzantium down to the accession of Charles the Bald', *Eriugena: East and West*. Ed. by B. McGinn and W. Otten (Notre Dame – London, 1994), 28–30; Nerlich, D. *Diplomatische Gesandtschaften zwischen Ost- und Westkaisern 756–1002* (Bern, 1999), 116–119.

⁹¹ McCormick, M. 'Byzantium and the early medieval west: problems and opportunities', *Europa Medievale e Mondo Bizantino. Contatti effettivi e possibilità di studi comparati*. A cura di G. Arnaldi e G. Cavallo, *Nuovi studi storici* 40 (Roma, 1997), 2–3, 8–10.

⁹² Nerlich, *Gesandtschaften*, S. 48.

но едно от средствата на Карл да демонстрира императорския си статут пред различните църковни лица и други наблюдатели в последния ден от работата на събора в Понтион през 876 г. било да се появи „облечен и коронясан по гръцки“ – в един несъмнено императорски по форма костюм, изфабрикуван най-вероятно от Людовик Благочестиви⁹³. Встрани от хорските погледи, Карл поръчал и лично използвал един малък молитвеник, за който се твърди, че споделя много от чертите на един византийски лекционарий, изготвен за Василий I, като всеки от тях бил написан изцяло със златни букви. Една миниатюра върху две от страниците на молитвеника на Карл го изобразява коронясан да се прекланя в проскинесис пред Христос на кръста: край Босфора се впечатлявали от образи на владетели, едновременно величави и слугуващи⁹⁴.

Изображението на Карл в проскинесис вероятно маркира една мода, която идва на запад от Византия, но би било по-уместно да се мисли за един общ източник на политическа култура, обширен и дълбок едновременно, чиито вълни и подводни течения се завихряли в различни посоки. Съществуват податки, че през IX в. различни концепции и методи са преминали от запад на изток на едно или друго ниво, подтиквайки към подражание, адаптации или реакции. Изказвано е правдоподобното предположение, че Фотий е заимствал от позициите на Папството, когато е формулирал взаимната връзка между императора и патриарха в *Исагога*, един законодателен наръчник, съставен около 880-а. Твърде възможно е неговата амбиция да разшири влиянието на патриарха за сметка на императора да е била подхранвана от папските претенции за всеобхватно господство⁹⁵. Тези претенции са добре позати от споровете на Фотий с няколко последователни папи, макар римските епископи и други служители да били достатъчно чести гости в Константинопол, за да им бъдат осигурени места на императорските пиршества⁹⁶. Допускано е също, че критиката на папа Николай I срещу съдебните процедури на византийците и неговите подигравки, че те не познават латинския език, може да са подтикнали върхушката към уточняване на византийските гръцки текстове на римското право, което приключило с изготвянето на наръчници и провеждането на една нова кодификация⁹⁷. Тези и други подобни нападки, които оформили едно внушително историческо и богословско учение, насочено срещу византийските представи за световен ред⁹⁸,

⁹³ AB, p. 205; Dëshman, 'Prayerbook', p. 395.

⁹⁴ Dëshman, 'Prayerbook', 385–390, 394–399, и фиг. 1; Koehler, W., Mütterich, F. *Die karolingischen Miniaturen*. Bd. V. *Die Hofschule Karls des Kahlen* (Berlin, 1982), S. 10, 38–39, 75–77, 80, 82, Tafeln V,2; Wollasch, J. 'Kaiser und Könige als Brüder der Mönche', *Deutsches Archiv*, 40 (1984), 15–16.

⁹⁵ Dagron, *Empereur*, 236–241.

⁹⁶ Philotheus, *Kleterologion*, 136–137, 160–163.

⁹⁷ Fögen, M. 'Reanimation of Roman Law in the ninth century: remarks on reasons and results', *Byzantium in the ninth century: dead or alive?* Ed. by L. Brubaker (Aldershot, 1998), 11–22.

⁹⁸ Например писмото на Людовик II до Василий I, написано вероятно от Анастасий Библиотекар: *MGH Epp.* VII (Berlin, 1928), 386–394.

може би са стимулирали имперските кръгове към придобиването на по-широки познания и изработването на ефикасна контрааргументация.

На технологично ниво от Каролингския запад са били внесени някои технологии, най-вече изработката на клетъчен емайл. Тази сложна техника била твърде скъпа и изглежда, че на изток тя първоначално намерила ценители и адепти в императорския двор⁹⁹. Ранен пример за византийски по направа емайл е една дарствена корона на Лъв VI: върху един от нейните медальони е изобразен Лъв, облечен в *лорос* и с корона¹⁰⁰. Всички тези заимствания и адаптации обаче не би следвало да бъдат отдавани на „официалните“ контакти между източните и западните владетели. Съществувала цяла плеяда от властници и благородници и техните синове, които източните императори считали за уместно да приемат радушно в своя двор, задържайки там някои от тях за неопределено време¹⁰¹. Пребиваването им там разгаряло апетит за пиршества, жажда за предмети и усещане за близост с върховния християнски владетел. Сред получаващите парична издръжка „хора на императора“ фигурирали франки, които трябвало да бъдат канени на коледното пиршество и, ако се съди по останалите изброени гости – хазари, мюсюлмани и централноазиатски тюрки – те явно са били причислявани към значимите сили¹⁰². Посредством личност от този тип, както и чрез по-формалното посредничество на пратеничествата, византийската върхушка узнавала за модните сред по-издигнатите франкски елити образи и пристрастия, за новите „Давидовци“ и „Соломоновци“. Тези движения в различни посоки и даряването на подаръци, наред с правените при това сравнения, допринасяли да се генерира едно своеобразно магнитно поле, в рамките на което взаимодействали тела с несъпоставима маса и състав. В този смисъл култът и стремежът към мъдростта, прокламиран настойчиво и повече или по-малко едновременно от Алфред, Симеон и Лъв, не бил просто съвпадение. Всички те принадлежали, като активни и пасивни членове, към едно по-широко поле, чиито най-силни импулси изглежда произхождали от каролингските дворове и преди всичко – от този на Карл Плешиви¹⁰³.

Един пример може да илюстрира функционирането на това поле, показвайки, че те са били движени от съчетание от индивидуални инициативи и контакти, наред с големите пратеничества и идеологическото противопоста-

⁹⁹ Buckton, D. 'Byzantine enamel and the West', *Byzantium and the West c. 850–c. 1200*. Ed. by J. Howard-Johnston (Amsterdam, 1988), 235–244; McCormick, 'Byzantium and the early medieval west', 4–5, 10–11.

¹⁰⁰ Buckton, D. "Chinese whispers": the premature birth of the typical Byzantine enamel', in *Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*. Ed. by C. Moss and K. Kiefer (Princeton, 1995), 591–592 и фиг. 1.

¹⁰¹ Shepard, J. 'Byzantine diplomacy. A. D. 800–1204: means and ends'. *Byzantine Diplomacy*. Ed. by J. Shepard and S. Franklin (Aldershot, 1992), 59–64.

¹⁰² Philotheus, *Kleterologion*, 176–177.

¹⁰³ Отзивчивостта на Алфред спрямо примера на Карл беше отбелязана у Nelson, 'Charles le Chauve', 42–43.

вяне. Твърди се, че крал Алфред е откликнал на една молба за помощи от страна на патриарха на Йерусалим¹⁰⁴. Изглежда, че заедно с милостинята той му изпратил и поредица от въпроси, и поне част от отговорите на патриарх Илия са запазени в „лечебник“ от X в. Този труд съдържа един раздел относно заболяванията, при лечението на които се предписват нефт и „бял камък“, който завършва с твърдението: „Всичко това господин Илия нареди на едного да съобщи на крал Алфред“¹⁰⁵. Вероятно въпросите на Алфред по темата са се дължали на смесица от интелектуално любопитство и практически потребности, свързани с неговите собствени физически недъзи: един от съветите на Илия бил, че „нефтът е добре да се пие чист за вътрешно омекотяване“¹⁰⁶. Същевременно притежаването на тази тайнствена, но полезна информация, както и очевидното желание тя да бъде разпространена, не са накърнили славата на Алфред като начетен учител на неговия народ. Тази репутация на Алфред била утвърдена още докато бил жив от Асър, който сам сметнал за подходящо да упомене „писмата и подаръците, изпратени му от патриарх Илия“¹⁰⁷. Пътят на Алфредовите пратеници в началото на 80-те години на IX в. може да е минал от Рим през византийските територии и не може да се изключи вероятността те да са посетили императорския дворец в Константинопол. Във всеки случай пътешествията до Йерусалим, подобни на онова на Зигехелм и Етелстан, биха могли да покажат как култът към мъдростта се е разпространил и развил като един общопризнат атрибут на християнските владетели. Напразни биха били опитите да открием един-единствен източник на този феномен. Динамиката му подсказва по-скоро за някакво взаимно стимулиране, отчасти в единодушие, отчасти в съперничество, което пулсирало между владетелските дворове в пространствата от Византия до хълмовете на Уесекс.

¹⁰⁴ *The Anglo-Saxon chronicle*. A revised translation ed. by D. Whitelock, with D. Douglas and S. Tucker. Introduction by D. Whitelock (London, 1961), s.a. 883, p. 50; Harris, J. 'Wars and rumours of war: England and the Byzantine world in the eight and ninth centuries', *Mediterranean Historical Review*, 14 (1999), 38–39.

¹⁰⁵ *Leechdoms, Wortcunning and Starcraft of Early England. A Collection of Documents*. Ed. by O. T. Cockayne, II (London, 1865), 288–289; Harris, 'Wars', 39–40.

¹⁰⁶ *Leechdoms*, ed. O. T. Cockayne, II, 288–289.

¹⁰⁷ Asser, *Vita Aelfredi Regis – Asser's Life of King Alfred: together with the Annals of Saint Neots erroneously ascribed to Asser*. Edited, with introduction and commentary by W. Stevenson (Oxford, 1904). p. 77; Harris, 'Wars', p. 37.

БЪЛГАРСКИЯТ ЦАР СИМЕОН – МИРОТВОРЕЦ

Византийски извори, твърде различни по време на възникване и жанр, описват българския владетел Симеон като агресивен варварин, „тиранин“, погълнат от мисълта да завладее Константинопол и „виновен за проливането на много християнска кръв“ в преследването на тази цел¹. Обвинението в *тирания* – узурпация на престол, върху който няма право – е хвърлено срещу Симеон от неговия съвременник патриарх Николай Мистик, който му пише през лятото на 913 г.² Някои историци твърде логично свързват това обвинение в дълго износвани амбиции за византийския трон с престоя на Симеон в Константинопол през неговите младини – престой, за който е показателно, че знаем благодарение на Лиутпранд от Кремона, а не от някакъв византийски извор³. Така например Д. Оболенски пише, че „Симеон, подтикнат от неукротими амбиции, убеден в естественото превъзходство на всичко византийско и наистина добре запознат с източноримската политическа философия, бил тласнат към единствената насока на действия, която било логично да възприеме: да се опита да стане господар на една уголемена Византийска империя... За да постигне това, той трябвало да завладее Константинопол и сам да седне на императорския трон“⁴. С. Рънсиман описва как Симеон „развил една грандиозна идея“ да „основе една нова българо-византийска империя върху развалините на Втория Рим... Идеята... изглеждала достатъчно постижима, като се има предвид една възможност да бъде нанесен необходимият за това

¹ „тиранин“ – Кекавмен, *Советы и рассказы. Сочинение византийского полководца XI в.* Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Литаврина (Москва, 1972), с. 182; „виновен“ – Vita Lucae Iunioris, col. 453 B.

² Nicholas Mysticus, *Letters*, No 5, ll. 18–20, 64–73, 92–94, 160, 194–195, p. 26–27, 30–31, 34–35, 36–37. Николай заема поза на недоверие спрямо отдавнашните слухове за Симеоновите амбиции, които той преди пренебрегвал.

³ Liutprand, *Antapodosis*. III, 29, p. 87 [*ЛИБИ* II, с. 323]; англ. превод Wright, F. *The works of Liutprand of Cremona* (London, 1930), p. 123. Срв. Dujčev, I. ‘Klassisches Altertum im mittelalterlichen Bulgarien’, repr. in Dujčev *MBS* I, 476–477. Вероятността Лиутпранд да е почерпал своите данни от византийски осведомители не накърнява значението на факта, че нито един византийски автор не е сметнал за уместно да регистрира младежкото запознанство на Симеон с византийската култура.

⁴ Obolensky, *Commonwealth*, p. 105; срв. Jenkins, R. *Byzantium. The imperial centuries* (London, 1966), 201–202; Ostrogorsky, *History*, p. 262; Toynbee, A. *Constantine Porphyrogenitus and his world* (Oxford, 1973), 685–686; Malich, B. ‘Der sogenannte Wirtschaftskrieg zwischen dem Zaren Symeon (893 bis 927) und dem Byzantinischen Reich als Ausdruck des gewachsenen Stärke des bulgarischen Staates’, *Jahrbuch für Geschichte der Sozialistischen Länder Europas*, 26 (1983), S. 84.

удар“. Тази възможност се явила на Симеон „след петнадесетте години бдение, които последвали първите му победи“, а именно – след смъртта на Лъв VI⁵. Това предполагаемо „бдение“ свидетелствало за забележително търпение, като се има предвид, че през 912 г. на Симеон му оставали една или две години до петдесетия му рожден ден: една твърде напреднала средна възраст според средновековните стандарти⁶. Рънсиман описва как в края на IX в. Симеон обърнал „хищно своите очи към Сърбия и Хърватия, и най-вече към Източната империя“, макар да е очевидно, че едва през 913 г. „за пръв път формулирал за себе си амбицията, която скоро го овладяла. Той възнамерявал, ни повече, ни по-малко, да стане император“⁷.

Характеристиката на Симеон като изначално враждебен на Византия, макар и без да се е домогвал от самото начало до нейния трон, има и други изтъкнати привърженици⁸. В началото на 80-те години на XX в. двама учени независимо един от друг предложиха някои модификации към нея. Дж. В. А. Файн-Джуниър постави въпроса: „Кой знае какви са били амбициите на Симеон през 90-те години на IX в.? Това, че Симеон е воювал с Византия от 913 до 927 г., не е причина да се заключи, че през 894 г. той е търсел претекст за война“⁹. В противовес на подобно заключение Файн сочи дългия мир между първия и втория период на открити войни между Симеон и Византия. Ив. Божилов категорично подчертава, че през ранните години на своето управление Симеон не е търсел въоръжен конфликт с Византия и е бил зает най-вече с вътрешни дела, особено с развитието на просветата и Православието сред неговия народ: той искал да издигне българската култура до нивото на византийската, без обаче да се вплита в смъртоносен двубой с империята¹⁰. Нататък Божилов отхвърля самото понятие „Първа война с българите“ и предпочита да говори за четири „конфликта“ между 894 и 904 г. и представя едва следващия период между 904 и 912 г. като такъв на ненарушим мир. Според него първите два от тези конфликти били насочени към това да поправят една несправедливост, извършена от византийската държава, докато следващите

⁵ Runciman, S. *The emperor Romanus Lecapenus and his reign* (Cambridge, 1929), p. 39.

⁶ Вж. Божилов, *Цар Симеон*, с. 33.

⁷ Runciman, S. *A history of the first Bulgarian empire* (London, 1930), p. 151, 157.

⁸ Така например Р. Браунинг описва как Симеон след своето възкачване търси независимост за България и равнопоставен статут с Византия и как силно желае *casus belli* и военно предизвикателство спрямо византийските претенции за една икуменическа империя – Browning, R. *Byzantium and Bulgaria. A comparative study across the early medieval frontier* (Berkeley – Los Angeles, 1975), p. 58. Към 913 г. Симеон развива нова амбиция „сам той да стане владетел на една уголемена империя, която би включвала и България“ (p. 62).

⁹ Fine-junior, J. *The early medieval Balkans* (Ann Arbor, 1983), p. 137.

¹⁰ Božilov, I. 'A propos des rapports bulgare-byzantins sous le tzar Syméon', *BBg*, 6 (1980), p. 81; Божилов, И. „Цар Симеон и Златният век на средновековна България“, *ИИПр*, 1980, № 1, с. 13, 16, 18–19; Божилов, *Цар Симеон*, с. 97; Božilov, 'Preslav et Constantinople', 432–436.

два представлявали битки за териториални придобивки в околностите на Ди-рахиум и Солун¹¹.

Файн и Божилов са ни оказали ценна услуга, като допускат, че политиката на Симеон спрямо Византия може да е еволюирала съществено в рамките на дългия период, през който той е бил владетел на България, и като опровергават допускането, че сблъсъците с Византия в началото на неговото управление отразяват ламтеж за византийския престол по това време¹². Искам да добавя някои съображения в подкрепа на техните опровержения, а също и да поставя въпроса дали дори през 913 г. Симеон е търсел или се е прокрадвал към константинополския трон. Смятам, че Симеон се е насочил към този трон едва няколко години по-късно, в отговор на предателското отношение на византийците към него.

Да се направят подобни допускания означава, разбира се, да се тръгне срещу много византийски сведения за Симеон. Византийската неприязън спрямо него намира израз в словото по повод окончателния мир с България, съставено скоро след Симеоновата смърт през 927 г. Там той е описан като обладан от „реката на славолубието, вихъра на първенството“¹³. Както беше отбелязано, още Николай Мистик се опитвал да загатне за слухове, че Симеон възнамерявал да узурпира константинополския трон през 913 г.¹⁴ Още по-рано, през 902 г., Арета Кесарийски говори за това, че българите са познали непобедимостта на Византия и „близат праха на твоите [на Лъв VI] крака“¹⁵. Византийските представи за Симеон може да се разпознаят в *Тактика* на Лъв VI, написана на границата между IX и X в. Лъв споделя, че няма да представи българските методи на воюване срещу византийците, „понеже те са наши братя поради еднаквата вяра и обещават да слушат нашите съвети“¹⁶. Обаче неговото детайлно описание на унгарското („тюркското“) въоръжение и тактика, както и неколккратно повтореното от него твърдение, че унгарските и българските тактики и обичаи са твърде сходни, подсказват, че той

¹¹ Božilov, 'Rapports', 74–77, 80; Божилов, *Цар Симеон*, с. 13, 89–97. Фактически писменият договор, сключен известно време след битката при Булгарофигон, изглежда слага край на поредица от враждебни действия, които е твърде уместно да бъдат описани като „война“; не съществуват неоспорими свидетелства за въоръжен конфликт след подписването на този договор. Вж. по-долу.

¹² Fine, *Balkans*, p. 137; Божилов, *Цар Симеон*, с. 87, 100.

¹³ Jenkins, R. 'The Peace with Bulgaria (927) Celebrated by Theodore Daphnopates', *Polychronion. Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag* (Heidelberg, 1966), p. 291, 295, 298, repr. in Jenkins, R. *Studies on Byzantine history of the 9th and 10th centuries* (London, 1970), No 21 (част от гръцкия текст относно Симеон, с английски превод); Stauridou-Zaphraka, A. 'Ho anonymos logos 'Epi te ton Boulgaron symbasei', *Byzantina*, 8 (1976), p. 372 (текст); Dujčev, 'Treaty of 927', 274–275 (текст с пълен английски превод на Дженкинс) [*ГИБИ* V, с. 93].

¹⁴ Вж. по-горе, бел. 2.

¹⁵ Arethas, *Scripta* II, p. 16; Божилов, *Цар Симеон*, с. 77.

¹⁶ Leo VI, *Tactica*, cap. XVIII, col. 957A.

заобиколно е подготвял читателите си за бъдещи сблъсъци с българите като една възможна перспектива¹⁷. Разполагаме също, като доказателство за напрежението между Византия и България, с писмото, което Лъв Хирсофакт написал до Лъв VI ок. 910 г. Хирсофакт припомня на императора за предприетите от него три пратеничества до България. Едното от тях освободило „оттам сто и двадесет хиляди пленници“ и сключило „писмен мирен договор“. Другото приключило с това, че Хирсофакт поднесъл „като дар на твоето царство тридесет крепости в областта на Дирахуим..., след като – нека кажа с думите на пророка – *ги изтръгнах като дроб из устата на лъв*; най-сетне при третото пратеничество, когато българите искаха да се заселят в превзетия от агаряните Солун, след като ги убедих и изгоних, го получих обратно“¹⁸.

Макар и да не възнамеряваме да проучим напълно тези извори, би могъл да бъде поставен въпросът дали те свидетелстват за нещо друго освен за устойчивата враждебност и недоверие на византийските дворцови кръгове спрямо Симеон, както и за техния възглед, че единствено неговото страхопочитание пред византийската мощ го подтиквало към мирно общуване с империята. Арета свързва пристигането на едно българско пратеничество малко преди 4 май 902 г. с признаването от страна на българите на „непреодолимата сила“ на Лъв VI, но е очевидно, че това пратеничество би могло да получи и други интерпретации. Изглежда, че Арета загатва за Симеон и в едно слово, за което се смята, че е било произнесено шест месеца по-рано – на 17 октомври 901 г. Вероятно именно Симеон е онзи, обозначен като „враг, неспособно преговарящ за мир“, „варварин, одързостил се от собствената си сила и кроющ мирни споразумения с безчестни козни“¹⁹. Тази алюзия изразява в реторична форма едно безпокойство във връзка със Симеон и представлява свидетелство, че с него са били водени преговори. Но това не предполага, че е имало (или че скоро преди това се е била разиграла) открита война между Византия и България. По-скоро Арета подтиква императора да предприеме нападение срещу един враг, който протака изпълнението на съществуващите споразумения по незадоволителен за империята начин. Тук не се споменава за агресия от страна на Симеон: по същество нападението трябва да бъде извършено от Лъв VI.

¹⁷ Leo VI, *Tactica*, cap. XVIII, coll. 956D–957A, 957B, 960D, 964B. Лъв говори със задоволство за трите поражения, нанесени на българите от унгарците по негово внушение, т.е. за събития от по-ранните етапи на войната между Византия и България в средата на 90-те години на IX в. Той отбелязва, че пише във време, когато българите „са прегърнали мира в Христа“ и въпросите на стратегията могат да бъдат отнесени към „Бога“ (col. 957 A). Хр. Димитров допуска, че подробното описание на тактиката на унгарците подсказва за една доскорошна война между унгарци и византийци, но не посочва никакви достоверни или убедителни свидетелства за такива военни действия – Dimitrov, H. ‘Bulgaria and the Magyars at the beginning of the 10th century’, *EB*, 1986, No 2, 69–74.

¹⁸ Koliass, *Léon Choerosphaktès*, 112–113 [срв. *ГИБИ* IV, 183–184].

¹⁹ Arethas, *Scripta* II, p. 9.

Писмото на Лъв Хиросфакт спада към един литературен жанр, различен от възторжените слова на Арета, но твърде често се забравя контекстът, при който то е било изпратено. Хиросфакт пише в изгнание и изолация молба до императора да го освободи и с тази цел той изброява полезните мисии, които бил изпълнил от името на владетеля. Може да се очаква, че Хиросфакт е възвеличил до степен на изопачаване постиженията на своите мисии, както и опасностите, предотвратени чрез тях²⁰. Няма съмнение, че неговите преговори със Симеон за освобождаване на пленници са завършили с тяхното завръщане във Византия и сключването на мирен договор²¹, но изглежда невероятно тези пленници да са наброявали 120 000 души. Не са известни времето и обстоятелствата, при които се е състояла втората мисия на Хиросфакт. Неговите думи оставят неяснота дали „тридесетте крепости в областта на Дирахиум“ са били превзети от Симеон малко или пък доста време преди мисията и дори дали е имало истинско превземане или просто страх или заплаха от такова²². Тласък на третата мисия на Хиросфакт в България дало превземането на Солун от пиратския флот на Лъв Триполит на 31 юли 904 г. Но докато имперското правителство очевидно се страхувало, че Симеон може да се възползва от ситуацията, не съществува сигурно свидетелство той да е опитал или дори да е възнамерявал да окупира Солун по това време. Хвалбата на Хиросфакт, че е запазил Солун „чрез увещаване и старание“, очевидно е лишена от съдържание.

Ясно е, наистина, че Хиросфакт е обсъждал въпроса за Солун по време на своята трета мисия в България. В околностите на Солун са документирани две – а много вероятно и повече – колони с надписи. Те са се намирали на 22 км северозападно от града, в с. Наръш, където р. Галико проправя проход към равнината. Без никакви убедителни причини се поставят под съмнение свидетелствата от XIX в. за трети стълб. Твърди се, че той се е намирал в с. Вардаровци, на 32 км северозападно от Солун, край стръмния ляв бряг на Вардар, при един от бродовете през тази река²³. Не е изключено там да е има-

²⁰ Неговият враг Арета открито възприел една не толкова положителна гледна точка относно мисиите на Хиросфакт, като го обвинявал, че е действал нелоялно и че е подрекрепял заговорници – Arethas, *Scripta* I, p. 203; англ. прев.: Karlin-Hayter, P. 'Arethas. Choirosphactes and the Saracen vizir', *Byz.* 35 (1965), p. 470, repr. in Karlin-Hayter, P. *Studies in Byzantine political history* (London, 1981), No 9.

²¹ Вж. по-долу.

²² Koliás, *Léon Choerosphaktès*, 112–113; Божилов, *Цар Симеон Велики*, 94–95; Vožilov, 'Rapports', p. 77. Вж. по-долу, бел. 28. Вероятността жителите на крепостите да са се подчинили доброволно на властта на Симеон е застъпена от Златарски, *История* I/2, 324–325.

²³ Иванов, *Български старини*, 17–21; Филев, Б. „Симеоновият надпис от Солунско“, *ИАН*, 11 (1937), с. 302; Beševliev, *Inschriften*, 215–219. Съобщението на археолога К. F. Kinch, че е видял колоната във Вардаровци в края на XIX в., не е могло да бъде потвърдено от следващите изследователи, вероятно поради това, че колоната е паднала в р. Вардар. Вж. също Бешевлиев, *ПН*, с. 172 (където се подчертава ненадеждността на свидетелството); Бешевлиев, В. *Прабългарски епиграфски паметници* (София, 1981), с. 116; 119 (където се приема за вероятно колоната да е съществувала).

ло и други колони, които са маркирали други ключови стратегически точки. Върху двете колони от Наръш, както вероятно и върху останалите, е имало идентични надписи на гръцки. Те сочат като година от Сътворението на света 6412 и лаконично съобщават: „Граница между римляните и българите, във времето на Симеон, от Бога княз (*архонт*) на българите...“²⁴ Правописът на двата надписа е характеризирани като „традиционен и правилен“²⁵.

Обикновено учените приемат, че колоните са свидетелство за една експанзия на българската власт в ущърб на Византия, която преживявала момент на изпитания²⁶. Изчислена според септемврийското леточисление, година 6412 отговаря на периода 1 септември 903 – 31 август 904 г. Солун пада в ръцете на нашествениците мюсюлмани след едва тридневна съпротива на 31 юли 904 г. Така Симеон би имал само един месец, за да узнае за внезапното превземане на Солун, да се снабди с две или повече мраморни колони, те да бъдат грижливо изписани с еднакви надписи и да бъдат издигнати край основните пътища, които се спускат към Солунското поле. Или колоните са били издигнати преди неочакваната поява на мюсюлманските пирати и нямат никаква връзка с това събитие²⁷, или пък отразяват твърде бързата реакция на събитията от страна на Симеон²⁸. Във всеки случай те ще да са били издигнати преди Лъв Хирсофакт да е успял да пристигне при Симеон и да приключи преговорите си с него²⁹. В първия случай стълбовете представляват систематична демаркация на граница, която преди може да не е била точно очертана, и не е задължително да отразяват експанзия от страна на Симеон. Втората алтернатива (издигане през август 904 г.) говори за светкавична и едностранна акция на Симеон – използване на възможността да се извърши нещо, което при друг случай би било възпрепятствано или предотвратено от византийска съпротива. Дори тази алтернатива обаче, като допуска някакъв неприемлив за Византия териториален *демари*, по парадоксален начин разкрива твърде

²⁴ Иванов, *Български старини*, с. 18; Beševliev, *Inscripfen*, S. 216; Бешевлиев, *ПН*, с. 171.

²⁵ Beševliev, *Inscripfen*, S. 217; Бешевлиев, *ПН*, с. 171.

²⁶ Златарски, *История* I/2, 339–340; Runciman, *Bulgarian empire*, p. 152; Ostrogorsky, *History*, p. 258; Obolensky, *Commonwealth*, p. 197; Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 61; Божилов, *Цар Симеон*, с. 96.

²⁷ В такъв случай колоните биха могли да отразяват окончателните резултати от преговорите и пратеничеството, за които споменава Арета, съответно през 901 и 902 г. Наред с това, или в добавка, тези преговори може да са засягали Дирахуим, обектът на втората мисия на Хирсофакт в България – вж. Vožilov, ‘Rapports’, p. 77, както и по-горе в настоящия текст.

²⁸ Срв. Тоупбее, *Constantine Porphyrogenitus*, p. 106, п. 8.

²⁹ Със сигурност са били необходими няколко седмици, за да достигне до Константинопол вестта за падането на Солун, да бъде изпратен Лъв с неговата мисия и преговорите да бъдат приключени. Фр. Дьолгер, като следва Де Боор, отнася пратеничеството на Лъв към „края на 904 г.“ – Dölger, *F. Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, Bd. I/1 (München, 1924), No 542, S. 64. Имперското правителство, твърде подозрително към намеренията на Симеон, вероятно е било притеснено за сигурността на Солун и е изпратило пратеничество, за да го разубеди да овладее града, дори и колоната да е била издигната преди превземането му от арабите.

ограничения характер на Симеоновите амбиции през първите години на X в. Ако изобщо е развил някаква активност през август 904 г., той просто е подсигурил контрола си над проходите към Солун и официално е оповестил къде преминава „границата между римляните и българите“. Той не се възползвал напълно от бедственото положение на Византия и нито поел контрола над Солун, нито обединил сили с наскоро дръзналия да премине отвъд Дарданелите внушителен мюсюлмански флот, който би могъл да бъде привлечен в подкрепа на един шурм срещу Константинопол по суша и по море. Издигането на гранични колони от Симеон, независимо дали преди или след 31 юли 904 г., отразява стремеж границата да бъде стабилизирана, а не разрушена³⁰. Наред с това формулировката на надписите не предполага официално предизвикателство срещу византийската идеология по това време. „Римляните“ са споменати преди „българите“ – важен знак за зачитане на първите от страна на вторите, а титлата „от Бога княз“ е била използвана в българските надписи поне от управлението на Омуртаг в началото на IX в. насетне³¹. Терминът или титлата *архонт* („княз“, „владетел“) бил амбивалентен, но очевидно стоял пониско от *василевс* („император“) – титлата на византийския владетел. Симеон е визиран като *архонт* в заглавията на писмата на Хиросфакт до него³², а също и в кореспонденцията на Николай Мистик. Фактически Николай ясно загатва за титлата „от Бога архонт“ в две от своите ранни писма, касаещи България, докато *За церемониите* изглежда свидетелства, че именно към Симеон обръщението преди е било „от Бога *архонт* на най-християнския народ на българите“³³. Тази византийска дипломатическа практика може да е възникнала много по-рано, през управлението на Борис. Във всеки случай в надписите, предназначени да маркират и увековечат границата, Симеон се представя с една титла, която е в съответствие с византийската идеология и е лишена от имперски нотки. И ако неговите действия наистина са били едностранни и са били предприети незабавно след падането на Солун, то третата мисия на Лъв

³⁰ Демаркирането на границата – преди или след 31. VII. 904 г. – изглежда не е било съпроводено от открити военни действия, ако вярваме на преувеличеното свидетелство на Йоан Камениат за мирните отношения между „народа на скитите“ и солунчани в надвечерието на идването на мюсюлманите – Ioannis Caminiates, *De expugnatione Thessalonicae*, Bearb. von G. Böhlig, *CFHB 4* (Berlin, 1973), p. 10; cf. p. 8.

³¹ Beševliev, *Inschriften*, S. 75, 208, 217; Бешевлиев, *III*, с. 71, 164–165, 172.

³² Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 76–91. Симеон е наречен „архонт на България“ също и в заглавията на писмата, отправени от него до Хиросфакт. Тези заглавия обаче не възпроизвеждат формите на обръщение, използвани в оригиналните документи.

³³ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 4, II. 38, 41–42, 83, p. 22–27; No 5, II. 33–34, 64, 88, 100. Фактът, че титлата се употребява многократно само в тези две писма, докато в останалите писма тя е смътно загатната или напълно премълчана, подсказва, че византийските дипломати са я използвали много рядко, когато отношенията са били лоши: вж. писма No 12, I. 91, p. 86–87; No 14, II. 14–15, 65–66, p. 92–93; No 20, I. 15, p. 130–131; No 21, I. 122, p. 148–149; No 27, II. 67–68, p. 188–189; No 28, II. 99–102, p. 196–197; No 29, II. 100, 108, p. 202–203. Относно формата на обръщението в *За церемониите*, вж. Const. Porphy. *De cer.* II, 48, p. 690; Beševliev, *Inschriften*, S. 76; Бешевлиев, *III*, с. 72.

Хирсофакт се е състояла по-скоро в дискусии относно един свършен факт, отколкото в отклоняване на българите от града „чрез увещаване и старание“.

Тонът на дълбоко недоверие и тревога, който пронизва съвременните византийски известия за Симеон, трябва да бъде съпоставен със сведенията, които произхождат от България. Тези сведения разкриват у Симеон качества, за които едва загатват твърде малка част от византийските извори. Според записа към един ръкопис „Симеон, българският цар, написа много книги, и като цар Давид свиреше на златни струни (*струи*) [*sic*] и обичаше книгите повече от всичко“³⁴. Наистина ръкописът, който съдържа това указание за Симеон, датира от XVII в. и очевидно е бил написан в Молдавия със „среднобългарски“ правопис³⁵. Възможно е обаче бележката да е била съставена дълго преди XVII в., или поне нейният автор да е познавал литературни трудове, произхождащи от Симеонова България. Алюзията на автора за „златни струи“ явно се отнася до ролята на Симеон при компилирането на сборника от преведени на старославянски слова на св. Йоан Златоуст, известен като *Златоструй*. Според предговора към *Златоструй*, „като изучи всички книги, древни и нови, канонични и неканонични, и преди всичко божественото писание, и като разбра нравите и обичаите на всички учители и тяхната мъдрост, благоверният цар Симеон бе възхитен от словесната мъдрост на блажения Йоан Златоуст... Препрочитайки всички книги, той избра слова от всичките му книги и състави от тях тая единствена книга, която нарече *Златоструй* („Златни струи“)“³⁶. Изследването на Фр. Дж. Томсън върху *Златоструй* и върху един по-кратък сборник от Златоустови проповеди (също в превод на старославянски) го довежда до извода, че всеки от тях възхожда към „една отделна подборка от трудове на Златоуст“. Авторът на подборката изглежда е имал достъп до „една повече или по-малко пълна колекция от Златоустови трудове, които той е чел в тяхната гръцка подредба, отбелязвайки пасажите, които е желал да избере“³⁷. Томсън допуска, че поради огромния мащаб на това начинание не е било направено нито едно пълно копие от първоначалния превод³⁸. Това е внушително свидетелство за усърдието на автора на подбората.

³⁴ Яцимирский, А. „Мелкие заметки“, *Известия отделения русского языка и словесности*, 2 (1897), с. 359; Милетич, Л. „Цар Симеон споменат в един среднобългарски ръкопис“, *Български преглед*, 4 (1897), с. 159; Божилов, *Цар Симеон*. 10–11, 164–165.

³⁵ Яцимирский. „Мелкие заметки“, 358–359, бел. 1 на с. 358; Милетич, „Цар Симеон“, с. 159. Приписката е изписана от същата ръка, която е преписала основния текст в ръкописа, една сбирка от слова и проповеди, сходна със *Златоструй* – Яцимирский, „Мелкие заметки“, с. 360, бел. 1. Вж. също Ангелов, Б. „Похвала царю Симеону“, *Изборник Святослава 1073 г.* Под ред. В. А. Рыбакова (Москва, 1977), 254–258.

³⁶ Вж. текста например у Соболевский, А. „Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии“, *Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*, 88 (1910), No 3, с. 28. [прев.: Георгиев, *Разцветът*, с. 276].

³⁷ Thomson, 'Chrysostomica', p. 46; cf. p. 22.

³⁸ Thomson, 'Chrysostomica', p. 47.

Както отбелязва Томсън, няма причина да се съмняваме в казаното в предговора към *Златоструй*, че сам Симеон е подбрал текстовете за сборника. Като направил широк подбор на текстове от голяма поредица от Златоустови трудове, той отбелязал в гръцките кодекси пасажите, които трябвало да се преведат, но вероятно не е осъществил лично работата по превода³⁹.

Заключенията на Томсън до голяма степен потвърждават твърденията, направени в поемата *Похвала на цар Симеон*, съставена от някой съвременник, може би Йоан Екзарх. Тези твърдения, взети сами по себе си, биха могли да бъдат отхвърлени като реторика на един дворецов ласкател. На практика обаче поемата подчертава същите качества, които разкрива проучването на Томсън. Симеон се явява за своите боляри като „новият Птолемей“ (указание за основателя на голямата библиотека в Александрия) заради неговата „сбирка от всички най-почитани свещени книги“. И „като изпълнил дори своите дворци с тях“, Симеон си спечелил „вечно възпоменание“⁴⁰. Поемата откроява изключителното усърдие на Симеон, а също и неговото благочестиво книголюбие: Симеон, „като една трудолюбива пчела“, събрал мислите на св. Василий „от всеки цвят на неговите писания“ в сърцето си, „сякаш в медена пита“, и назидавал своите боляри с този „мед“, за да се поучат по-добре. Представена е неговата загриженост за принципите на превода: той наредил на автора на поемата да преведе някои трудове на св. Василий и да съхрани точния смисъл на гръцкия оригинал, променяйки думите⁴¹. Ролята на Симеон като движеща сила в превода на гръцки произведения на старославянски е засвидетелствана от приписки към други текстове, където се твърди, че преводът им е бил направен по негова „заповед“. В една приписка се споменава, че той пожелал да бъде преписан един труд, вече преведен по негово разпореждане, Атанасиевите *Четири слова против арианите*⁴². Следователно няма причини да се усъмним в акцента на поемата *Похвала на цар Симеон* върху сбирката от „най-почитаните свещени книги“, изпълнили царските палати. Изглежда, че заради тази сбирка, а може би също и заради покровителството му за преводаческата дейност, душата на Симеон трябвало да бъде възнагра-

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Текст у Куев, „Похвала“, с. 11, 13; Thomson, ‘Chrysostomica’, p. 47, 55 (n. 161).

⁴¹ Куев, „Похвала“, с. 11. Поставеният от преводача проблем как да се предаде един пасаж така, че да се съхрани оригиналното му значение, е разгледан от Йоан Екзарх в предговора към неговия превод на *Небеса* на Йоан Дамаскин – Куев, „Похвала“, 16–17, 19. Явно този въпрос е бил актуален в Симеоновия двор, като владетелят е налагал свои собствени възгледи.

⁴² Вж. Горский, А., Невоструев, К. *Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки*. Отдел II. *Писания святых отцев*. Часть 2. *Писания догматическая и духовно-нравственные* (Москва. 1859), 32–33; Куев, „Похвала“, 4–5 и бел 12. Приписки като тази, които съдържат подробна, макар и не съвсем точна информация, трябва да произхождат от средата, в която са били правени преводите. Относно хронологическите несъответствия в приписката, в която се разказва за преписването на Атанасиевите *Четири слова срещу арианите* от Тудор Доксов, вж. по-долу, бел. 48. Вж. също Božilov, ‘Preslav’, p. 433 и бел. 11.

дена „с короните на благословените и свети мъже“; с други думи, поетът го смята достоен (в крайна сметка) да бъде причислен към светците⁴³.

Изглежда, че още от самото начало на своето управление Симеон настойчиво засвидетелствал своето благочестие, ако не и святост. Добре известно е, че неговият по-голям брат Владимир (889–893) организира опит за връщане към езичеството, докато баща им Борис не излязъл от своя манастир, за да го детронира и ослепи. Според Регино от Прюм Борис „свикал цялото си царство и поставил за княз по-младия си син, като го заплашил пред всички, че ще претърпи същото наказание, ако в нещо отстъпи от истинското християнство“⁴⁴. Симеон демонстрирал публично своята ревност в придържането си към православното християнство и към завета и благочестивия пример на баща си най-малко по един начин. Оформлението на неговите най-ранни печати наистина е твърде сходно с това на Борисовите печати. Върху лицевата им страна има бюстово изображение на Христос, около което се чете легенда на гръцки език: „Господи, помагай на Симеон, *архонт* на България“. Реверсът съдържа бюст на Богородица и легенда, която изпросва нейната подкрепа за „Симеон, *архонт* на България“⁴⁵. Същата иконография може да се открие върху печатите на неговия баща Борис, който също – под своето християнско име Михаил – бил назоваван „*архонт* на България“⁴⁶. Първият Симеонов гравьор на печати явно е бил твърде неумел, бидейки неспособен да остави достатъчно място за буквите на легендата или да ги издълбае с еднакъв размер. Робското му придържане към иконографията на печатите на Борис-Михаил би могло да бъде отдадено на неговата пълна неспособност да изготви някакво ново оформление. Обаче четиригодишният интервал на Владимировото управление и гореспоменатите обстоятелства около възкачването на Симеон

⁴³ Куев, „Похвала“, с. 11 (текст). Вж. също Дуйчев, И. *Из старата българска книжнина*. Т. I (София, 1940), 218–219. Николай Мистик смята, че Борис се намира „сред светиите на небето“, но само се надява, че Симеон в края на краищата ще бъде включен „в числото на прославяните от Бога“ – Nicholas Mysticus, *Letters*, No 25, ll. 32, 33–45, p. 174–175; No 27, ll. 45–46, p. 188–189 [срв. *ГИБИ* IV, с. 278, 282].

⁴⁴ Regino, *Chron.*, p. 96 [*ЛИБИ* II, с. 307]; Златарски, *История* I/2, 246–247, 249–254; Runciman, *Bulgarian empire*, 133–136; Fine, *Balkans*, p. 130. Действията на Владимир са представени по-скоро като антивизантийски, отколкото като антихристиянски у Dujčev, I. ‘Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance aux X–XII siècles’, *Cahiers de Civilisation Médiévale*, 9 (1966), 550–551, repr. in Dujčev, *MBS* III, p. 210; срв. Божилов, *Цар Симеон*, 38–40.

⁴⁵ Станков, М. „Нов молидовул на цар Симеон (893–927)“, *Нумизматика*, 1982, № 4, 12–13; Jordanov, ‘Molydobulles’, 92–93. Относно един сребърен печат на Симеон от този тип. вж. № В (ănescu), *BZ*, 36 (1936), p. 269. Друг начин, посредством който Симеон демонстрирал своето благочестие, било пренасянето на мощите на св. Сократ и св. Теодор в една църква в Брегалница. Където преди неговият баща бил пренесъл останките на други мъченици. Пренасянето на мощите изглежда е било организирано в началото на Симеоновото управление – Hist. XV Martyr., col. 213A.

⁴⁶ Юркова, Й. „Молидовули на княз Борис I (852–889)“, *Нумизматика*, 1981, № 2, 4–7; Юркова, „Нови наблюдения“, 16–18; Jordanov, ‘Molydobulles’, 89–90.

подказват, че един опит да се възпроизведе иконографията на печатите на Борис-Михаил представлява целенасочена демонстрация на приемствеността между политиката на бащата и сина по отношение на християнството⁴⁷. Като отбелязва значителното разнообразие в оформлението и легендите на Симеоновите печати, както и това, че някои типове от тях нямат паралели сред съвременните им византийски императорски печати, Й. Юркова основателно твърди, че техният дизайн и надписи отразяват „определени политически идеи“⁴⁸. Вероятно те са били поръчани от самия Симеон и са били изготвени в съответствие с неговите изисквания. Изглежда, следователно, че посредством подбора на иконографията и легендите за своите първи печати новият владетел е прокламирал благочестието си и се е представил със същата титла, която използвал неговият баща. Употребата на една не-имперска титла е засвидетелствана също във вече споменатия Наръшки надпис от 903–904 г., а вероятно (във формата *княз*) и в приписката относно преписването на един преводен труд през 906–907 г.⁴⁹

Би могло да се допусне, че Симеон просто е бил принуден от острите заплахи на баща си да провъзгласи една политика на континуитет. Обаче пропагандната (според моята интерпретация) тема на най-ранните Симеонови печати следва да бъде съпоставена с две други свидетелства. Едното е добре известното твърдение на Лиутпранд, че Симеон дошъл на власт „от тихия манастирски покой“, където живеел като монах⁵⁰. На другото свидетелство – едно писмо на Николай Мистик до Симеон – е било отделяно удивително малко внимание преди Дж. В. А. Файн-Джуниър да изтъкне неговото значение. Николай пита как е възможно кръвопролитие и опустошенията на войната да са предизвикани от „Симеон, който със своя велик ум и благолюбие е довел българския народ до голяма слава, който повече от всички хора мрази злото, почита справедливостта и се отвращава от несправедливостта, който побеждава страстите, въздържан е в храненето си не по-малко от ония, които

⁴⁷ Станков, „Нов молидовул“, с. 13; Jordanov, ‘Molydobulles’, p. 93; Юркова, „Нови наблюдения“, с. 17.

⁴⁸ Юркова, „Нови наблюдения“, с. 19.

⁴⁹ Вж по-горе; Горский, Невоструев, *Описание* II/2, 32–33; Куев, „Похвала“, с. 5, бел. 12. Указанието на приписката, че Тудор Доксов е преписал наскоро преведените *Четири слова против арианите* в година от Сътворението на света „6415, индикт 14-ти“, е вътрешно противоречиво, доколкото 6415 г. всъщност отговаря на 1-ви индикт. Но понеже смъртта на Борис е отнесена към същата година, и доколкото детайлите за датата и деня от седмицата (неделя, 2 май) съответстват на 6415 г. (906–907 г. от Р. Хр.), 6415 изглежда точно обозначава годината, в която Тудор е преписвал и е умрял Борис – Горский, Невоструев, *Описание* II/2, с. 33. Вероятно приписката, която уточнява, че Борис е починал „в неделя вечерта“, е била съставена наскоро след това. Макар и да не може да се разглежда като директно свидетелство за позицията на Симеон относно собствената му титла, приписката вероятно отразява обичайната титуларна практика в Преслав през първите години на X в.

⁵⁰ Liutprand, *Antapodosis*, III, 29, p. 87 [*ЛИБИ* II, с. 323]; англ. превод Wright, *The works of Liutprand*, p. 123.

се подвизават в планините, който не вкува вино и с нищо не се отличава от ония, които са дали обещание да живеят във от този свят, освен по дадената нему от Бога власт да управлява⁵¹. Разбира се, когато е написал тези думи във време на война, Николай е имал своите причини да се опита да обезоръжи българския владетел, но важното е, че Симеоновите качества, подчертани от него – мъдрост, благочестив аскетизъм, твърде близък до монашеския начин на живот – са същите онези, разкрити в разгледаните вече български свидетелства. Писмото на Николай, написано през 920 г., подсказва, че Симеон и на стари години все още е скъпял тези ценности (измежду тях е и отвращението към неправдата), които опознал и възприел на младини през периода на своето монашество⁵². А това, че Николай преднамерено споменава за „великата мъдрост“ на своя кореспондент, личи по някои други негови писма. Патриархът счита, че Симеон познава историята за пратеничеството на Златоуст при Гайна, „тъй като предполагаме, че ти, като си усърден, спазил си това усърдие и в четенето на древната история“⁵³. Николай отбелязва също, че Симеон е бил закърмен с писанията на св. Павел още през детските си години: „Зная, че ти всекидневно напояваш своята прекрасна душа с животворящата влага на учението на блажения апостол“⁵⁴. Нещо повече, Николай изглежда допуска, че Симеон познава „онази стара поговорка“ относно множеството езици – едно свободно позоваване на Омировата *Илиада*, II, 489⁵⁵.

Ако приемем, че Симеон е бил много образован, аскетичен и твърде отдаден на изучаване на *Писанието*, все пак някой би могъл да възрази, че той е отишъл на война много скоро след своето възкачване, че е извършил поне една ужасна жестокост и че е арестувал пратениците, проводени да преговарят с него. Начетеността и личният аскетизъм не са чак толкова несъвместими с безскрупулността и високите амбиции, достигащи до съзнание за свещена мисия. Следователно не е ли възможно византийският портрет на обладания

⁵¹ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 14, ll. 60–66, p. 94–95 [ГИБИ IV, с. 231]; Fine, *Balkans*, p. 123.

⁵² Писмата на Симеон до Лъв Хирсофакт са изпълнени с ирония, а тези на Лъв до Симеон – с ласкателство. Заслужава обаче внимание, че Лъв пише: „ти, както ясно е засвидетелствано от всички, притежаваш справедливост и човеколюбие“ – Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 80–85 [ГИБИ IV, с. 179].

⁵³ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 20, ll. 92–93, p. 134–137 [ГИБИ IV, с. 231]. По-нататък Николай отбелязва, че знае, че Симеон познава тази история, „и тъжа, като говоря това на човек, който знае и е способен да научи на добро другите“: No 20, ll. 127–128, p. 136–137 [ГИБИ IV, с. 255]. Срв. Fine, *Balkans*, p. 133. Вж. също Nicholas Mysticus, *Letters*, No 17, ll. 11–12, p. 110–111; No 26, ll. 65–66, p. 184–185; No 31, ll. 67–68, p. 210–211.

⁵⁴ *Ibidem*, No 24, ll. 103–105, 107, p. 162–163 [ГИБИ IV, с. 268]

⁵⁵ *Ibidem*, No 11, ll. 87–88, p. 78–79. Интересно е, че единствено в това писмо Николай е почувствал необходимост да цитира или да се позове на трудове на Омир (два пъти). Платон (три пъти) и Демостен (веднъж). Изглежда, че като цяло той се е въздържал да се позовава на класически или патристични автори: Nicholas Mysticus, *Letters*, Index of citations, 626–627. В едно от писмата си до Симеон Лъв Хирсофакт се позовава на „поета“, т.е. Омир – Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 82–83.

от „реката на славолюбието, вихъра на първенството“ Симеон просто да е непълен, като пропуска неговите културни и духовни постижения, без напълно да изкривява действителността? Тук мястото не стига за подробно изложение върху хода на събитията, последвали възкачването на Симеон през 893 г. Но, както изтъкват учени като Божилов и Файн, изглежда, че Симеон всъщност е реагирал срещу произвола на Византия, проявил се в своеволното преместване на търговския център от Константинопол в Солун и в пренебрежението към неговите протести: когато Лъв VI узнал за случая, той го пренебрегнал като обикновена „дреболия“⁵⁶. Трябва да се има предвид също неловкото затруднение, в което Симеон бил поставен от безгрижното пренебрежение на Византия спрямо българските интереси едва няколко месеца след възкачването му на трона. Владимир бил насилствено отстранен от Борис, но той едва ли е бил сам в своето отхвърляне на християнството и в противопоставянето си срещу близките връзки с Византия, все повече заздравявани от новата религия. Съществуват сигурни свидетелства за широко разпространена враждебност както срещу християнството, така и срещу политическата и културната близост с Византия във времето, когато Борис се покръства. Наистина византинофобията на някои „велможи“ си оставала войнстваща дори към края на 20-те години на X в., когато антипатията спрямо Византия и лоялността към Симеон изглежда били станали на практика синоними⁵⁷. Този парадокс заслужава да бъде подчертан. Изглежда, че през дългия период на своето управление Симеон не е бил сполетян от никакви въстания на велможи или други. Все пак той бил въплъщение именно на онези тенденции, които някои българи намирали за толкова неприемливи. След като прекарал в Константинопол годините, през които се оформил неговият характер, и се научил да говори и чете на гръцки⁵⁸, Симеон се завърнал, за да живее в манастир. Дори прозвището му „полугрък“, придобито в Константинопол, да не е било известно на повечето българи, очевидно е било, че той дължал на Византийското православие

⁵⁶ Theoph. Cont., p. 357 [ГИБИ V, с. 122]. (Нататък другите версии на хрониката на Логотет ще бъдат цитирани само когато потвърждават или добавят някакви съществени детайли). Вж. също Cankova-Petkova, G. 'Der erste Krieg zwischen Bulgaren und Byzanz unter Symeon und die Wiederaufnahme der Handelsbeziehungen', *BF*, 3 (1968), 88–92; Malich, 'Sogennante Wirtschaftskrieg', 81–84, 86; Божилов, *Цар Симеон*, 88–89; Fine, *Balkans*, p. 137.

⁵⁷ Theoph. Cont., p. 164, 419. Рънсиман (Runciman, *Bulgarian empire*, p. 178, 187–188) убедително свързва дълбоката секретност, при която цар Петър и Георги Сурсувул започнали мирни преговори с Византия, както и последвалите опити Петър да бъде свален от престолола, с могъщата опозиция на онези, които все още предпочитали да воюват с Византия. Вж. също Theoph. Cont., p. 412; Златарски, *История* 1/2, 44–57, 521–522; Cankova-Petkova, 'Der erste Krieg', S. 90; Malich, 'Sogennante Wirtschaftskrieg', S. 82; Божилов, *Цар Симеон*, с. 39.

⁵⁸ Запазени са три писма на Симеон до Лъв Хирсофакт: Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 76–81. Няма причини да се съмняваме, че писмата са били написани от самия Симеон. Според словото в чест на мира с българите той говорел гръцки свободно, но речта му била загрозна от „варварско произношение“ и множество граматически грешки: Jenkins, 'Peace with Bulgaria', p. 301; Stauridou-Zaphraka, 'Anonymos logos', s. 374; Dujčev, 'Treaty of 927', 278–279.

своите културни и духовни ценности, пример за което са неговите печати. Пренебрежителното отношение на Византия към него в случая с търговския център може би е подсказвало за политическите последици от дълга на Симеон. Връзките му с византийската държава през ранните години на неговото управление би трябвало да се разглеждат в този контекст. Дори подкрепата на Борис не би могла да го спаси от бунта или съпротивата на онези българи, които били недоволни от разпространението на християнството и от перспективата да бъдат изложени на решения по икономически и други ежедневни въпроси, взимани в Константинопол. Симеон вероятно добре е усещал необходимостта да покаже на своите поданици, че не е „византийски кандидат“, а политически независим и готов да предизвика Византия със сила, когато тя накърнява интересите на неговия народ или собствения му статут. Така, смятам, се стигнало дотам той да прибегне до война, след като протестите му по повод преместването на пазара били пренебрегнати.

Симеон не се колебаел да извърши жестокости по време на война, като отрязал носовете на императорските телохранители – хазари, които бил пленил, и ги „изпратил в столицата за позор на римляните“⁵⁹. Със същата непочтителност той арестувал и изпроводените при него пратеници – първо квестора Константин, а после и Лъв Хиросфакт. В основата си политиката на Симеон обаче, доколкото може да бъде проследена по оскъдните като цяло извори за 90-те години на IX в., изглежда е била твърде умерена, независимо от епизодичните му екстравагантни жестове или нарушения на дипломатическите условия. След неговата първа победа някъде в тема Македония голям брой византийски войници загинали или били пленени. Симеон обаче се завърнал в България. Наместо да използва у дома своето превъзходство, той просто целял да предизвика сензация в Константинопол, като изпратил там лишените от носове хазари. Макар и зрелищен и унизителен, този членовредителен акт пощадил живота и крайниците на жертвите, и едва ли е случайно, че пленените от Симеон византийски християни изобщо не били осакатени. Извършеният впоследствие арест на византийския пратеник квестор Константин бил мотивиран от недоверие. Според няколко от версиите на хрониката на Логотет Симеон подозирал, че мисията на Константин е подвеждащ ход⁶⁰. Доколкото в този момент унгарците всеки момент щели да бъдат превозени през Дунав с византийски кораби, за да нападнат България, подобни съмнения не са били неоснователни: едно пратеничество би могло да събере разузнавателни данни и да отслаби защитата на противника, особено що се отнася до неговия тил. И преди всичко – дори от нашите византийски извори става ясно, че не Симеон, а именно Византия „ескалирала“ войната в средата на 90-те години на IX в.

⁵⁹ Theoph. Cont., p. 358 [срв. ГИВИ V, с. 116].

⁶⁰ Theoph. Cont., p. 358; GMC, p. 854; Leo Grammaticus, p. 268; Theodosius Melitenus, p. 187; Срезневский, В. *Славянский перевод хроники Симеона Логофета с дополнениями*. (Санкт-Петербург, 1905), герг. с предговор от И. Дуйчев (London 1971), с. 116.

Преди това враждебните действия изглежда са били ограничени в пограничните области. Със своята стратегия да изпрати една армия в Южна България, за да ангажира Симеон там, докато транспортира унгарците през Дунав, Византия започвала пълномасщабна война, в която физическото отстраняване на Симеон било твърде възможно: след едно сражение с унгарците той едва се спасил в крепостта Дръстър (Силистра)⁶¹. Следващите ходове на Симеон – иницираните от него преговори, затварянето на друг византийски пратеник (Лъв Хиросфакт) и съюзът с печенегите, за да бъде организирана обща атака срещу унгарците и те да бъдат премахнати като заплаха за неговия северен фланг, разкриват дипломатическо коварство. По-нататък, изглежда, че след като настояването му византийците да освободят намиращите се в техни ръце българи като необходимо предварително условие за мира се увенчало с успех, той пропуснал да отвърне със същото и да освободи държаните от него в плен византийци⁶². На Симеон с основание могат да бъдат приписани подмолност, загриженост да избави своите поданици и стремеж да докаже своята действителност като техен владетел, както и – не на последно място – по очебиен начин да унижи византийската държава. Трябва обаче да се отбележи, че дори византийските източници не го обвиняват в жестоко отношение спрямо затворниците или в извършването на безсмислени разрушения по това време. Симеон хвърлил своята армия и печенегите срещу езичниците унгарци, а не срещу християните византийци, и причинил смъртта на мнозина. Още повече че тактиката на протакане в преговорите и използването на заложници и пленници като разменна монета едва ли са били неприсъщи на византийската дипломатия.

Посещението на Хиросфакт в България (помрачено от неговото незабавно арестуване) и освобождаването от страна на византийците на техните пленници българи трябва да са били съпроводени от някакъв вид примирие. Не е ясно дали Симеон е нарушил определени специални условия на примирието, като не е освободил пленените от него византийци, или просто е пропуснал да отговори на този жест на добра воля от страна на императора. Няколко версии на хрониката на Логотет го обвиняват, че продължил офанзивата си срещу империята, уж за да вземе още повече

⁶¹ Theoph. Cont., 358–359; GMC, p. 854; Leo Grammaticus, p. 268; Theodosius Melitenus, p. 187; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 117.

⁶² Theoph. Cont., p. 359. Предсказанието на Лъв Хиросфакт в първото оцеляло негово писмо до Симеон, че Симеон би освободил пленниците, без да изисква откуп, „като следва примера“ (antimimoumenos) на Лъв VI, подсказва, че византийците вече са били освободили българите от Константинопол към момента, когато е било написано писмото – Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 76–77; срв. p. 31 и бел. 3.

пленници⁶³. Ако се допусне, че тези версии са верни⁶⁴, Симеон изглежда по-скоро е увеличавал своите козове за едни бъдещи преговори, отколкото да се е стремил към териториални завоевания. За това подсказва фактът, че голямата битка между Симеон и византийската източна армия се състояла някъде край границата, при Булгарофигон⁶⁵. Същото се отнася и за поведението на Симеон след унищожителния разгром, който нанесъл на византийците в това сражение: не съществуват убедителни свидетелства той да се е опитал да се възползва от това, че Византия загубила своята източна армия, ориентирайки се към атака срещу Константинопол⁶⁶. Напротив, това изглежда е бил периодът, към който се отнася прочутата кореспонден-

⁶³ GMC, p. 855; Leo Grammaticus, p. 268; Theodosius Melitenus, p. 188; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 117 отправят тези обвинения, като описват как той нарушил „мира“. Обаче, ако се съди по техните собствени свидетелства, че той още е задръжал пленените византийци, вероятно е съществувало само примирие, което може би е било прекратено след изтичането на един предварително определен срок. Продължителя на Теофан (Theoph. Cont., p. 360) изобщо не споменава за някакво примирие или мир, и в никой извор не се твърди, че Симеон е освободил пленените византийци точно при завръщането на българите от Константинопол. Вж. Kolias, *Léon Choerosphaktès*, p. 32 и бел. 1, противно на Vožilov, 'Rapports', p. 80; Божилов, *Цар Симеон*, с. 93. Твърдението на Хиросфакт, че е сключил „писмен мирен договор“ по време на освобождаването на „120 000 затворници“ вероятно е формулирано така, за да подчертае контраста с едно предишно, устно примирие – Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 112–113. Симеон го изпратил обратно в Града, за да доведе оттам пленените българи – Theoph. Cont., p. 359.

⁶⁴ Едно твърде смело допускане, ако са верни моите аргументи относно обстоятелствата около прехвърлянето на източната армия на запад, нейното нахлуване в България и Логотетовото оправдание на тази кампания. Вж. по-долу. Не би следвало да се отхвърля възможността именно Византия да е „ескалирала“ ситуацията, изпращайки източната армия към българската граница след отказа на Симеон да освободи пленените византийци през 895–896 г.

⁶⁵ Относно вероятното разположение на Булгарофигон, вж. напр. Златарски, *История* 1/2, с. 318, бел. 2; Sankova-Petkova, G. 'Der erste Krieg', S. 103, Anm. 80; Божилов, *Цар Симеон*, с. 93.

⁶⁶ Табари подробно разказва, че „славяните“ (българите) победоносно настъпили към стените на Константинопол, ~~за~~ които византийците се спасили с бягство. Императорът се видял принуден да въоръжи неговите пленници араби и с тяхна помощ да отблъсне врага. Датировката на Табари за това събитие (283 г. Хиджр. = 19 февруари 896 – 7 февруари 897 г. сл. Хр.) хармонира с общоприетата датировка на битката при Булгарофигон – 896 г. – и наистина е много вероятно след нанесения му погром Лъв VI да е гледал на арабските пленници като на резерв за своите войски. Обаче тази случка, която вероятно е разпространена от същите тези пленници, не намира потвърждение във византийските източници, които най-вероятно биха отбелязали едно приближаване на българите към столицата. По мое мнение разказът на затворниците вероятно предава в преувеличена форма страховете на византийците от едно нападение и го превръща във факт, като приписва на самите пленници неговото (апокрифно) отблъскване. Вж. Vasiliev, A. *Byzance et les Arabes*. Т. 2/1 (Bruxelles, 1968), 129–130; Т. 2/2 (Bruxelles, 1950), 11–12 (Табари); p. 140 (Ибн ал-Атир); p. 265 (Ал-Аини). Доколкото размяната на пленници между Византия и мюсюлманите е започнала в края на септември 896 г. и доколкото именно тези пленници изглежда са били източник на тази история, тя вероятно се отнася за събития или страхе от предшестващите няколко месеца. Това има известно отношение към вероятната дата на битката при Булгарофигон. Вж. Vasiliev, *Byzance*, Т. 2/2, p. 12.

ция с Лъв Хиросфакт⁶⁷. В своите писма той показва склонност към тънки силогизми, които Хиросфакт характеризира като „твоите мъдрошеговити и остроумни измамни слова“⁶⁸. Писмата свидетелстват също, че Симеон е питаел дълбоки съмнения относно намеренията на византийците и е бил твърде скептичен относно имперските претенции за всезнайство: император Лъв VI може и да бил в състояние да предсказва слънчеви затъмнения, но той „никак не знае бъдещето“⁶⁹. От контактите между Симеон и Хиросфакт може да се заключи, че наскоро възкачилият се владетел е бил по-скоро раздражен, отколкото обезоръжен от покровителственото византийско отношение спрямо него, и че се е наслаждавал на възможността да изиграе пратеника на своя „баща-пророк“, „отец и цар“⁷⁰. Но самомнителността, протакането и вкусът към осмиване на имперските претенции за пророческо познание, макар и твърде обидни за византийските чувства, далеч не са равнозначни на варварство или непрестанна агресивност.

Все пак няма причини да се съмняваме, че преговорите на Хиросфакт със Симеон са завършили с освобождаването на Симеоновите византийски пленници и със сключването на „писмен мирен договор“, с който пратеникът впоследствие се хвалел⁷¹. Условиата на договора не са известни. Като се има предвид изложеното дотук, би могло да се очаква, че Симеон е настоявал за връщането на пазарния център в Константинопол и е потърсил компенсация за вредите, причинени на неговия престиж (и, потенциално, на неговия режим) в началото на управлението му. Изглежда обаче, че той не е издигнал формално искане за изравняване на статута му с този на императора: върху граничните колони от 903–904 г. той се самоназовава *архонт*, а „римляните“ са споменати преди българите⁷². Симеон по-скоро се е задоволил с редовно изплащане на данък. Това може да се заключи от неговото искане за почести, „както е било при император Лъв“, отправено през 912 г. към император Алек-

⁶⁷ Понеже кореспонденцията не съдържа указания Симеон да е освободил каквато и да е част от неговите пленници, тя вероятно е била разменена след завръщането на пленените българи и след битката при Булгарофигон: вж. по-горе. бел. 61, 62; Kolias, *Léon Choerosphaktès*, р. 34 (п. 1), р. 36 (п. 1). В писмата на Симеон изглежда се допуска, че Хиросфакт би могъл да се допита до Лъв VI относно бъдещето – Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 76–79. Ако това е така, то пратеникът изглежда е бил свободен да общува с неговия господар и вероятно не е бил под арест, както при първото му посещение в България.

⁶⁸ Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 88–89 [ГИБИ IV, с. 181]. Вкусът на Симеон към спорове и неговото увлечение да открива всякакви възможни значения на едно изказване проличават в писмата на Николай Мистик до него, напр. Nicholas Mysticus. *Letters*, No 6, ll. 47–50, 70–72, р. 40–43. Но неговата охота открито да преобърне едно византийско изявление надолу с главата – като приема, в този случай, че според него той би могъл да постигне целите си единствено чрез кръвопролитие – не е равнозначна на стремеж към истинско кръвопролитие.

⁶⁹ Kolias, *Léon Choerosphaktès*, 78–79 [ГИБИ IV, с. 177].

⁷⁰ Ibidem, 80–81, 88–89 [ГИБИ IV, с. 178, 182].

⁷¹ Ibidem, 112–113 [ГИБИ IV, с. 183].

⁷² Вж. по-горе.

сандър. Нещо повече, в едно писмо на Николай Мистик се загатва за „така наречения *комвентон*“ и се предлага „това, което ти се праща по обичая на Римската империя“, да бъде предавано на Симеонови служители в Дебелт⁷³. Доколкото това писмо се отнася към юли или август 913 г.⁷⁴, то вероятно касае споразуменията, съществували до скъсването им от Александър. Очевидният повод, във връзка с който биха могли да бъдат въведени тези регулярни плащания на данък, са последиците от битката при Булгарофигон⁷⁵. Точната форма на този данък, както и неговият размер, са неясни⁷⁶, но дори и да е бил с висока стойност, той не предполага нищо повече от това, че Симеон е търсел регулярни знаци на зачитане от страна на Византия – една форма на дипломатическо признание, която би могла да бъде видяна от собствените му първенци и поданици. Изглежда, че той не е настоявал за големи териториални отстъпки в замяна на мира. Единствените области, относно които той имал очевидни различия с Византия, били тези на Дирахуим и Солун. Обаче, както бе отбелязано вече, нашият основен извор относно случая с „тридесетте крепости на Дирахуим“ не е напълно безпристрастен⁷⁷. Не е сигурно дали Симеон всъщност някога ги е превземал; и дори да са били за известно време в български ръце, те може да са попаднали под българска окупация още през войната в средата на 90-те години на IX в. и да са останали в това положение за няколко години било в нарушение на „писмения мирен договор“, сключен от Хирсофакт, било защото договърът не уреждал изрично тяхното напускане от българите. Последната възможност би могла да обясни алузията на Арета от 901 г. за „варварина, одързостил се от собствената си сила и кроющ мирни споразумения“ по начин и до степен, които византийците смятали, че са в

⁷³ Theoph. Cont., p. 380 [ГИБИ V, с. 125]; Nicholas Mysticus, *Letters*, No 6, ll. 30–32, p. 40–41 [ГИБИ IV, с. 199].

⁷⁴ Nicholas Mysticus, *Letters*. Summaries, p. 528. Относно хронологията на писмата на Николай, вж. по-долу, бел. 143.

⁷⁵ Предложението на Николай „споразумението“ да „действа, както в началото“ (Nicholas Mysticus, *Letters*, No 6, l. 29, p. 40–41) подсказва, че то е било от някакво по-старо време, но не изглежда вероятно сключването му да е предхождало управлението на Симеон. Това вероятно е същото „споразумение“, което Николай описва като „скрепено със страшни клетви“: № 5, l. 30, p. 28–29; срв. l. 186, p. 36–37. Позоваването на Николай на „второто споразумение“, сключено след като „придшият мир бе несправедливо нарушен“ (№ 5, ll. 28–29, p. 28–29), изключва след втория договор да е било сключено някакво друго съществено споразумение. Този втори договор с основание може да бъде идентифициран с „писмения мирен договор“, възхвален от Хирсофакт и подписан скоро след битката при Булгарофигон. Вж. също Златарски, *История* 1/2, 320–322.

⁷⁶ Злато е било изпратено в България през 904 г., но през Солун. Следователно то не е задължително да е идентично с данъка, изплащан в съответствие със „споразумението“, който изглежда е бил превеждан през Дебелт – Vita Euthimii, 100–101; Runciman, *Bulgarian empire*, p. 152, n. 1.

⁷⁷ Вж. по-горе.

техен ущърб⁷⁸. С други думи, изказванията на Льв Хиросфакт и Арета, взети заедно, не е задължително да свидетелстват за едно възобновяване на военната агресия на Симеон на границата между IX и X в. И, както видяхме, ако демаркирането на граничната линия край Солун представлява едностранен Симеонов ход, то е свидетелство за ограничени характер на неговите амбиции и за желанието му да бъде установена една ясна и стабилна граница⁷⁹.

Ив. Божилов основателно обърна внимание на трактата на Филотей върху дворцовия церемониал, обнародван през септември 899 г., и отбеляза видното място, отредено в него на българските пратеници⁸⁰. Мюсюлманските пратеници също се споменават често и това, разбира се, не е знак за мирни или приятелски отношения между Византия и мюсюлманския свят. Но българските „приятели“ са удостоени със специални привилегии. Двама от тях обядват заедно с десет високопоставени византийци на „почетната маса на деветнадесетте легла“ в деня на Коледа, като всички заедно символизираат пред императора дванадесетте апостоли. На деветия ден на този празник двама български „приятели“ са между дванадесетте сътрапезници на императора, а в петъка след Великденската неделя е предвиден специален прием за българските „приятели“⁸¹.

Тази демонстрация на почит към представителите на Симеон добре съответства на силните позиции, на които той се радвал в резултат на битката при Булгарофигон. Тя символизираща признанието на Византия за правото на българите да съществува с империята като легитимно обособен народ. Редовните посещения на български пратеници, предвидени от трактата на Филотей, най-вероятно са били следствие – директно или индиректно – от мирния договор, уреден от Льв Хиросфакт⁸². На ежедневен ниво, в *Книгата*

⁷⁸ Arethas, *Scripta* II, p. 9. Пасажът от *Амос* III, 12, приведен от Хиросфакт (Kolias. *Léon Choerosphaktès*, p. 112) се отнася до избавлението на „израилтяните, които живеят в Самария“, т.е. на чужда земя. Това би могло да потвърди възгледа, че крепостите край Дирахиум за известно време са били под българска власт. Мисията на Хиросфакт във връзка с крепостите е отнесена към 901–902 г. от Božilov, 'Rapports', p. 80; Божилов, *Цар Симеон*, с. 94–95. Вж. също по-горе, бел. 27.

⁷⁹ Вж. по-горе. Theoph. Cont., p. 366 обяснява голямата експедиция на Льв Триполит с това, че той знаел за „българските нападения“ срещу византийците. Това обвинение е в противоречие със сведението на житието на Евтимий, че през юли 904 г. в България е бил изпратен данък, както и с произхождащите от това време свидетелства на Филотей и на двете слова на Арета, че, независимо от подмолните напрежения, взаимоотношенията са били като цяло мирни. Твърденията на Продължителя на Теофан най-вероятно отразяват твърде характерната за хрониката на Логотет и нейните редактори тенденция да се припише на Симеон неперестанна агресивност, с което да бъдат оправдани византийските мерки срещу него или, както е в този случай, завоюите във византийската политика, които нямат връзка със Симеон. Вж. по-долу.

⁸⁰ Oikonomidès, *Les listes de préséance*, 162–165, 202–203; Božilov, 'Rapports', 77–79.

⁸¹ Oikonomidès, *Les listes de préséance*, 166–167, 180–181, 206–209; Božilov, 'Rapports', p. 78.

⁸² Аргументите, приведени от И. Божилов (Božilov, 'Rapports', p. 75, 80) в полза на съществуването на два мирни договора, единият от които е бил сключен след битката при Булгарофигон, а другият – през 899 г., според мен не са убедителни.

на епарха, съставена на границата между IX и X в., се допуска, че български търговци на лен и мед редовно ще посещават Константинопол⁸³. Би могло с основание да се заключи, че през първите години на столетието Константинопол (а не Солун) е бил център на българската търговия.

Накратко, византийско-българските отношения били напрегнати, но лишени от военни сблъсъци и са били осъществявани редовни дипломатически и търговски контакти. След подписването на един мирен договор – както изглежда, в края на 896 или през 897 г.⁸⁴ – Симеон се съсредоточил върху насаждането на православно християнство сред своите поданици. Според стихотворната *Похвала на цар Симеон*, той лично поучавал болярите, събрани в неговия двор⁸⁵. От своята удобна позиция на ерудирано благочестие и забележителен военен и дипломатически успех над гърците Симеон можел по-успешно да предразположи все още враждебните спрямо новата религия благородници или магнати и да премахне риска от бунт от тяхна страна. Така дълбокото лично благочестие можело да върви ръка за ръка с политическите нужди. Тези нужди, както вероятно и Симеоновата собствена гордост, диктували една грандиозна демонстрация на пренебрежение и перчене спрямо византийската държава, но не и продължителна тотална война. На практика не съществуват сигурни свидетелства Симеон да е предприемал кампании на който и да е фронт през периода след сключването на „писмения мирен договор“ с Лъв Хиросфакт. Авторът на *Похвала на цар Симеон* бил образован човек, когото Симеон натоварил да преведе някои трудове на св. Василий, и неговата собствена подготовка, както и близостта му с неговия покровител неизбежно са повлияли върху избора на онези качества у Симеон, които да бъдат възхвалени. Независимо от това, вниманието му към Симеоновите изнурителни интелектуални занимания, книголюбие, благочестие и желание да образова своите боляри може да отразява същинските приоритети на неговия покровител. Никъде в поемата не се споменава за Симеоновата смелост или за военните му подвизи⁸⁶.

Именно в светлината на тези съображения би следвало да се разглежда съобщението на Логотетовата хроника, че известно време след смъртта на Лъв VI „владетелят на България Симеон изпратил при Александър пратеници относно мира, като известявал, че би го спазвал, но ако се отнасят към самия него с благосклонност и почит, както е било при император Лъв. Но Александър, обладан от безумие и безразсъдство, отпратил позорно пратениците, отправил заплахи към Симеон и мислел, че ще го уплаши“⁸⁷. Не мисля, че това съобщение може да

⁸³ *To Eparchikon Biblion. The Book of the Eparch*, IX, 6. introd. by I. Dujčev (London, 1970), p. 40, 167–168, 248–249.

⁸⁴ Вж. по-горе, бел. 70.

⁸⁵ Куев, „Похвала“, с. 11 (текст), 21.

⁸⁶ Вж. по-горе; Божилков, *Цар Симеон*, 165–166; Куев, „Похвала“, с. 11, 13, 18.

⁸⁷ Theoph. Cont., p. 380 [*ГИБИ V*, с. 125]. Много сходно е описанието у ГМС, p. 873; Pseudo-Symeon Magister, p. 717; Theodosius Melitenus, p. 201; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 124. Една доста по-съкратена версия е поместена у Leo Grammaticus, p. 287.

бъде отхвърлено просто като *psogos* [хула] срещу император Александър. Защото, макар хрониката на Логотет и други извори да са откровено предубедени към него, ние не разполагаме с противоположни свидетелства той да е притежавал позитивни качества от типа на политически опит или дипломатически умения⁸⁸. И като се има предвид, че Симеон вече е бил всеизвестно страшилище за константинополското общество, изглежда невероятно, че един *psogos*, насочен към това да изфабрикува правдоподобен инцидент, който да злепостави Александър, би поверил на Симеон ролята на невинно потърпевшата страна. Нещо повече, приписаната на българския владетел декларация за желанието му мирът да продължи, съвпада с демонстрираното от него през предшествашите приблизително петнадесет години поведение. Заслужава отбелязване, че докато порицава Симеон за нарушаването на „второто споразумение“, т.е. на онова, сключено с Хиросфакт известно време след битката при Булгарофигон⁸⁹, Николай Мистик не го обвинява в сериозни нарушения на споразуменията преди момента, в който пише (913 г.). Така, както е предаден от Логотет, инцидентът напомня за поведението на Лъв VI, когато отхвърлил протестите на Симеон относно преместването центъра на търговията, а също и за поведението на Никифор II Фока, който гневно отхвърлил искането на цар Петър да му бъде платен данък през 965 г.⁹⁰ Византийските императори, и особено онези, които наскоро били дошли на власт, са изпитвали затруднение да приемат необходимостта от това редовно да залъгват българското недоверие и гордост. Що се отнася до Симеон, той трудно би оставил без отговор грубото прекратяване на данъчните плащания и съпровождашите го „заплахи“. Ако се съди по хрониката на Логотет, той мобилизирал своите войски, вероятно за да принуди Александър да възобнови изплащането на данъка⁹¹. Смъртта на императора след кратко боледуване на 6 юни 913 г. трябва да е изненадала Симеон⁹². Би било твърде странно той да не се опита да извлече някаква изгода от

⁸⁸ Доводи в полза на една преоценка за управлението на Александър бяха изложени умело от Karlin-Hayter, P. 'The emperor Alexander's bad name', *Speculum* 44 (1969), 588–589, 591–596 repr. in Karlin-Hayter, P. *Studies in Byzantine political history: sources and controversies* (London, 1981), No 15. Обаче нейният критичен анализ върху Логотетовото описание на приема, оказан на българските пратеници от Александър, е основан върху една оспорима интерпретация на пасаж от словото в чест на мира с България от 927 г. Вж. по-долу, бел. 101; Fine, *Balkans*, p. 142.

⁸⁹ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 5, ll. 26–29, p. 26–29. Вж. по-горе, бел. 70.

⁹⁰ Leo Diac., 61–62.

⁹¹ Theoph. Cont., p. 380. Твърдението на А. Каждан, че военните действия са започнали през 912 г., се основава върху свидетелството на житието на св. Василий Нови от Григорий Монах (един несигурен източник) и въху един опит да се предатира три писма на Николай Мистик – Каждан, А. „К вопросу о начале второй болгаро-византийской войны при Симеоне“, *Славянский архив*, 2 (Москва, 1959), 23–29. Това предатиране е отхвърлено от Stauridou-Zafraka, A. *He synaniese Symeon kai Nikolaou Mystikou (Augoustos 913) sta plaisia tou byzantinoboulgarikou antagonismou* (Thessalonike, 1972), 52–56.

⁹² Версията за смъртта на Александър в хрониката на Логотет вероятно би трябвало да бъде отхвърлена в полза на тази, която е предложена в едно съвременно на събитията слово на Арета и в житието на Евтимий – Karlin-Hayter, 'The emperor Alexander's bad name', 589–590.

новата ситуация – едно болнаво момче-император и един слаб Регентски съвет, разтърсен веднага от опита на доместика на схолите Константин Дука да вземе властта в Константинопол. Този опит коствал живота на Дука, а много войници от императорската гвардия и от следовниците на Дука загинали в тежкото сражение⁹³. Мнозина от въвличените във въстанието войници били разпънати на кръст, а някои от „първенците на града“, които симпатизирали на Дука, си навлекли сериозни подозрения от страна на Регентския съвет⁹⁴. Фактът, че Константинопол бил един вътрешно разединен град, а структурите на военното командване и гарнизона били силно отслабени от опита за преврат, трябва бързо да е станал известен на Симеон. Николай Мистик допуска, че българският владетел е узнал за смъртта на Дука „едва преди ден или два“⁹⁵. Това писмо е било написано, когато Симеон се готвел да прекоси границата и да напредне към стените на самия Константинопол – за пръв път той настъпил толкова надалече.

Въпросите относно това, какво се е случило пред стените на Константинопол през август (а може би септември) 913 г., относно достоверността на византийските извори, и за това, какво конституционно и дипломатическо значение да се придаде на срещата на Симеон с Николай Мистик, са твърде заплетени и са вдъхновили много спекулации⁹⁶. Разполагаме с цяла поредица от хипотези какво може да е станало; толкова по-несигурни са интерпретациите, които могат да бъдат основани върху тези „събития“. Тук няма да бъде предприет опит за изчерпателен разбор на изворите и вторичната литература. Това, което може да се каже със сигурност, е, че предложената от Логотетовата хроника версия на събитията противоречи на едно изказване на Николай Мистик, направено много скоро след тези събития, и по същество е неправдоподобна. В писмо, изпратено до Симеон през 914 г., Николай отбелязва, че при тяхната среща предната година „ти ми обеща пълен мир...; че отсега нататък... ще се установи... между ромеите и българите наистина здрав мир“. Той предупреждава Симеон да не нарушава „договорите и клетвите,

Изглежда обаче, че Александър е издъхнал скоро след като заболял.

⁹³ Theoph. Cont., p. 383.

⁹⁴ Theoph. Cont., p. 381, 384; Pseudo-Symeon, p. 721; GMC, p. 877; Leo Grammaticus, p. 291; Theodosius Melitenus, p. 204; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 126.

⁹⁵ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 5, ll. 111–112, p. 32–33.

⁹⁶ Вж., в частност, Dölger, F. 'Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum'. *ИБАИ*, 9 (1935), 57–68; Ostrogorsky, G. 'Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos', *Ibidem*, 275–286; Jenkins, 'Peace with Bulgaria', 298–301; Dujčev, 'Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance', 536–540. repr. in Dujčev. *MBS* III, p. 182–190; Karlin-Hayter, K. 'The Homily on the Peace with Bulgaria of 927 and the Coronation of 913', *Jachrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, 18 (1968), 29–30, repr. in Karlin-Hayter, *Studies in Byzantine political history*, No 17; Stauridou-Zaphraka, 'Anonymos logos', 361–362, 394–397; Browning, *Byzantium and Bulgaria*, p. 62; Dujčev, 'On the Treaty of 927', 236–248; Fine, *Balkans*, 144–148; Malich, 'Sogennante Wirtschaftskrieg', 76–78; Malich, B. 'Byzanz und der Balkan in der ersten Hdlfte des 10. Jh.', *Jahrbuch für Geschichte der Sozialistischen Länder Europas*, 29 (1985), S. 207.

които... ти сам неотдавна потвърди⁹⁷. Прекалено невероятно е Николай да е фалшифицирал този аспект на своята среща със Симеон, доколкото подобен ход бързо би бил изобличен. Следователно свидетелството на Логотет за престоя на Симеон край Константинопол следва да се постави под сериозно съмнение: той твърди, че не било постигнато *никакво* споразумение, макар че Симеон „поискал да сключи мирен договор“, регентите „драговолно“ приели неговото предложение за мир и Симеон изпратил при тях един пратеник, за да преговаря „относно мира“. Двамата синове на Симеон обядвали заедно с детето-император Константин във Влахернския дворец, докато Николай на свой ред се срещнал със Симеон извън града. Твърди се също, че на Симеон и неговите синове били дадени безброй дарове. Те обаче си тръгнали, „без да постигнат съгласие по въпросния мир“⁹⁸. Тази версия на събитията признава, че са били обсъждани мирни условия, но е категорична, че не е бил сключен мирен договор – едно ключово твърдение, което трябва да бъде отхвърлено в светлината на свидетелството от първа ръка на Николай Мистик.

Това не е единствената съмнителна черта на версията относно преговорите на Симеон с Регентския съвет, представена от хрониката на Логотет: тя изобразява отначало Симеон напълно сигурен в това, че може лесно да превземе Константинопол, докато впоследствие не узнал за „якостта“ на градските стени и броя на войниците и метателните оръдия, които го защитавали. Твърди се, че именно след това Симеон се оттеглил от укреплението (*charaka*), изградено по цялото протежение на градските стени, и поискал „мирен договор“. Напълно невероятно е Симеон с толкова голямо закъснение да е осъзнал „якостта“ на константинополската отбрана. Личният опит от престоя му в града през младостта му, неговата текуща осведоменост относно случващите се зад стените на града събития и собственият му интелект (който включвал практическа военна находчивост⁹⁹) би трябвало да са го убедили дълго преди това в мощта на константинополските стени. Освен това наскорошните тежки сражения в двореца вероятно били направили бранителите му по-малобройни и по-слабо организирани, отколкото уверява Логотет. Хрониката приема или твърди, че предложението на Симеон за мирни преговори не било въпрос за избор, макар да не предлага никакви свидетелства за каквито и да било български нападения срещу града, чийто провал би могъл да убеди българския владетел в безсмислеността на по-нататъшните военни действия. Тя не допуска вероятността оттеглянето на Симеон от неговото укрепление в Хебдомон

⁹⁷ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 8, ll. 89–92, 111–112, p. 50–53 [ГИБИ IV, 205–206]; срв. Божилов, *Цар Симеон*, с. 110.

⁹⁸ Theoph. Cont., p. 385 [ГИБИ V, с. 126]; GMC, p. 878; Leo Grammaticus, p. 292; Theodosius Melitenus, p. 205; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 126.

⁹⁹ Константин VII е отбелязал бързината, с която Симеон издигнал „леси, т.е. въжета – много здрави и устойчиви“, за да попречи на византийския флот да проникне през р. Дунав в средата на 90-те години на IX в. – Const. Porph., *DAI*, ch. 51, ll. 113–116, p. 250–253 [ГИБИ V, с. 220].

да е било доброволно – едно отслабване на натиска върху гражданите след първоначална демонстрация на сила в подножието на стените¹⁰⁰.

Накратко, хрониката на Логотет твърди, че Симеон поискал мирен договор, предлага неубедително обяснение относно причината за неговото искане, и е категорична, че договор не е бил сключен. По мое мнение последното твърдение влиза в противоречие с (и се обезсилва от) цитираното по-горе писмо на Николай Мистик. То противоречи и на друг извор, привличан досега от изследователите във връзка с малко по-различни аспекти на византийско-българските отношения. Става дума за словото в чест на мира с България от 927 г., съставено скоро след това събитие. Алюзиите за исторически лица и събития в словото са завоалирани до степен на неразпознаваемост и, както справедливо отбеляза И. Дуйчев, „днешните учени затъват сред този реторичен език“¹⁰¹. Противоречията се съсредоточават върху споменаването на словото (в рамките на един обзор върху византийско-българските отношения) за някакво, както изглежда, конкретно церемониално събитие, в което участвал Симеон. Р. Дж. Х. Дженкинс го свързва със срещата между Симеон и Николай Мистик извън стените на Константинопол през 913 г. и досега не е била предложена по-убедителна идентификация на това събитие¹⁰². Дженкинс и някои учени след него свързаха алюзиите на словото за някаква церемония с известната случка, която се разиграла, според хрониката на Логотет, по време на Симеоновата среща с Николай. Докато синовете на Симеон обядвали с момчето-император в града, Николай излязъл при българския владетел¹⁰³ и „след като прочел молитва, по-

¹⁰⁰ Ив. Дуйчев ('Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance', p. 537, repr. in *MBS* III, p. 182) обръща внимание на изразеното от Николай Мистик облекчение, след като узнал от писмо на Симеон „какви приготовления си направил“, може да се предположи – за преговори (Nicholas Mysticus, *Letters*, No 7, ll. 12–13, 42–45). Точната дата на писмото, в което Николай изразява облекчението си, не е известна. Много е възможно то да е писано, преди войските на Симеон да са достигнали до Константинопол, доколкото то идва непосредствено след писмо № 6 (написано, изглежда, преди Симеон да е пресякъл границата) и не оставя впечатление българският владетел по това време да е станувал край Константинопол. Също така Дуйчев е скептичен и по отношение на Логотетовото обяснение защо Симеон поел инициативата за мирни преговори – 'Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance', 536–537, repr. in *MBS* III, p. 182.

¹⁰¹ Dujčev, 'On the Treaty of 927', p. 251.

¹⁰² Jenkins, 'Peace with Bulgaria', 299–300; Божилов, *Цар Симеон*, с. 107. П. Карлин-Хайтер, която смята, че този пасаж описва отношенията на Симеон с Лъв VI, не може да обясни защо в него се споменава за Сената – Karlin-Hayter, 'Homily', 30–32, p. 38. Вж. разбора на Dujčev, 'Treaty of 927', p. 247.

¹⁰³ Описанието на Йоан Скилица (Scylitzes, p. 200) как Симеон се среща с Николай в рамките на градските стени във Влахернския дворец очевидно е вторично по отношение на сведението на Логотет. То вероятно представлява едно преосмисляне на нещата по посока на това, че Симеон, жадувайки за имперския трон, едва ли би се задоволил с коронационна церемония извън Града. Няма никакви основания да се предполага, че тук Скилица се опира на някакъв независим източник, който днес е изгубен. Срв. неговата версия с Theoph. Cont., p. 385; GMC, p. 878; Leo Grammaticus, p. 292; Theodosius Melitenus, p. 205; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 126. Срв. Karlin-Hayter, 'Homily', 33–34; Stauridou-Zaphraka, *Synantese Symeon*, 56–57, 109–111.

ставил на главата му, както казват, вместо корона (*stemma*) собствения си епириптарий (*epirhiptarion*)¹⁰⁴. Съществуват много аргументи в полза на направената от Дженкинс връзка между това събитие и пасажа в словото. Според интерпретацията на Дженкинс върху този пасаж, Николай Мистик изключил (от срещата със Симеон) „сенаторите“ и когато българският владетел „поканил сътрапезници и предложил да бъде потвърден заветът“, патриархът се противопоставил, като заявил ясно, че е „противно за римляните да се прекланят пред един император, освен ако не е римски“, „по-добре поноси за кратко твоята импровизирана корона, и остави твоите сътрапезници да ти се покланят“¹⁰⁵. Тези детайли са едновременно твърде подробни и твърде конкретни, за да са напълно измислени, и те със сигурност се отнасят за някакъв конкретен случай: защо да се споменава за искане (на Симеон) сенатори да присъстват на някаква церемония, ако в действителност нищо не се е случило? Обаче трябва да се допусне, че е твърде възможно словото да деформира или да прокарва една подвеждаща интерпретация на станалото. В края на краищата, то е било прознесено четиринадесет-петнадесет години по-късно в присъствието на император Роман I Лакапин от дворцов оратор, който едва ли би пропуснал да утвърди или препотвърди официалната версия на имперския режим за миналите събития¹⁰⁶.

Ние само ще се докоснем до важните и спорни въпроси какво точно е поставил Николай на главата на Симеон и какви нюанси е имало значението на този акт за всяка от двете страни, ангажирани в него¹⁰⁷. Могат да бъдат

¹⁰⁴ Theoph. Cont., p. 385; GMC, p. 878; Leo Grammaticus, p. 292; Theodosius Melitenus, p. 205; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 126. Конкретната дата на срещата не е регистрирана. Като се има предвид, че Симеон се е появил край стените на Константинопол през август и че неговата армия е изградила вал покрай обърнатите към сушата стени на града, преди да започнат преговорите, то дадената среща може да е станала през септември, втори индикт. Тя е била кратка, ако възприемем буквално споменаването на Николай за нея като за „оня кратък час“ – Nicholas Mysticus, *Letters*, No 26, l. 15, p. 182–183.

¹⁰⁵ Jenkins, ‘Peace with Bulgaria’, p. 295; Stauridou-Zaphraka, ‘Anonymos logos’, s. 373; Dujčev, ‘Treaty of 927’, p. 274–275 [срв. *ГИБИ V*, с. 94].

¹⁰⁶ Jenkins, ‘Peace with Bulgaria’, p. 288–289, 302–303; Stauridou-Zaphraka, ‘Anonymos logos’, s. 362.

¹⁰⁷ Директното внушение на хрониката на Логотет, че Симеон е взел патриаршеския епириптарий за стема си противоречи на добрите познания на българския владетел относно византийската култура: срв. Ostrogorsky, ‘Krönung Symeons’, S. 279; Dujčev, ‘Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance’, 539–540, repr. in Dujčev, *MBS III*, 188–189. Това, че тези познания са се отнасяли и до церемониала, е засвидетелствано в словото в чест на мира от 927 г. (вж. по-долу). Може да се твърди (както е направено най-подробно от Stauridou-Zaphraka, *Synantese Symeon*, 112–113, 117–118), че на главата на Симеон наистина е бил поставен един епириптарий, който е символизирал, наред с молитвата на патриарха, и освещаване на позицията му като владетел на българите. Обаче изборът на Хедомон за място на срещата и самото споменаване на една „импровизирана корона“ и на подробности относно проскинесиса в словото свидетелстват по-скоро за някакъв вид коронационна церемония, която впоследствие е била отхвърлена от византийците, отколкото за някаква обща благословия за Симеон: вж. Mango, С. in *Journal of Hellenic Studies*, 94 (1974), 261–262, а за обзор върху по-старата литература по този

направени две кратки бележки. Първо, словото приписва на Симеон известни познания относно значението на присъствието на сенаторите при тържествени за византийците поводи¹⁰⁸ и акцентът в отговора на Николай е, че римляните могат да изпълнят *proskynesis* („преклонение“) единствено пред един *римски* император: изглежда, че той признава Симеон за един не-римски император (вероятно на българите), но настоява, че именно Симеоновите „сътрапезници“, т.е. неговите българи, трябва да изпълнят това ритуално падане по очи или коленопреклонение пред Симеон¹⁰⁹. Ако наистина през 913 г. Николай е признавал, че Симеон притежава една императорска титла, той не би могъл да му откаже правото да носи някакъв вид императорска корона¹¹⁰. Второ, както

спор, Stauridou-Zaphraka, *Synantese Symeon*, 68–98. Това, че византийският император понякога е носел на главата си и епиритарий и че последният може да бил част от това (или всичко), което Симеон е носил през 913 г., е допуснато от Loud, G. 'A Re-examination of the 'Coronation' of Symeon of Bulgaria in 913', *Journal of Theological Studies*, N. S., XXIX (1978), № 1, 111–112, 119–120. Относно това, че стемите (*stemmata*) и императорските одежди са се съхранявали в двореца, вж. Philotheus. 130–133 (п. 97–98).

¹⁰⁸ Акламациите за едно лице като *василевс* от страна на „Сената, армията и народа“ са били съществен, а според много изследователи, основен елемент от византийския инаугурационен ритуал – Treitinger, O. *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im hufischen Zeremoniell vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken* (Darmstadt, 1956), S. 18, 31 (Anm. 98); Christophilopoulou, A. *He synkletos eis to vyzantinon kratos* (Athene, 1949), s. 120; Stauridou-Zaphraka, *Synantese Symeon*, 102–103.

¹⁰⁹ Възгледът, че под „сътрапезници“ се имат предвид българите, принадлежи на Jenkins, 'Peace with Bulgaria', 299–300; срв. Stauridou-Zaphraka, 'Anonymos logos', s. 396; Dujčev, 'Treaty of 927', p. 248.

¹¹⁰ Подлежи на изясняване въпросът каква точно. Някакъв отговор би могло да ни даде системното проучване върху хронологията на Симеоновите печати. Върху един тип от тях Симеон е представен увенчан с нещо, което явно е стема, и е облечен в „пълни императорски одежди“, състоящи се от дивитисион и лорос – Герасимов, „Три старобългарски молидовула“, с. 350, снимки на лицевата и обратната страна на печата в обр. 194, с. 351; Beševliev, *Inschriften*, 330–331, Abbild. 151. Доколкото върху печатите от този тип е засвидетелствана титлата „Симеон, в Христа император на римляните“, те трябва да се отнесат към последните години на неговото управление. Изглежда, че Симеон е започнал да се назовава „император на римляните“ в 925 г. – Runciman, *Bulgarian empire*, p. 173; Божилов, *Цар Симеон*, с. 144, бел. 49 на с. 213–214. Други видове корони се срещат върху други два типа печати. Върху единия от тях короната е полусферична, като горната ѝ част очевидно е направена от някаква скъпоценна материя и от две кръстосани помежду им арки. Върху печатите от този тип може да се прочетат думите „Симеон император“. Короната върху другия тип печати е подобна, но има кръст над средната част на хоризонталния обръч, а не на върха на кръстосаните арки. Върху този (т.нар. „анонимен“) тип няма легенда, но беше свързан убедително със Симеон от Юрукова, „Нови наблюдения“, 18–20 и обр. 16 на с. 16 (вж. също Герасимов, „Оловни печати“, 354–359; Beševliev, *Inschriften*, 329–330, Abbild. 150). Върху печатите от т.нар. „анонимен“ тип Симеон е изобразен с една изкусно направена огърлица от редуващи се по-големи и малки дискове – един символ на власт, който той наистина носел, ако се съди по известното му описание от Йоан Екзарх: Юрукова, „Нови наблюдения“, 19–20. Следователно печатите може да образават костюма на Симеон през определени периоди, а не приумиците на изготвения съответния печат гравьор или пък смътните амбиции на Симеон (вж. по-горе). В такъв случай Симеон може и наистина да е притежавал една полусферична, „шлемоподобна“

показа Е. Хрисос, Хебдомон е бил тясно свързан с византийския инаугурационен ритуал¹¹¹. През ранните години на империята дворцовият комплекс Хебдомон бил сцена на няколко провъзгласявания на императори, а по-късно – и на коронации. Тези асоциации с ритуала на императорското възкачване едва ли са убегнали на Симеон, „любознателен читател на съчиненията на древните“ и някогашен жител на Константинопол¹¹². Симеоновият избор на Хебдомон като място, където да се оттегли от укрепението, изградено пред стените на града¹¹³, и като сцена за неговата среща с Николай изглежда е бил направен много внимателно. Тези две съображения имат известно отношение към вероятността в изпълнената там церемония да е била използвана една истинска метална корона. Обаче това, което е по-важно за нашето настоящо изследване, е фактът, че според словото Симеон предложил „да бъде потвърдено споразумението (*diatheken*)“. Разбира се, че това „споразумение“ може да се идентифицира с договора, споменат в писмото на Николай Мистик от 914 г. и вероятно една от целите на срещата в Хебдомон е била Симеон да произнесе клетва, чиято тържественост толкова се подчертава в писмото на Николай¹¹⁴. И така, два независими източника засвидетелстват сключването на един мирен договор, чието съществуване хрониката на Логотет категорич-

корона, както и хламида, с която той е изобразен и върху оня тип печати, които го назовават „Симеон император“, и върху печатите от т.нар. „анонимен“ тип: вж. Loud, ‘Re-examination’, 117–118; Юркова, „Нови наблюдения“, с. 18. Датировката на т.нар. „анонимен“ тип остава неясна: възможно е короната и хламидата, с които той е изобразен, да са били носени от Симеон, преди той формално да възприеме титлата *василевс*, като един знак за владетелски, но не и императорски статут. Не е невъзможно Симеон да е донесъл през 913 г. със себе си при Константинопол една корона и именно с нея да е бил коронясан от Николай Мистик на Хебдомон. Относно типа печати с легенда „Симеон император“, вж. по-долу, бел. 205. Разликата между онова, което нарекохме полусферична корона, и стемата върху споменатия на първо място тип печати на Симеон не е отбелязана от Deér, J. ‘Der Ursprung der Kaiserkrone’, repr. in Deér, J. *Byzanz und das Abendländische Herrschertum. Vorträge und Forschungen* 21 (Sigmaringen, 1977), S. 33.

¹¹¹ Chrysos, E. ‘Die “Krönung” Symeons in Hebdomon’, *Cyrrillomethodianum*, 3 (1975), 171–172. Не е известно дворецът на Хебдомон да е бил възстановяван след неговото разрушаване от Крум в началото на IX в. – но храмовете на св. Йоан Евангелист и св. Йоан Предтеча на Хебдомон са били възстановени от Василий I (Theoph. Cont., p. 340), а през 879 г. Василий бил посрещнат на Хебдомон от граждани и цялото сенаторско съсловие в началото на неговото триумфално шествие – McCormick, *Eternal victory* (Cambridge, 1986), p. 155 (n. 87), 212–213. Може да се допусне, че по това време Симеон вече е учел в Константинопол и че е бил впечатлен от ролята на Хебдомон в триумфалните процесии. Обаче именно връзките на този комплекс с инаугурационния ритуал най-вероятно са били основното, което е привлякло Симеон.

¹¹² Chrysos, “‘Kr pfung’”, S. 173; Nicholas Mysticus, *Letters*, No 26, l. 65, p. 184–185 [ГИБИ IV, с. 280]. Вж. по-горе.

¹¹³ Вж. по-горе.

¹¹⁴ Това, че думата *diatheke* има значение „споразумение“, „договор“, личи по нейната следваща употреба в словото за означаване на договора от 927 г. – Jenkins, ‘Peace with Bulgaria’, 296–297; Stauridou-Zaphraka, ‘Anonymos logos’. s. 375; Duj ev, ‘Treaty of 927’, 278–279. Срв. Nicholas Mysticus, *Letters*, No 8, ll. 111–118, p. 52–53.

но отрича. Това противоречие подлага на сериозни съмнения достоверността на целия начин, по който хрониката представя отношенията на Симеон с Регентството¹¹⁵.

Може само да се предполага какви са били клаузите на сключения през 913 г. договор. Симеон дал общи гаранции да запази мира, ако се съди по напомнянето на Николай, че той бил обещал „пълн мир и искрена дружба“¹¹⁶. Нашите извори отбелязват извършването на една церемония по време на срещата на Николай със Симеон, а словото изглежда сочи, че Николай е приел правото на българския владетел да бъде почетен от неговите поданици по начин, подобаващ на император. С пълно основание може да се заключи, че централно събитие в събирането е било признаването или даването от Николай на императорска титла (*basileus*), каквато и да е била конкретната форма или последователността на церемониите¹¹⁷. Ако това е така, то формалното византийско признание за титлата вероятно е било едно от условията на мирния договор. Накрая, твърде вероятно е, че в договора е фигурирал също и един брачен съюз. Съществува свидетелство, че Симеон е търсил брачна връзка с Македонската династия известно време след смъртта на император Александър. Макар хрониката на Евтихий Александрийски да е объркана, заслужава

¹¹⁵ Това противоречие има отношение към въпроса за авторството на словото и на „Продължителя на Теофан“. относно което вж. напр. Dujčev, ‘On the Treaty of 927’, p. 248, 252–253. Пренебрежителните характеристики на словото за Симеоновата „диадема“ като „временна“, „предполагаема“ или „въображаема“ (*perinoethen*) предполагат, че тя е била фалшива и напомнят за историята с епиритгария, запазена в хрониката на Логотет. Така и в двете произведения може да се разпознае по-късната дезинформация на византийското правителство. Разминаването между словото и хрониката относно сключването на един и същ договор обаче свидетелства, че те са били написани от различни ръце. Би могло да се допусне, че ораторът от 927–928 г. впоследствие, когато е съставял своята хроника, вероятно се е почувствал свободен или длъжен да отрече сключването на каквото и да е договор през 913 г., за да направи нашествието срещу Симеон през 917 г. колкото се може по-защитимо. Обаче словото е недвусмислено критично и спрямо онова нападение срещу „дивия глиган в горите“, и спрямо Регентския съвет. За нашия оратор не са съществували основателни причини впоследствие да пренапише описанието на събитията от 913–917 г. по такъв начин, че да оневини Регентския съвет. Вж. Jenkins, ‘Peace with Bulgaria’, p. 296; Stauridou-Zaphraka, ‘Anonymos logos’, 373–374; Dujčev, ‘Treaty of 927’, 276–277.

¹¹⁶ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 8, ll. 89–90, p. 50–51 [ГИБИ IV, с. 205]. Изглежда има основания да се допусне, че това обещание е било част от скрепения с клетва договор, макар Николай да не заявява това открито.

¹¹⁷ Въз основа на словото може да се заключи, че те са включвали *проскинесис* и някаква корона (вж. по-горе). Отсъствието на акламации от Сената или други представители на „римския“ народ изключва възможността церемонията да е превърнала Симеон в „римски“ император – Stauridou-Zaphraka, *Synantese Symeon*, 102–106. Но към X в. актът на коронацията очевидно бил станал неразделна част от византийския ритуал по възкачване на престола. Във всеки случай няма прецедент за коронаването на един не-римски василевс извън стените на Града. Отсъствието или наличието на отделни елементи от византийския ритуал по възкачване на престола в събитията на Хебдомон не е необходимо да е имало същото значение, каквото би придобило при издигането на един „римски“ император.

отбелязване, че там се описва как Симеон се стремил именно към такава връзка, а не точно към завладяването на Константинопол¹¹⁸. За това, че Симеон желал да се сроди с Константин VII, се наемква в едно по-късно писмо на Николай Мистик. Някои изследователи убедително твърдят, че предлаганият брак трябвало да бъде между дъщеря на Симеон и Константин, и че събитията от 913 г. били подходящ повод за Симеон да направи предложението¹¹⁹. Още повече че Николай едва ли би бил в състояние да говори, че през 913 г. Симеон клетвено се бил отрекъл от „всеки повод за обида“, „всяко разединение“, ако неговото желание за брачна връзка не е било удовлетворено писмено¹²⁰. Единствено ако е бил удовлетворен по този начин, Симеон би обещал, че „наистина здрав мир... трябва да бъде сключен, какъвто преди не е имало“¹²¹.

Сигурно е, следователно, че през 913 г. е бил сключен клетвен мирен договор, който най-вроятна е удовлетворил повечето (ако не и всички¹²²) от исканията на Симеон. Сега си струва да се върнем към оня пасаж в словото, който непосредствено предхожда алузията за срещата на българския владетел с Николай Мистик. Там се описва как „вихърът на първенството“ нахлул „в душата на *архонта*“ (т.е. Симеон), което довело до това, че „короната и тронът“ били „отведени в плен“, както и до „провъзгласяването“, чрез което „отхвърли своя баща, и отхвърли Духа, в който е неговата синовност“¹²³.

¹¹⁸ Euty chius Alexandrinus, *Annales – PG*, 111, col. 1151A; срв. Vasiliev, *Byzance*, T. 2/2, p. 26. Евтихий трябва да греши, когато приема, че Симеон е поискал за съпруга на своя син една (незасвидетелствана в други извори) сестра на императора, в неговата хронология и терминология също има груби грешки. Но сведението му все пак има известна стойност, когато се опитваме да си представим общата насока на слуховете, които тръгвали от Константинопол през първата трета на X в. Срв. Божилов, *Цар Симеон*, с. 10.

¹¹⁹ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 16, ll. 73–75, p. 108–109. Твърди се, че Симеон желал един брачен съюз „още отначало“ – ll. 96–97, p. 110–111. Вж., напр., Runciman, *Bulgarian empire*, 300–301; Ostrogorsky, ‘Krönung Symeons’, S. 280, Anm. 1; Dujčev, ‘Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance’, p. 540, repr. in Dujčev, *MBS* III, 188–189; Stauridou-Zaphraka, *Synantese Symeon*, 64–65; Божилов, *Цар Симеон*, 108–109.

¹²⁰ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 8, ll. 90–91, p. 50–51 [срв. *ГИБИ* IV, с. 205]; срв. Божилов, *Цар Симеон*, 110–111.

¹²¹ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 8, ll. 91–93, p. 50–51 [срв. *ГИБИ* IV, с. 205].

¹²² На Симеон бил отказан *проскинесис* от „първенците на Сената“. *Проскинесисът* пред императора от страна на висши длъжностни лица бил важен, макар и не определящ елемент във византийския ритуал по възкачване на владетеля: Treitinger, *Kaiseridee*, 86–90; Stauridou-Zaphraka, *Synantese Symeon*, s. 105; Malich, ‘Sogennante Wirtschaftskrieg’, S. 77. Желанието на Симеон да получи *проскинесис* от страна на сенаторите не е задължително да свидетелства за амбицията той да бъде признат за „римски“ император. Според мен той по-скоро се е стараел да има колкото се може повече влиятелни хора за свидетели и участници в една церемония, чрез която се бъде признат неговият имперски статут. Присъствието на сенаторите на церемонията впоследствие би направило още по-трудно за византийското правителство да оспори нейното провеждане или сериозността на значението ѝ. От това произтича искането на Симеон за присъствието на сенатори, както и отказът на Николай.

¹²³ Jenkins, ‘Peace with Bulgaria’, p. 295; Stauridou-Zaphraka, ‘Anonymos logos’, 372–373; Dujčev, ‘Treaty of 927’, 274–275 [срв. *ГИБИ* IV, 93–94].

Последното изречение очевидно се отнася до представата, че българските владетели са били духовни синове на византийските императори. Що се отнася до „провъзгласяването“ (*anarhrhesis*), това най-вероятно означава, че *архонтът* е предявил претенции за титла от по-висок ранг, вероятно – „император“¹²⁴. Дори единствено претенцията на един балкански властелин за една толкова висока титла без разрешението на Византия би могла да предизвика смущение и остра критика край Босфора, а споменаването за „корона и трон“ в словото подкрепя тази интерпретация на *anarhrhesis*. Описаното в този пасаж действително е поставено в контекста на събитията от 913 г.¹²⁵ Заслужава си да сравним този пасаж с различни изказвания в писма на Николай Мистик, отнасяни към същата година. В едно от тях патриархът предлага да се възобнови изплащането на „споразумяното“, като прави уговорката, че от имперските служители, които го носят, не трябва да се изисква да изпълнят *проскинесис* пред Симеон¹²⁶. Според по-късното обяснение на Николай суровият тон на това и на предшествашкото го писмо бил предизвикан от „страшните новини“, и все пак те изглежда са били написани преди българският владетел действително да е прекосил границата¹²⁷. Може да се допусне, че тези „страшни новини“ са сведенията, че Симеон се подготвял за война, или слуховете, че той възнамерявал да узурпира константинополския трон¹²⁸. Но те могат да се отнасят и до самопровъзгласяването на българския владетел за император, а уговорката в едно от писмата, че от имперските служители не следва да се изисква *проскинесис*, би могла да е отговор на тази нова ситуация. Преклонението вероятно не е било спорен въпрос, когато „споразумяното“ е било изплащано през управлението на Лъв VI, и през 912 г. Симеон поискал „точно“ същите споразумения от император Александър¹²⁹. Макар тези изказвания в

¹²⁴ Jenkins, 'Peace with Bulgaria', p. 298. Ставриду-Зафрака отхвърля превода на Дженкинз, без обаче да предложи алтернативна интерпретация – Stauridou-Zaphraka, 'Анонимос logos', s. 394. В словото, изглежда, се има предвид, че чрез прогласата „и другите неща“ (може би короната и трона?) Симеон е опорочил покръстването, в резултат на което българите станали духовни синове на византийците и не трябвало да си присвояват никакви имперски титли.

¹²⁵ Срв. Jenkins, 'Peace with Bulgaria', p. 298. Като се приеме, че *anarhrhesis* означава „прогласа“ за император, събитието трябва да се отнесе след предложението на Симеон към Александър отношенията да се запазят „точно такива, каквито са били през времето на император Лъв“, т.е., когато Симеон все още се е назовавал княз. Това говори против аргументите на Ставриду-Зафрака, че пасажът касае българските нападения срещу Византия от възкачването на Симеон насетне. Тя предлага също един неясен пасаж по-нататък (който, според нея, визира смъртта на Лъв и Александър) да бъде отнесен веднага след споменаването за статута на Симеон като духовен син на императора – Stauridou-Zaphraka, 'Анонимос logos', 361–362, 397–398. Обаче, както тя признава, това предположение е твърде трудно да се докаже, доколкото е познат един-единствен препис на текста. Вж. също бел. 101.

¹²⁶ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 6, ll. 29–34, 40–41. Вж. бел. 74.

¹²⁷ Nicholas Mysticus, *Letters*, Summaries, 528–529.

¹²⁸ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 5, ll. 11–12, 26–27. Вж. по-горе, бел. 2.

¹²⁹ Вж. по-горе.

писма на Николай да не са достатъчни, за да потвърдят споменатото в словото „провъзгласяване“, в неговия контекст те самите стават по-разбираеми. В същото време посланието на Николай, което съдържа извинения и обяснение за острия тон на неговите предшестваци (две) писма, приветства едно писмо на Симеон относно сключените от него „споразумения“. В него е изразено и облекчение от „онази много тежка скръб, която ме гнетеше преди“¹³⁰. Преговорите не биха били осъществими, нито пък патриархът би се успокоил, ако тогава Симеон се е самоназовавал – след едно провъзгласяване – с титлата „император на римляните“. Следователно прогласата на Симеон в България, ако изобщо е имало такава, вероятно е касаела простата титла „император“. И което е по-съществено, споменаването на Николай за писмото на българския владетел, с което се уреждали „споразумения“, категорично свидетелства, че Симеон е влязъл в преговори с Регентския съвет, *преди* да наближи града и това допълнително дискредитира картината на събитията, обрисувана от хрониката на Логотет¹³¹. Съпоставката на словото с писмата на Николай Мистик подсказва, че при тези обстоятелства Симеон вече се е бил самопровъзгласил за „император“, но не и за „император на римляните“.

Именно в светлината на тези предварителни съображения би следвало да бъде оценяван същинският престой на Симеон пред стените на Константинопол през късното лято на 913 г. Не би трябвало също да се забравя за сериозността и омаломощаващите последствия на неуспешния заговор на Константин Дука¹³². Ако Симеон се е задоволил с това да направи една демонстрация на сила – като парадирал с многобройността на своите войници и изградил укрепление – и да се отправи към къщи след една церемония, твърде различна от провъзгласяването или признаването му за император на римляните, това е по-скоро, понеже той не е желаел нищо повече, отколкото защото не е бил в състояние да постигне и друго. Смятам, че той е бил загрижен преди всичко да предоговори една форма на съжителство с Византия, но желаел да направи това върху основата на равнопоставеност (или поне приблизителна равнопоставеност) с империята. Спечелил формално византийско признание за своя статут като *василевс*, както и брачна връзка с Константин VII Багренородни, той можел да стане по-малко уязвим за резките поврати във византийската търговска или външна политика, които бил изпитал в миналото. Симеон с основание можел да се надява, че церемонията в Хебдомон и преди всичко брачният съюз биха могли да оформят едно публично и необратимо признание от страна на Византия за легитимността и достойнството на неговото управление. И така, след като в продължение на двадесет години развивал благочестието и доброто образование сред своите

¹³⁰ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 7, ll. 11–14, p. 42–45 [срв. ГИВИ IV, с. 201].

¹³¹ Срв. Dujčev, 'Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance', p. 537, repr. in Dujčev, *MBS* III, p. 182. Вж. по-горе, бел. 21–22.

¹³² Вж. по-горе.

поданици¹³³, този горд и своенравен човек наистина може да е считал постиженията си за толкова забележителни, че да заслужават титла, по-висока от тази на „княз“ (*archon*). Ала той бил загрижен преди всичко за своята репутация и за позициите си в България и – независимо от всички обвинения на Николай Мистик и циркулиралите през 913 г. и преди това в Константинопол слухове – не се стремил към константинополския трон по това време.

На практика аз бих могъл да твърдя, че за няколко години след 913 г. Симеон не се е впускар в големи настъпателни походи. Именно Византия била тази, която предприела голямо настъпление срещу него през лятото на 917 г., нарушавайки сключения четири години по-рано мирен договор. Какво обаче твърди хрониката на Логотет? Нейното (недатирано) сведение относно мисията на Йоан Богас да привлече печенегите за едно нападение срещу Симеон е предшествано от думите: „българинът Симеон отново опустошавал Тракия“¹³⁴. От контекста изглежда, че това положение на нещата се отнася към началото или средата на 914 г. Доколкото обаче същинският опит за координирана византийско-печенежка атака срещу България бил направен едва през лятото на 917 г., струва ми се твърде вероятно мисията на Богас при печенегите да се е състояла през същата, 917 г. – три години по-късно, отколкото се твърди в Логотетовата хроника¹³⁵. Изглежда, че Логотет, затруднен вероятно от липсата на материал, с който да запълни интервала между идването на Симеон до Константинопол през 913 г. и събитията от 917 г., е избрал да откъсне подготвителния стадий на съвместната операция срещу Симеон от останалата част на сведението си за тази операция и произволно го е поставил в контекста на събитията от началото или средата на 914 г. Въвеждащото „Симеон отново опустошавал Тракия“ предзнаменува въведението на хрониката към нейното главно сведение, като свързва другите военни и дипломатически приготовления със самата кампания. Основното сведение започва с думите: „Императрица Зоя, като гледала навдигането на Симеон и нашествието му против християните, взела решение... да води война със Симеон и да го унищожи“¹³⁶. И двете встъпителни твърдения, приписващи агресивност на Симеон, са неясни и – според мен – те отразяват било тогавашните оправдания на Регентския съвет в защита на неговата експедиция

¹³³ Вж., напр., Божилов, *Цар Симеон*, 55–86; Božilov, 'Preslav', 433–443: 440.

¹³⁴ Theoph. Cont., 386–387 [*ГИБИ* V, с. 127]; Pseudo-Symeon, p. 722; GMC, p. 879; Leo Grammaticus, p. 293; Theodosius Melitenus, p. 206; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 126.

¹³⁵ Това, че Богас раздавал „дарове“ на печенегите и отвел със себе си в Константинопол заложници, подсказва, че се очаквало нападението срещу Симеон да последва много скоро: на лоялността на печенегите, както и на тяхната дискретност, не е можело да се разчита задълго. Вж. Theoph. Cont., p. 387. До същите изводи достига, макар и по друг път, Божилов, И. „България и печенезите (896–1018 г.)“, *ИПр*, 1973, № 2, 42–46.

¹³⁶ Theoph. Cont., p. 388 [*ГИБИ* V, с. 128]; Pseudo-Symeon, p. 723; GMC, p. 880; Leo Grammaticus, p. 294; Theodosius Melitenus, 206–207; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 127; срв. Божилов, „България и печенезите“, с. 43.

срещу Симеон, и са подобни на отрицанието за договора от 913 г.; или пък са обяснителни бележки на хрониста, писал известно време след събитията¹³⁷. Във всеки случай тези твърдения са несъстоятелни. Единственото точно и относително подробно сведение, което хрониката дава относно действията на Симеон между 913 и 917 г., е, че през септември на третия индикт (т.е. 914 г.) Панкратука Арменеця „предал на Симеон Адрианопол“¹³⁸. По мое мнение дори това събитие е съвместимо със Симеоновото съблюдаване на основните клаузи на мирния договор, доколкото няма ясни свидетелства, че предаването на крепостта е включвало военни действия или че е станало по инициатива на българския владетел. Той очевидно не е можел да устои на възможността да заеме тази ключова гранична крепост¹³⁹, но в хрониката не се намеква, че той действително е поел директния контрол върху Адрианопол, разквартирувайки там гарнизон от българи. На практика изглежда, че Панкратука е бил оставен да управлява Адрианопол и, според хрониката, „не след много време“ двама служители били изпратени от византийското правителство „с много дарове... и отново си възвърнали този [град]“. Допускам, че това е било само граничен инцидент, един случай, при който управителят на крепост се е възползвал от напрежението между две съседни сили и бързо е бил върнат обратно във византийското лоно посредством подкуп¹⁴⁰.

¹³⁷ Проблемът за датировката и авторството на Логотетовата хроника е прекалено сложен, за да бъде обсъждан тук (вж. бел. 114). С думите „така казват“ хрониката изразява известни резерви относно историята с епириптария (вж. по-горе), но е категорична, че през 913 г. не е бил сключен никакъв договор и в това отношение тя най-вероятно отразява по-късните опровержения на правителството. Двете сведения на хрониката за военни действия на Симеон през периода 913–917 г. може да представляват подобен отглас от правителствената пропаганда, но може и да са били съчинени от самия хронист просто въз основа на допускането, че българският владетел още тогава се е държал така агресивно, както и в по-късните години на своя живот. Вече беше отбелязана тенденцията на хрониката и/или нейните редактори да му припишат агресивност (вж. по-горе, бел. 78). Обвинението към Симеон за нашествия през периода 913–917 г., според мен, се опровергава от писмо № 9 на Николай Мистик (вж. по-долу), но то показва също, че тогава подобни голословни твърдения са били правени от правителството. Същите обвинения в агресия са отправени от Лъв Дякон (Leo Diac., p. 123), чиито сведения за Симеон вероятно са заимствани от една история на рода Фока. Упрекът на Лъв, че през този период Симеон се бил самопровъзгласил за „самодържец на римляните“ не заслужава повече доверие от неговото твърдение, че Роман Лакапин е бил „провъзгласен“ за василеопатор веднага след битката при Анхиало (през 917 г.) – Leo Diac., p. 124; срв. Runciman, *Bulgarian empire*, p. 163, p. 2.

¹³⁸ Theoph. Cont., p. 387 [ГИБИ V, с. 127]. Сведението на Скилица за предаването и възвръщането на Адрианопол не съдържа някои важни детайли. Твърдението, че предаването му дошло след дълга обсада, предприета от Симеон (Scylitzes, p. 202), най-вероятно представлява едно логически издържано съчинение на този историк от XI в., което не се основава върху някакъв независим изворов материал в същата степен, в каквата и неговата интерпретация относно Николаевата „коронация“ на Симеон: срв. Scylitzes, p. 200.

¹³⁹ Относно укрепленията на Адрианопол вж., напр., *Lexikon des Mittelalters*, Bd. I (München–Zürich, 1980), s.v. Adrianopol, sp. 167.

¹⁴⁰ Theoph. Cont., 387–388 [ГИБИ V, с. 127]. Изглежда, че Адрианопол е бил откупен обратно

За това, че загубата и възвръщането на Адрианопол са били изолиран и мимолетен инцидент, подсказва фактът, че през 914–915 г. Регентството подготвило и впоследствие реализирало две големи военни начинания. Едното била известната експедиция, предвождана от Никола Пицингли, за изтласкване на мюсюлманските пирати от тяхната база в долината Гарилиано в Централна Италия¹⁴¹. Другото била експедицията, изпратена на помощ на Ашот II в неговия опит да наследи баща си Смбат I като „цар на царете“ на Армения¹⁴². Твърде невероятно би било големи сили да бъдат ангажирани на толкова отдалечени военни театри, ако по това време Симеон е водел война или ако е имало някакви значими военни действия на българския фронт. Съществувало е силно напрежение, белязано от случайния граничен инцидент, но мирът се запазвал.

Ако се възприемат тези съображения, деветото писмо на Николай Мистик – едно от най-дългите измежду изпратените от него до Симеон – може да бъде разбрано по-добре. Действително неговата датировка е спорна. Предлагани са били находчиви аргументи в полза на това то да бъде отнесено по-скоро към 914 г., отколкото към края на август или началото на септември 917 г.: датировка, предложена от Л. Г. Вестеринк, който приема, че поредицата от писма до или във връзка със Симеон са подредени в хронологически порядък¹⁴³. Едно подробно разглеждане на хронологията на „българското досие“

от Панкратука, а не от Симеон. Писмото на Николай до Симеон, в което се споменава тяхната среща на Хебдомон „преди една година“ (perysi) (Nicholas Mysticus, *Letters*, No 8, I. 89, 50–51; срв. по-горе, бел. 103), има отношение, по мое мнение, към епизода с Адрианопол. Николай осъжда „едно нападение“ срещу Византийската империя, за което Симеон ще носи отговорност пред Бога (№ 8, II. 45–48, 52–54, р. 48–49). Той му напомня, че на всеки народ Бог е отредил негови граници и негова чест, и че недоволните от получените почести или дарове рискуват да ги изгубят (№ 8, II. 65–83, р. 48–51). Когато Николай загатва за наскоро оказаната на Симеон „чест“ (timz) под формата на една титла, той изглежда заплашва да му я отнеме, ако Симеон се стреми към по-висока чест, отколкото му подобава (№ 8, II. 71–83, р. 48–51; Златарски, *История* I/2, с. 371, бел. 2). Ако приемем, че Николай, според собствените му твърдения, бил дал титлата *василевс* на Симеон, а сега заобиколно се опитвал да се отметне от този акт, той вероятно обвинявал българския владетел в териториално разширение. Защото е твърде невероятно Симеон в този момент да си е присвоил една още по-висока титла (като тази на василевс на римляните) – вж. по-горе, бел. 109. В писмо № 8 Николай изобщо не споменава за военни действия, станали след онази тяхна среща миналата година, и обвинява за влошаването на византийско-българските отношения „злите демони“ – една алюзия, както ми се струва, за предателството на Панкратука: No 8, II. 25–28, 46–47.

¹⁴¹ Вж. напр. Gay, *L'Italie méridionale*, 161–162; Runciman, *Romanus Lecapenus*, 184–185; Vasiliev, *Byzance*, T. 2/1, 236–237. Пицингли, стратегът на Лангобардия, бил рекрутирал местни войски от Апулия и Калабрия, но получил и подкрепления от Константинопол. Тази кампания изобщо не е спомената в хрониката на Логотет.

¹⁴² Единствено посещение на Ашот в Константинопол е отбелязано в хрониката на Логотет: Theoph. Cont., р. 387. Вж., напр., Runciman, *Romanus Lecapenus*, 131–132, 249–251; Vasiliev, *Byzance*, T. 2/1, 232–233; Ter-Ghewondyan, A. *The Arab emirates in Bagratid Armenia*. Trs. N. G. Garsonan (Lisbon, 1976), р. 73.

¹⁴³ Nicholas Mysticus, *Letters*, Summaries, р. 530. Презумпцията, че писмата от „българското досие“ следват един хронологически порядък, е поставена под въпрос и е предложена

би изисквало специално изследване¹⁴⁴. Смятам обаче, че възните натежават в полза на онези, които твърдят, че „голямото множество“, събрано в Константинопол, и „голямата мобилизация... за поход (*ekstrateias*) срещу българите“, последвана от военни действия, за които се споменава в девето писмо¹⁴⁵, се

алтернативна хронология от Каждан, А. „Болгаро-византийские отношения в 912–925 гг. по переписке Николая Мистика (Опыт пересмотра хронологии писем)“, *ЕВ*, 1976, No 3, 98–99, 106.

¹⁴⁴ След като показва, че много от писмата, които нямат отношение към България, не са съхранени в ръкописите в хронологически порядък, Каждан отбелязва, че би било „твърде странно“ едни писма да са били запазени в правилната им последователност, а други – не (Каждан, „Болгаро-византийские отношения“, с. 93). Обаче писма № 3–31 наистина оформят своеобразно „досие“, доколкото всички те са адресирани или се отнасят до Симеон. Без съмнение Николай е пазел копия от своите писма, напласен още от самото начало, че Симеон извращава неговите думи (Nicholas Mysticus, *Letters*, No 6, ll. 70–72, p. 42–43; No 18, ll. 20–30, p. 122–123. Вж. по-горе. бел. 67). Не би имало нищо странно в това, ако Николай ги е съхранявал в хронологически ред или пък те впоследствие са били преписани в такъв ред. Това допускане се потвърждава от факта, че онези писма, чиято приблизителна датировка може да бъде определена от съдържащи се в тях алюзии за точно датирани събития, са запазени в хронологическа последователност, напр. № 5 (опитът за преврат на Константин Дука), № 8 (срещата на Николай със Симеон „преди една година“), № 14 (*Тамосът* на съединението), № 16 (Роман Лакапин наскоро е станал император и мъртъв в църквата е възстановен), № 23 (неотдавнашният разгром и смъртта на Лъв Триполит), № 29 (Симеон е почти на 60 години), № 30, 31 (наскоро след втората среща на Симеон с Николай, като двете писма очевидно са в хронологическа последователност). Нещо повече, други писма, макар и лишени от безспорни алюзии за поддаващи се на датирани събития, явно са разположени в последователен ред или пък се отнасят до едно и също събитие или проблем, напр. № 3–4 (беглецът, който бил потърсил убежище в църквата „Св. София“ в Константинопол), № 5–7 (заплахи и предложения към Симеон, за когото постъпвали сведения, че замисля конфликт, противно на Каждан, „Болгаро-византийские отношения“, с. 97), № 12–13 (настоявания към архиепископа на България и към „първия човек на Симеон“ да убедят Симеон да склочи мир), № 18–19 (и двете написани „в четвъртата година“, като № 19 препраща към предишното писмо). Също така трябва да се отдаде дължимото внимание на факта, че № 31, характеризирано от Николай като „моето последно писмо“ (No 31, ll. 4, 23, p. 206–209), наистина е последното от българското досие. Не са открити никакви безспорни доводи, които да показват нарушение в последователността на писмата. Каждан отделя голямо внимание („Болгаро-византийские отношения“, с. 93, 103) на споделяните от писмата стилови и лексикални особености като знак за хронологическата близост между тях. Но многократното повторение на клиширани изрази в писмата едва ли е решаващо свидетелство за тяхната датировка. От Николай би могло да се очаква в хода на кореспонденцията да прибегва до клишета, когато говори за императорите и за разрушенията и негодите на войната, а и самите събития са се повтаряли. Патриархът може би не е успявал да устои на изкушението да заимства пацажи от предишните си писма.

¹⁴⁵ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9. ll. 76, 79, p. 56–59 [срв. *ГИБИ* IV, с. 209]. Уверенията на правителството към патриарха, че нямало да се стигне до „истинска война“, вече са били опровергани от случилите се към момента на написването на писмото събития: християните „изцапали земята със своята кръв“, и „това огромно и неподобно нещастие между българи и римляни... се случи“ (No 9, ll. 128–129, 204–205, 170–171, p. 60–61, 64–65, 62–63). Това очевидно е алюзия за конкретно събитие, останало паметно с неговите кръвопролития: именно такава събитие била битката при Анхиало. Неубедително е да се твърди, че писмото е било написано в началния етап на конфликта – Каждан, „Болгаро-византийские отношения“, с. 98.

отнасят именно за предприетата през лятото на 917 г. експедиция срещу Симеон. Това със сигурност е единственият известен случай на голямо византийско нашествие в България, предприето във взаимодействие с печенегите¹⁴⁶ и завършило с „толкова голямо кръвопролитие“. Твърде извинителният тон на девето писмо ясно свидетелства, че то е било написано веднага след провала на нашествието и преди да е бил получен някакъв протест или друго послание от Симеон. Нещо повече, десето писмо, в което се говори за „скорошното поражение“ на „армията, която тръгна на поход срещу тебе“¹⁴⁷, е посветено на катастрофа от такава значимост, че пътят към Константинопол и неговият трон са изглеждали отворени за Симеон. Или поне Николай се е страхувал от това, откъдето произтича неговото предупреждение към Симеон относно прекомерната самонадеяност, като му припомня съдбата на предишните нашествия срещу „този велик град, защитаван от владичицата и господарката на всички“¹⁴⁸. Това е очевидно продължение на девето писмо: византийското нашествие не просто се провалило, то се провалило катастрофално и сега се очаквал отговорен български удар, който все още не се бил стоварил. Нещо повече, отразената в девето и десето писмо ситуация съответства на тази, в която се озовала Византия след фактическото унищожаване на нейната източна армия при Анхиало (дн. гр. Поморие на българското крайбрежие) на 20 август 917 г. През следващите месеци Симеон продължил да изпраща своите войски в близост до стените на Константинопол, макар и очевидно, без да извършва каквито и да е нападения срещу града¹⁴⁹.

¹⁴⁶ Византийското „пратеничество при печенегите“, за което пише патриархът (Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 43–144, p. 60–61), очевидно е било насочено към настъпателни цели, независимо от уверенията на правителството в обратното. Срв. № 9, ll. 154–159, p. 62–63. Каздан смята, че преговорите с печенегите са започнали през 914 г. и отнася писмо № 9 към тази година – Каздан, „Болгаро-византийские отношения“, с. 99, 106. Много по-вероятно е обаче пратеничеството на Богас да се е състояло три години по-късно. Вж. по-горе.

¹⁴⁷ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 10, ll. 20, 22–23, p. 70–71 [срв. ГИБИ IV, с. 216]. Последният пасаж е мой превод на „ho pros se laos ekstrateusas“. Това очевидно е указание за една настъпателна операция, както и „ekstrateias“ в No 9, l. 79, p. 58–59. Заплахата за византийски нашествия в България била размахвана в началото на 20-те години на X в. (№ 17, ll. 53–59, 132–133, p. 114–115, 118–119), но не е известно в действителност да е било предприето каквото и да било по това време.

¹⁴⁸ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 10, ll. 35–37, p. 70–71 [ГИБИ IV, с. 217].

¹⁴⁹ Theoph. Cont., p. 390. Gregoriou-Ioannidou, M. 'He Byzantinoboulgarike sygkrouse stous Katasyrtes (917)', *Epistemonike Epeterida tes Filosofhikes Scholes, Aristoteleio Panepistemo Thessalonikes*, 21 (1983). 123–124, 131, 136–137 категорично твърди, че следва да се обърне сериозно внимание на свидетелството на Скилица (Skylitzes, p. 205) относно битката при Катасирти. Докато Продължителя на Теофан (Theoph. Cont., p. 390) описва една голяма атака на византийците извън крепостните стени, последвана от победа на българите и бягството на главнокомандващия Лъв Фока, Скилица представя Фока като предводител на малък отряд, който нападнал два български патрула, събиращи продоволствие, и ги разгромил, макар и сам да понесъл щети. Скилица явно е почерпал тази информация от някакъв източник, който е различен от хрониката на Логотет и не е задължително да е бил неточен (срв. Gregoriou-Ioannidou, 'Byzantinoboulgarike

Ако се допусне, че девето и десето писмо са били написани веднага след катастрофата при Анхиало, то ние получаваме важни податки относно поведението на Симеон в годините предшествали тази операция. Защото, ако Николай е знаел със сигурност дори и за една скорошна военна инициатива на българите, той би я споменал, за да оправдае византийското нашествие в България. Девето писмо имплицитно признава, че Симеон е спазвал мира, като го призовава да не „*подновяваш войната* срещу народа на твоя духовен баща, нашият коронясан от Бога император“, както и когато представя просто като едно обвинение, изложено пред Николай от правителството, „отхвърлянето на съществуващия договор, което те твърдяха, че българите били извършили“¹⁵⁰. Този договор трябва да е клетвеното споразумение, сключено през късното лято на 913 г., чието съществуване така категорично се отрича в хрониката на Логотет¹⁵¹. В деветото си писмо Николай се хваща и за сламка в опита си да оправдае голямото нашествие в България и да извини собствения си пропуск да пише на Симеон и да го предупреди относно плановете за нашествието. Той твърди, че е бил „муден“ заради своите грехове; че вярвал в уверенията на правителството, че мобилизацията на големи войски било само една демонстрация на сила: „такава една експедиция не би достигнала до истинска война или до кланета и кръвопролития“¹⁵². Убеждението на Николай е било извънредно наивно, като се има предвид, че това начинание трябвало да включва едно печенежко нашествие от север. Николай леко тушира взаимодействието с печенегите, като сравнява византийците с „бащи“, които в края на краищата „са принудени, може би от обич към... [техните] деца, да прибягнат към мощта на външни сили“¹⁵³.

В своите усуквания в опит да обясни позицията си по време на „голямата мобилизация“ Николай твърди, че Регентството го информирало за ежедневни доклади от управителите на Македония и Тракия относно български плановете за опустошаване на техните теми, както и за постоянни донесения от Йоан Богас, управителят на Херсон, за български опити да се сключи съюз с печенегите и да бъдат нападнати византийците. Николай не можел да не вярва на онова, което му съобщило правителството, „но все пак ги укорявах, мъмрех и гълчах“, и настоял, че Симеон трябва да бъде предупреден за това, което е планирано¹⁵⁴.

sygkrouse', s. 137). Грегориу-Йоаниду (*Ibidem*, s. 139, 145–146) предполага, че след битката при Анхиало Симеон може да е настъпил бързо към Константинопол. Във всеки случай боевете при Катасирти, макар и ожесточени и продължителни, изглежда са били от малък мащаб и от такова значение, че едва ли са могли да променят стратегията на Симеон.

¹⁵⁰ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 220–221, 96–97, p. 64–65, 58–59 [срв. *ГИБИ IV*, с. 214, 210].

¹⁵¹ Вж. по-горе.

¹⁵² Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 123–125, 128–130, p. 60–61 [срв. *ГИБИ IV*, с. 211].

¹⁵³ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 155–162, p. 62–63 [срв. *ГИБИ IV*, с. 212].

¹⁵⁴ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 89–112, p. 58–59; ll. 121–122, p. 60–61 [срв. *ГИБИ IV*, с. 211].

Правителството поискало Николай да пише до Симеон, но мудността и убеждението, че предстои само една демонстрация на сила го накарали да се забави и той така и не писал „преди началото на тази най-болезнена война“¹⁵⁵. Николай предвижда възраженията, които ще направи Симеон: че, вместо да извърши една проста демонстрация на сила, византийската армия нападнала България и пристъпила към „враждебни действия още преди войната да е започнала“¹⁵⁶. Той твърди, че сам е изтъкнал това възражение пред Регентския съвет и „аз ги обвиних и порицах заради това“. Техният отговор бил, че доколкото българите „нахлули насилствено“ (*polemou nomo exelasanton kata*) във византийските области на Дирахиум и Солун, византийските войски били в правото си да навлязат на българска територия; във всеки случай (уверил го съветът) войските нямало да предприемат военни атаки¹⁵⁷. Николай изразява изрично съмнение в истинността на този отговор и твърди, че не го намерил за удовлетворителен в този момент и че бил порицал тези, които му го дали¹⁵⁸. Като постъпил така, той признал позицията на правителството за неубедителна, защото, ако обвиненията за нахлувания на българите са имали поне някакво основание, то Николай – в своето отчаяно търсене на оправдания – би се възползвал от това. Не се дават никакви указания, че става дума за скорошни нахлувания, а имплицитното признание на патриарха, че Симеон е спазвал мирния договор (от 913 г.), подсказва, че става дума за по-отдавнашни събития. Вероятно не е съвпадение, че Дирахиум и Солун са били обект на две от мисиите на Лъв Хиросфакт в България. Макар да стои под въпрос дали те или техните области са претърпели директна въоръжена агресия от страна на Симеон през периода, последвал сключването на официалния мирен договор през 896 или 897 г., изглежда, че е имало разногласия относно правото на владееене или за границите в тези две зони¹⁵⁹. На същите проблеми, макар и те да принадлежали към миналото, може би се е позовавало Регентството като повод за война (*casus belli*) през 917 г. На тях се позовавал ок. 910 г. (и най-вероятно ги е преувеличил за свои собствени лични цели) и Лъв Хиросфакт в писмото си до Лъв VI¹⁶⁰.

При всички положения девето писмо – независимо от всичките му увъртания и конкретни оправдания – ясно показва, че с нашествието срещу България и подбуждането на печенегите към нападение византийците са нарушили „съществуващия договор“, без формално да го отхвърлят или да обявят война. Николай пише за „греха, поделен по мярка между нас и вас“

¹⁵⁵ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 89–112, p. 58–59; ll. 132–133, p. 60–61.

¹⁵⁶ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 89–112, p. 58–59; ll. 173–177, p. 62–63 [срв. ГИБИ IV, 212–213].

¹⁵⁷ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 89–112, p. 58–59; ll. 177–184, p. 62–63. „Нахлули насилствено“ е мой собствен превод.

¹⁵⁸ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 89–112, p. 58–59; ll. 179–180, 184–189, p. 62–65.

¹⁵⁹ Вж. по-горе.

¹⁶⁰ Вж. по-горе.

и за „вашия дял, [който] вие сами признавате, без мои думи“, но използва второ лице множествено число, обръщайки се към „българите“ изобщо, и оставя неясен характера на тяхната „вина“¹⁶¹. Когато говори за „греха на нашия народ“, той е по-конкретен, макар и неохотно: „Аз трябва заради почитта към истината да порицая дори онези, определени да управляват тук“¹⁶². И той дава да се разбере, че техният грях се състои в това, че изпратили голяма войска срещу Симеон. Нищо не пречело на Николай да се оправдае, че е разбрал за плановете на правителството едва след като войската вече била събрана и че дори тогава е бил уверяван, че „походът срещу теб не бил с цел война“¹⁶³. Но истинската му цел трябва да е била пределно ясна както за Симеон, така и за Николай: „да води война със Симеон и да го унищожи“, по думите на хрониката на Логотет. И също толкова очевидно било, че това бил „първи удар“, предназначен да изненада Симеон. Без съмнение византийците се притеснявали от него: българската военна мощ била значителна и доказана, поради което неизбежно подлагала на напрежение армията на самата Византия, която във всеки един момент можела да бъде съсредоточена само на един-единствен фронт. Освен това Симеон, в амбицията му да бъде *василевс* на една безупречно православна, благочестива, добре уредена и цивилизована държава на Балканите, нямало как да не бъде възприеман като предизвикателство към някогашния монопол на Византия върху това положение¹⁶⁴. Много вероятно е Симеон да се е опитвал да се хареса на печенегите и да се е домогвал към приятелски отношения с тях – те представлявали потенциална заплаха за северния му фланг и той сигурно е бил осведомен за преговорите им с Йоан Богас¹⁶⁵.

¹⁶¹ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 89–112, p. 58–59; ll. 62–68, p. 56–57; срв. ll. 29–31, p. 54–55.

¹⁶² Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 89–112, p. 58–59; ll. 68–69, 72–73, p. 56–57 [срв. ГИБИ IV, с. 209].

¹⁶³ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 9, ll. 89–112, p. 58–59; ll. 85–86, p. 58–59 [срв. ГИБИ IV, с. 210].

¹⁶⁴ Това предизвикателство, макар и непреднамерено, е било сериозно, като се има предвид, че византийската идеология и дипломация са предпоставяли такъв монопол. Разцветът на друг център на православната култура, разположен едва на 300 км от Константинопол – само наполовина от разстоянието между втория център на империята Солун и столицата – неизбежно е ерозирал този монопол, въпреки че материалните ресурси и паметниците на Преслав да били на доста по-ниско ниво от константинополските. В този смисъл може да се има доверие на твърдението на Логотетовата хроника, че „високомерието“ на Симеон било една от причините за византийското нападение срещу него. Вж. по-горе.

¹⁶⁵ За това, че Симеон през 917 г. е имал връзки с унгарците, подсказва споменаването в една чудна история за „унгарци“ и „българи“ в рамките на един донякъде фантастичен списък на „западните народи“, в който се изреждат и „скиги, и мидийци (sic), и турки“. Тези народи са представени да се сражават срещу византийците в битка, която убедително беше идентифицирана с тази при Анхиало от Дуйчев, И. „Разказ за чудото на великомъченик Георги със сина на Лъв Пафлагонски, пленник у българите“, препеч. в неговата книга *Българско средновековие* (София, 1972), с. 513, 515. Чудната история изглежда е била съставена през втората половина на X – нача-

Напрежението и взаимното недоверие били неизбежност между двете сили при техните внушителни армии, необичайно дългата им обща граница и парадоксалната близост до административния център на другия¹⁶⁶. Но от писмо № 9 на Николай става ясно, че към момента, когато византийците ударили Симеон през лятото на 917 г., в продължение на почти четири години не било имало война. За това свидетелства словото в чест на мира с България. В него се съдържа следният упрек към подстрекателя на кампанията, паракимоменът Константин: той „тръгнал срещу дивия глиган в гората, вдигнал шум и запалил огъня, чиито пламъци и досега бушуват непотушени“¹⁶⁷. Това ясно подсказва, че тъкмо Анхиалската кампания запалила искрата на военните действия.

Нямаме намерение тук да описваме хода на тази война. Ще се опитаме просто да приведем доказателства, че именно 917 г. белязала една повратна точка в отношенията на Симеон с (а всъщност и в позицията му спрямо) Византия. Не е случайно, че в онова свое послание, което е смятано за отговор на деветото писмо на патриарха, българският владетел наричал Николай „оглупял старец“ или „глупак“¹⁶⁸. Това е доста точно определение за всеки, който би възприел плана на Византия да хвърли печенегите срещу Симеон като акт на бащинска „привързаност“. Избухването на Симеон, което е и първата подобна грубост в запазената кореспонденция на Николай с него, има по-дълбок смисъл. Изглежда, че внезапното нападение на византийците било нещо, което Симеон не можел да преглътне, и единствено в писма, писани след 917 г., Николай намеква за неговото огорчение или ожесточение, като го свързва понякога пряко с нападението¹⁶⁹. Българският владетел

лото на XI в.: *Miracula s. Georgii*, ed. J. Aufhauser (Lipsiae, 1913), p. 20, 22–24; Божилов, „България и печенезите“, с. 46, бел. 46. Допустимо, макар и недоказано, е това, че пак през 917 г. Симеон е имал връзки с някои от печенегите (Божилов, „България и печенезите“, 49–52) и си е спечелил тяхната подкрепа: номадските народи проявявали тенденция да се множат чрез раделяне и едва ли Симеон е можел да пренебрегне своя северен фланг. Константин VII отбелязва, че когато Византия се подготвяла за своя удар срещу Симеон, тя се опитала да настрои унгарците против него чрез посредничеството на сръбския княз Петър: Const. Porph. *DAI*, ch. 32, ll. 84–91, p. 156–157; Божилов, *Цар Симеон*, 122–123; Fine, *Balkans*, 148–149, 166. Вж. бел. 163.

¹⁶⁶ Границата в най-близката ѝ точка минавала едва на 100 км от Константинопол. Преслав бил малко по-далеч от границата с Византия, но той лежал едва на 100 км от Дунава и от степите, често посещавани от печенегите, поне част от които получавали пари от Византия.

¹⁶⁷ Jenkins, ‘Peace with Bulgaria’, 296–300; Stauridou-Zaphraka, ‘Anonymos logos’, 373–374, 399; Dujčev, ‘Treaty of 927’, 276–277.

¹⁶⁸ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 10, ll. 9, 11, 14, 46–48, 60, p. 68–73 [ГИБИ IV, 216–217].

¹⁶⁹ Съветите да овладее „обидата“, „ожесточението“ (pikria) и „гнева“ от „тези зли постъпки“ на „онези, които се опитаха да ти навредят“, стават тема на следващите писма на Николай: No 11, ll. 45–47, 50–54, p. 74–77, cf. ll. 123–124, p. 80–81; No 12, l. 80, p. 86–87; No 13, ll. 14–16, p. 90–91; No 14, ll. 109–111, 124–125, p. 89–99; No 18, ll. 75–76, p. 124–125; No 21, ll. 17–20, p. 142–143; No 23, ll. 109–110, p. 162–163. Писма № 12 и 13, макар и неадресирани до Симеон, споменават за неговото ожесточение.

възприел толкова надълбоко с нищо непредизвиканото нашествие, както и неспособността на Николай да го предотврати или пък да го предупреди за него, че повдигнал въпроса при следващата им среща през есента на 924 г. – седем години след събитията¹⁷⁰. Той избрал да язди същия кон, с който бил в битката при Анхиало и, според писмото на Николай, написано скоро след срещата: „Ти каза, със сарказъм към мен, че яздиш същия кон, който в битката получил удара, предназначен за теб; и добави, с презрителна усмивка към мен, че туй бил резултатът от моите молитви. А на моя протест, че не съм знаел за това, че никога не съм одобрявал войната и не съм произнасял такава молитва, ти отговори, че понеже седя на патриаршеския трон, в моя власт е било да запрета войната“, или поне да отлъчи от църквата онези, които не се отказвали от нея. Николай не споменава да е отговорил на последната точка от критиките на Симеон по време на техния разговор – вероятно това не е било възможно. В писмото си той възприема по-различен курс: „Тъй като онези, на които тогава бе поверен контрола на нашите работи, те нападнаха *без причина*, ти получи Божията помощ, и *безпричинното и несправедливо нападение* на тогавашните ти нападатели отклони меча си от теб, и той порази животното“¹⁷¹ (мой курсив). Тези пасажи загатват за един конкретен епизод – неоправдано нападение срещу Симеон, когато той лично повел българската войска в контраатака и спечелил забележителна победа в „битката“¹⁷². Последното определение очевидно не се е нуждало от пояснения както според Симеон, така и според Николай. Такъв епизод съответства по описанието си единствено на събитията край Анхиало и на никоя друга известна кампания¹⁷³. С други думи, седем години след Анхиало „битката“ все още предизвиквала силни чувства у българския владетел, за да напомни по такъв красноречив начин за нея на Николай и на практика да отхвърли като лицемерни всичките му писма, в които той демонстрирал обичта и загрижеността си за добруването на Симеон.

Не е нужно да се спираме отново на факта, че византийското нашествие от 917 г. дошло след период на мир, че е било непредизвикано и че дълбоко е огорчило Симеон, защото опитите на Николай да парира Симеоновите

¹⁷⁰ Аргументите в полза на това срещата да бъде отнесена по-скоро към 923, а не към 924 г., бяха изложени добре от Runciman, *Romanus Lecapenus*, 246–248; срв. Божилов, *Цар Симеон*, с. 142 и бел. 36 на с. 213.

¹⁷¹ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 31, ll. 39–46, 56–60, p. 208–209, 210–211 [ГИБИ IV, 216–217].

¹⁷² Nicholas Mysticus, *Letters*, No 31, ll. 40, 61, p. 208–209, 210–211.

¹⁷³ Трябва да признаем, че познанията ни за кампаниите на Симеон са негълни, но споменаването на Николай за „битката“, в която българите победили, макар и да понесли тежки щети (срв. No 16, ll. 38–44, p. 106–107), насочват към едно знаменито сражение, затъмнило останалите. Такъв е случаят с битката при Анхиало, която е оставила знак в агиографията, както и в хрониките – *Miracula s. Georgii*, 23–24; Дуйчев, „Разказ за чудото“, с. 513; срв. Const. Porphy. *DAI*, ch. 32, ll. 90–91, p. 156–157. Вж. по-горе, бел. 164.

обвинения относно нападението не оставят съмнение в това. От своя страна последните разкриват отношението на Симеон към Николай, в частност, и по-общо – към византийската държава в годините след Анхиало. В приблизително 12 от писмата на Николай (сред общо 28-те писма, съставлящи „българското досие“) се споменава под някаква форма за нападението или за онези, които го предизвикали. С течение на времето и с оттеглянето от власт на членовете на отговорния за нападението Регентски съвет, писмата стават все по-осъдителни спрямо случилото се. Тонът се променя от твърде неохотно и пестеливо извинителен в писмо № 9 към по-недвусмислено извинителен в писмо № 11: „Предишните управници започнаха недобро дело: те... опечалиха душата ти с това, което повдигнаха срещу тебе. Ти им доста отмъсти“¹⁷⁴. Още по-красноречиво е писмо № 24, написано около 923 г.: „Аз знам, че ти снемаш от себе си вината и казваш, че други са турили начало на тези толкова големи бедствия. Ти казваш истината и ние признаваме, че безумието на ония хора, които бяха подбудени към това по внушение на дявола, даде повод за война“¹⁷⁵. Очевидно Николай е искал да отклони обвинението, че е можел да предотврати нападението и се е опитвал да прехвърли цялата вина върху онези, които били начело на управлението по онова време: „Затуй, че такива твари са те огорчили, да не бъде вечно огорчението срещу Римската империя“¹⁷⁶. Но реабилитацията на Симеон от Николай е твърде категорична, за да е била замислена единствено като тактическо средство с цел умилостивяването му и предаването на забравата на причините за войната. По-скоро Николай се е опитвал да отговори на острите Симеонови обвинения и напомняния за миналото: „В писмото си ти споменавах още и за евнусите като за причина на нещастията. Това е ясно и на всички е станало известно. Но какво отношение имат делата на евнусите, чедо мое, към нас?“¹⁷⁷. Упоритостта, с която Симеон отправя тези обвинения, навежда на мисълта, че той е давал израз на дълбоко загнездила се обида, а не се е опитвал да печели точки в спора. Защото острият му ум не би пропуснал да предвиди възражението, което, както си му е реда, дошло от Николай: че нападението от 917 г. не било по вина нито на невръстния император Константин, нито на Роман I Лакапин. В същото време заслужава да се отбележи, че Николай по обичайния си начин признава, че 917 г. бележи началото на един открит и непрекъснат военен конфликт, като на два пъти изчислява времето,

¹⁷⁴ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 11, ll. 50–54, p. 74–77 [ГИБИ IV, с. 220].

¹⁷⁵ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 24, ll. 44–47, p. 170–171 [ГИБИ IV, с. 272]. За други споменавания на нападението или на онези, които носели отговорност за него, вж. No 10, ll. 20–25, p. 70–71; No 12, ll. 63–70, p. 84–85; No 13, ll. 36–39, p. 90–91; No 14, ll. 97–102, 112–121, p. 86–99; No 16, ll. 37–43, 58–60, p. 106–107, 108–109; No 18, ll. 54–66, 73–75, p. 122–125; No 20, l. 23, p. 132–133; No 29, ll. 79–80, p. 202–203; No 31, ll. 39–64, p. 208–211.

¹⁷⁶ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 14, ll. 109–111, p. 98–99 [срв. ГИБИ IV, с. 233].

¹⁷⁷ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 18, ll. 54–56, p. 122–123 [ГИБИ IV, с. 247].

в което пише, като „четвъртата година“ (оттогава)¹⁷⁸. Очевидно за него нападението на Регентския съвет срещу Симеон било началото на онези военни действия, за чието прекратяване той призовавал сега¹⁷⁹.

Тези враждебни действия включвали грабителски набег чак до Константинопол през есента на 917 г., нахлуване в Сърбия (може би по същото време) и навлизане на юг чак до Коринтския залив, най-вероятно през 918 г. След това, приблизително от 920 г. нататък, българските войски многократно се озовавали пред стените на Константинопол¹⁸⁰. Не може да има никакво

¹⁷⁸ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 18, ll. 83–85, p. 124–125; No 19, ll. 35–97, p. 128–129.

¹⁷⁹ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 18, ll. 79–82, p. 124–125; No 19, ll. 31–32, p. 128–129. Каждан отхвърля тази интерпретация, предложена от Вестеринк (Nicholas Mysticus, *Letters*, Summaries, p. 534), и твърди, че Николай е изчислявал от момента на подновяването на войната от паракимомена Константин през 914 г. (Каждан, „Болгаро-византийските отношения“, с. 99). Той не предлага по-точна датировка за това (хипотетично) събитие, но то явно би трябвало да е предхождало завладяването на Адрианопол от Симеон през септември 914 г. Каждан допуска, че е възможно писмо № 9, което съдържа извинения за подновяването на войната, да е било написано преди падането на Адрианопол (Цит. съч., с. 99). Следователно „четвъртата година“ на войната би трябвало да е изтекла най-късно към 31 август 918 г., а писма № 18 и 19 би трябвало да са написани, докато тя още е продължавала. В тези писма обаче недвусмислено се отбелязва, че Роман Лакапин (коронаясан на 17 декември 920 г.) вече е бил император: в едното от тях се цитира искане на Симеон: „Нека остави царството онзи, който вече се е възкачил на царския престол“ (No 19, ll. 21–22, p. 128–129) [ГИБИ IV, с. 249]. Това е казано достатъчно конкретно, за да допуснем общата интерпретация за издигане в администрацията, която Каждан предлага за тези свидетелства (Цит. съч., 99–100), пък и при всички положения през август 918 г. Романовото издигане още предстои. Каждан се опитва да спаси своята хронология, като отнася писмо № 18 към началото на 919 г., № 19 – към 919 г., като привежда споменаването в № 18 за падането на евнусите – очевидно указание за падането от власт на паракимомена Константин в края на 918 г. (No 18, ll. 54–64, p. 122–125; Каждан, „Болгаро-византийските отношения“, с. 99, 106). Но това въобще не обяснява защо още в началото на 919 г. Симеон би настоявал официално за абдикация на Роман и за собственото си възкачване на престола, почти две години преди Роман наистина да седне на престола. И това е в противоречие с интерпретацията на самия Каждан за „четвъртата година“, която би изисквала като *terminus ante quem* за написването на писма № 18 и 19 да се приеме 31 август 918 г.

¹⁸⁰ Една от малкото хронологически опорни точки за този период е твърдението на Константин VII, че Симеон научил за приятелските контакти на Византия със сръбския княз Петър около битката при Анхиало. Доколкото тези контакти били част от подготовката на Византия за нашествието в България, те вероятно са били установени през пролетта или лятото на 917 г. и са станали известни на Симеон малко преди битката при Анхиало (срв. Gregoriou-Ioannidou, 'Byzantinoboulgarike sygkrouse', 141–142, 144). Ако се съди по гневната реакция на Симеон на тази новина (според *За управлението на империята*), той едва ли се е забавил дълго, преди да изпрати една наказателна експедиция срещу Петър – вероятно веднага след Анхиало. Както допуска Грегориу-Йоаниду ('Byzantinoboulgarike sygkrouse', 144–145), този поход е бил с ограничени мащаби, като е имал за цел просто да замести Петър с Павел на сръбския престол, и не е имало нужда да бъде отлаган до 918 г. Тя обаче не дава основателни аргументи за датирването на сръбската експедиция към първите месеци на 917 г. Що се отнася до българските набези в Елада, за тях свидетелства твърдението в житието на св. Лука Нови, че Лука намерил убежище от тях в Пелопонес за десет години и се завърнал у дома в Йоаница (в тема Елада) след смъртта на Симеон (през 927 г.): Vita Lucae Iunioris, col. 453 B–C; Martini, E. 'Supplementum ad Acta S. Lucae Iunioris',

съмнение, че от този момент нататък стремежът на Симеон бил да получи контрол над Града с военни средства, като в същото време предявявал и претенции към трона му. В писмо, което можем да отнесем към пролетта или лятото на 921 г., Николай Мистик отговаря на искането на Симеон за абдикация на Роман Лакапин, а в друго писмо от същия период патриархът настоява: „Недей писа управителите на Римската империя и народът да те признаят император и господар“¹⁸¹. Не си поставяме за цел да предложим тук изчерпателно обяснение за предявените от Симеон претенции към властта в Константинопол или на всички негови действия или бездействия след битката край Анхиало. За кратко той бил по същество в защита, като реагирал на византийските опити да бъде склонен към предателство сръбският княз Петър Сръбски – твърди се, че той „побеснял от гняв“, когато научил за тях и веднага изпратил войски срещу Петър¹⁸². Явно е обаче, че [византийците] се били подиграли с политиката му на стремеж към някаква форма на съвместно съществуване на почти равна нога с Византия, която той преследвал през четирите години след сключването на договора от 913 г. Ако след Анхиало Симеон се отказал от нея и решил, че на Византия вече не може да се има вяра да спазва договори, това едва ли трябва да предизвиква учудване. Нито пък можел да си позволи да очаква смирено следващия опит на империята да го „унищожи“¹⁸³. Вероятно Симеон е преценил, че ще може да се чувства сигурен в България само ако Византия бъде лишена от възможност да плете интриги и да предприема неочаквани нападения срещу него. На свой ред това изисквало Константинопол да попадне под негов контрол, директен или индиректен, или да бъде изравнен със земята. Възкачването на Роман Лакапин на престола на 17 декември 920 г. след повече от двегодишни маневри попречило на изпълнението на тези рационални планове и предизвикало исканията – на пръв поглед твърде самонадеяни и амби-

Analecta Bollandiana, 13 (1894), p. 99, 120. Ако се възприеме буквално, това би могло да постави началото на нашествията през 917 г. Струва ми се най-вероятно, че този десетгодишен период представлява една кръгла цифра и че нашествията фактически са започнали през 918 г.; пък и в житието не се казва ясно, че Лука се е завърнал в Йоаница веднага след Симеоновата смърт. Вж. Ostrogorsky, *History*, p. 264, n. 1; Божилов, *Цар Симеон*, с. 126, 211; Gregoriou-Ioannidou, 'Byzantinoboulgarike sygkrouse', 145–146. В хрониката на Логотет са описани три отделни набега на българите към Константинопол за периода между девети индикт 6429 г. (1. IX. 920 – 31 август 921 г.) и срещата на Симеон с Роман Лакапин през есента на 924 г. (Theoph. Cont., 400–405). Обаче Логотетовите хронологически указания невинаги са точни – дори датата на възкачването на Роман не е поставена намясто – и е възможно първият от указаните по-горе набези да е станал преди 1 септември 920 г., а следващите да са се състояли, респективно, през 921 и юни 922. Уточнението за юни идва от Pseudo-Symeon Magister, p. 717; GMC, p. 895; Leo Grammaticus, p. 307; Theodosius Melitenus, p. 217; Срезневский, *Славянский перевод*, с. 133.

¹⁸¹ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 18, ll. 31–34, p. 122–124; No 19, ll. 23–24, p. 128–129 [срв. *ГИБИ IV*, с. 249].

¹⁸² Const. Porph. *DAI*, ch. 32, ll. 91–94, p. 156–157.

¹⁸³ Вж. по-горе.

циозни – за абдикация на Роман и за провъзгласяване на самия Симеон за император вместо него. Не бива да тълкуваме откритата антипатия на българския владетел спрямо Роман като проява на безсилна злост, породена от това, че „Роман, синът на арменски селянин, сполучил там, където Симеон се провалил“¹⁸⁴. По-скоро дълбокото и съвсем основателно недоверие към няколко последователни византийски режима било онова, което го накарало да се откаже от стремежа си към съвместно съжителство и да потърси господство: неминуемо било всяка пречка пред постигането на последното да предизвика яростта му.

Приблизително от 920 г. нататък Симеон започнал да води и да изпраща войски чак до стените на Константинопол. Опитал се също да се сдобие с военноморски сили от мюсюлманите, отново с очевидната цел да атакува Града – той изпратил посланичество при халифа на Фатимидите в Северна Африка и му предложил комбинирано нападение срещу византийската столица по суша и по вода: плячката трябвало да бъде разделена поравно между българите и мюсюлманите, а Симеон трябвало да запази контрола над Константинопол¹⁸⁵. Изглежда, че този план се провалил единствено поради факта, че византийските власти задържали българските пратеници, когато последните водели към България фатимидски емисари, за да скрепят съюза със Симеон. Българският владетел сключил договор и с един мюсюлмански експедиционен корпус, който идвал от Тарс, и войските се завърнали там, придружени от няколко български пратеници¹⁸⁶. Обаче изглежда, че тези сондажи останали безплодни. Фактът, че и двата известни опита на Симеон да получи подкрепа по море от мюсюлманите датират от времето след битката при Анхиало и, по всяка вероятност, от един и същ период – около 923 г. – е от съществено значение¹⁸⁷. Би било абсурдно да допуснем, че той едва накрая е осъзнал абсолютната

¹⁸⁴ Ostrogorsky, *History*, p. 264.

¹⁸⁵ Scylitzes, p. 264; Vasiliev, *Byzance*, Т. 2/1, p. 251; Божилов, *Цар Симеон*, с. 141.

¹⁸⁶ Vasiliev, *Byzance*, Т. 2/1, 253–254; Т. 2/2, p. 32 (Масуди).

¹⁸⁷ Пратеничеството при Фатимидите се отнася към периода след възкачването на Роман на престола и преди срещата му със Симеон през есента на 924 г. Сериозни доводи за датиране на пратеничеството в 923 г. са предложени от Runciman, *Romanus Lecapenus*, p. 189. Контактите с похода, предвождан от Тамал ад-Дулафи, може да са били осъществени по всяко време след назначаването на последния за главнокомандващ на мюсюлманските морски сили в Средиземноморието през 918 г. Обаче, като се има предвид, че експедицията на Тамал е била твърде мащабна и е включвала кораби от Сирия, Египет и Тарс, тя би могла да се идентифицира с победоносната нападателна войска, предвождана от него през 311 г. Хидж. (21 април 923 – 8 април 924 сл. Хр.): Vasiliev, *Byzance*, Т. 2/2, p. 32 (Масуди); p. 148 (Ибн ал-Атир). В съответствие с това М. Канар отнася дипломатическите контакти на Симеон с Тарс към 923 г.: Canard, M. 'Arabes et Bulgares au début du X siècle', *Byz*, 11 (1936), 219–220, repr. in Canard, M. *Byzance et les musulmans du Proche Orient* (London, 1973), No 5. Канар впоследствие – и напълно неубедително – пледира за ревизиране датировката на дипломатическите контакти в полза на 924 г., у Vasiliev, *Byzance*, Т. 2/1, 253, n. 2.

необходимост от флота, за да бъде превзет Константинопол. Симеон бил не само изключително интелигентен, но и като „страстен изследовател на миналото“ е познавал предишните нападения срещу византийската столица¹⁸⁸. Освен това той бил живял в Града и отдавна бил демонстрирал инициативността си във военните дела – както когато изградил солидни баражи от ракета срещу византийската флота по Дунава. Допускането, че Симеон оценил важноста на военноморската мощ при едно нападение на Константинопол едва през 20-те години на X в., е равнозначно на също толкова абсурдното допускане или твърдение, съдържащо се в хрониката на Логотет, че готовността му да преговаря за мир през 913 г. произтичала единствено от осъзнаването на „якостта“ на укрепленията на Града¹⁸⁹. Моята хипотеза е, че ако преди 20-те години на X в. Симеон не е направил опит да се сдобие със значим флот, причината за това е била, че тогава той не е желал да превземе Константинопол с щурм и не се е възползвал от възможности от типа на тази, която предоставила флотата на Лъв Триполит в Солун през 904 г.

Биха могли да се изтъкнат две основни възражения срещу подобна хипотеза. Едното би могло да бъде, че след като сключил през 913 г. споразумение за брачен съюз между дъщеря си и невръстния император Константин, Симеон възприел политика на изчакване, надявайки се като тъст на императора да играе ролята на силата в сянка зад трона. Или пък би могло да се твърди, че страхът от въоръжените сили на Византия и потенциалните ѝ степни наемници бил онова, което карало Симеон да се въздържа от открита агресия между 913 и 917 г.

Първият аргумент почива главно върху аналогии с дворцовата роля на Стилиан Зауцес като тъст на Лъв VI и най-вече с тази на Роман Лакапин: женитбата на дъщеря му Елена с Константин през май 919 г. се превърнала за Роман в трамплин към самия императорски трон. Но тези сравнения, макар и правени доста често¹⁹⁰, са неуместни, защото и Зауцес, и Роман действали, по същество, от позицията на членове на византийската „върхушка“, възползвайки се от връзките си в двора или в армията. За разлика от тях нямаме никакви свидетелства – и Симеон със сигурност не е разполагал с никакви гаранции, че сватбата на българската принцеса с Константин е щяла да му осигури достъп до императорския дворец или пък сигурност в него. Нито пък имаме никакви доказателства, че Симеон е търсил или че се е сдобил със симпатизанти вътре в Града. Изглежда, че той е разчитал изцяло на услугите на Николай Мистик като посредник, колкото и съмнителни да били те вече

¹⁸⁸ Nicholas Mysticus. *Letters*, No 26, ll. 65–66, p. 184–185. Срв. No 31, ll. 67–68, p. 210–211.

¹⁸⁹ Вж. по-горе.

¹⁹⁰ Златарски, *История* V2, с. 376; Runciman, *Bulgarian empire*, 300–301; Dujčev, ‘Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance’, p. 540, repr. in Dujčev, *MBS* III, p. 189; Ostrogorsky, *History*, p. 263; Obolensky, *Commonwealth*, p. 108; Божилов, *Цар Симеон*, с. 12; Fine, *Balkans*, 145.

дори в собствените му очи. Фактът, че дори когато предимството съвсем очевидно било на негова страна, Симеон не влязъл в Града, а изпратил двамата си синове да споделят трапезата на невръстния император, повдига съмнения относно това, дали достъпът зад стените на Константинопол изобщо е бил основен приоритет за него. Нещо повече – дъщеря му, предполага се, също като Константин трябва да е била дете, така че свитата ѝ ще да се е състояла предимно от дейки и придворни дами. Политическите изгоди за Симеон от тази ситуация трябва да са били непреки и твърде несигурни. Защото положението на невръстната му дъщеря вероятно е било сходно с това на заложница и нейното благополучие зависело от Симеоновото въздържане от участие във войни. Това било форма на съвместно съжителство, с която той можел да се справя добре, ако се съди по неагресивното му поведение през късния период от управлението на Лъв VI. Освен това брачното споразумение не влязло в сила. То или било анулирано, или било пренебрегнато от Регентския съвет¹⁹¹. Симеон обаче не се възползвал от този *casus belli*. Той спазвал едностранно останалите условия на договора от 913 г., докато Регентският съвет не предприел своето „безпричинно и несправедливо нападение“ срещу него.

Другото от споменатите по-горе възражения, – че Симеон просто се страхувал от византийската военна и дипломатическа мощ – има известни основания. През управлението на императрица Зоя Регентският съвет бил като цяло дееспособен, както свидетелстват организираните от него успешни кампании в Италия и Армения, а Иван Дуйчев основателно изтъква „удивителната енергия“, проявена в дипломатическите му инициативи по създаването на една коалиция срещу Симеон¹⁹². Както беше посочено по-горе¹⁹³, самият факт, че значителни сили са били изпратени в далечни зони на военни действия, навежда на мисълта, че правителството е било уверено, че Симеон няма да наруши мира. За същото говори и фактът, че източната армия била оставена в източните предели на империята, преди Зоя да състави плана си „да води война със Симеон и да го унищожи“. В същото време някои свидетелства сочат, че е твърде вероятно българският владетел да е установил някои дипломатически

¹⁹¹ Относно сериозната вероятност един брачен съюз да е бил част от договора от 913 г., вж. по-горе. Николай Мистик твърди, че „искането“ (*exaitesis*) на Симеон за брачен съюз „беше възприето като нещо незначително (*para phaulon*) от онези, които сметнаха за уместно да постъпят така“ (мой превод): Nicholas Mysticus, *Letters*, No 16, ll. 74–75, p. 108–109 [срв. *ГИБИ* IV, с. 239]. Макар последната фраза най-вероятно да загатва за Регентския съвет, не е сигурно, че брачното споразумение е било анулирано веднага след завръщането на Зоя на власт през февруари 914 г., или всъщност, че то изобщо някога е било отхвърлено официално. Няма основателни причини да свържем (хипотетичното) анулиране с предаването на Адрианоупол на Симеон от Панкратука. Както беше допуснато по-горе, това е изолиран граничен инцидент.

¹⁹² Dujčev, ‘Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance’, p. 541, repr. in Dujčev, *MBS* III, p. 191.

¹⁹³ Вж. по-горе.

връзки, по-специално с унгарците¹⁹⁴: ако това наистина е така, значи той не е бил напълно оплетен в дипломатическата паяжина на Византия.

Тези разсъждения, трябва да признаем, не отговарят напълно на възражението, че между 913 и 917 г. може би просто византийската мощ е била онова, което е възпряло Симеон от открити военни действия. Но те намират сериозна подкрепа в две ключови писма на Николай Мистик, които не принадлежат към онези, в които Симеон е възхваляван за неговата „кротост и миролюбие“ или неговото „благоразумно и, вярвам, добро сърце“¹⁹⁵. Защото подобни изрази на симпатия могат да бъдат подминати като ласкателства, така както могат да бъдат отминати и датиращите от същото време български възхвали за Симеон, които наблягат върху неговото благочестие и интелект, но пропускат военните му качества¹⁹⁶. Всъщност едното от писмата изобщо не е адресирано до Симеон, а до архиепископа на България и, по мое мнение, представлява завоалиран опит да бъде убеден архиепископът да отлъчи българския владетел от църквата, в случай че той не успее да сключи мир с Византия. „Ти притежаваш, пише Николай, много средства за убеждение (*aphormas*), които заедно да го придумат“ (мой превод)¹⁹⁷. Първото от тези „средства за убеждение“ е мълкът на Христос заради взаимното избиване на християни. След това „светите храмове, в които той влиза за молба към Бога за самия себе си, жена си, за чедата си, за целия, казвам, народ, над който е поставен да господства; светото и всечисто тяло и кръв, от които, като яде и пие, храни несъмнени надежди да стане съпричастник на освещението“¹⁹⁸. Според мен нямало е причини Николай да си направи труда да пише подобни неща до архиепископа на България, ако Симеон не е бил наистина податлив на жалби относно взаимното клане на християни и още по-чувствителен спрямо заплахата да му бъде отказано св. Причастие в собствения му молитвен дом¹⁹⁹.

¹⁹⁴ Вж. бел. 164.

¹⁹⁵ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 18, II. 76–77, p. 124–125; No 9, I. 241, p. 66–67 [срв. ГИБИ IV, с. 247, 215]. Могат да бъдат посочени множество подобни изрази, особено – и без съмнение преднамерено – в писмата, подкавящи Симеон да смекчи ожесточението, предизвикано у него от Анхилската кампания.

¹⁹⁶ Вж. по-горе.

¹⁹⁷ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 12, I. 99, p. 86–87.

¹⁹⁸ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 12, II. 103–107, p. 86–87 [срв. ГИБИ IV, с. 226].

¹⁹⁹ Тонът на Николай в писмо № 12 е откровено сговорчив и ненаставнически, докато оплаква „нашето общо нещастие“ (No 12, I. 96, p. 86–87), и той развива темата за Симеоновата „сладост“, „благородство“ и „доброта“ (No 12, II. 77–79, 83–90, p. 86–87; II. 121–122, 129–130, p. 88–89). Обаче изборът на Николай да употреби двусмисления термин *aphormas* (No 12, I. 99, p. 86–87) в едно толкова важно писмо трябва да е бил направен твърде внимателно. Макар Николай да има за цел просто да помоли архиепископа „с думи и дела не пропускай да сторих всичко“ в полза на мира (No 12, I. 128, p. 88–89) [ГИБИ IV, с. 227], очевидно е, че начинът, по който църквите и тайнствата биха могли да послужат като „средство за убеждение“, е бил те да бъдат отказани на Симеон. Самият Николай преди бил заклеял българския владетел „с печата на Светия Дух“ да не причинява зло на един човек, екстрадиран в България, и същевременно

Ако това е така, повече внимание трябва да бъде отделено на един пасаж от писмо, изпратено от Николай на Симеон, когато последният се готвел да пресече границата през лятото на 913 г. Патриархът заявява, че „обича“ Симеон „като най-верен християнин, като най-справедлив, като най-благоразумен, като служител на Бога във всичко, стремейки се да му угодиш, особено като чувам от мнозина, че ти *денем и нощем не преставаш да молиш Бога да ти прости за предишния ти поход против християните*, и по всякакъв начин – с пост, със сълзи, със съкрушение на сърцето – се старееш да очистиш себе си от този грях“ (курсивът е мой)²⁰⁰. Споменатият тук „поход“ може да визира по доста общ и твърде тенденциозен начин единствено нахлуванията на Симеон на византийска територия по време на военните действия от средата на 90-те години на IX в.²⁰¹ Този пасаж е от изключителна важност. Не е имало причина Николай да заявява, че е чувал „от мнозина“ за непрекъснатите молитви на Симеон, освен ако не е вярвал, че такива наистина е имало. И ако (както може да се предполага) твърденията на тези „мнозина“ са били верни, те свидетелстват, че Симеон, като благочестив християнин и бивш монах – все още спазващ монашески режим, според друго писмо на Николай²⁰² – бил дълбоко разстроен и измъчван от угризения на съвестта заради войната си със свои събратя християни: дълги години след събитията той очевидно все още се разкайвал. Тези разсъждения, според мен, съдържат в себе си ключа към поведението на Симеон, доколкото изобщо може да се съди за него по други писма на Николай и по умишлените усуквания и лъжливите твърдения в хрониката на Логотет.

Накратко, тъкмо скрупулите на Симеон относно проливането на християнска кръв били първопричината да спазва мирния договор през продължителен период от време преди възкачването на Александър през 912 г., както и за желанието му тогава да го поднови. Същите тези скрупули го накарали да поддържа, с едно незначително нарушение (случаят с Панкратука при Адрианопол), друг един договор в продължение на почти четири години, докато византийците не го нарушили през август 917 г. През значителна част от сво-

писал до архиепископа на България, молейки го да предупреди Симеон, че ще го споходи божественото отмъщение, ако на този човек бъде сторено нещо: No 3, ll. 62, 65–69, p. 20–21; No 4, ll. 65–66, p. 24–25. А през лятото на 913 г. Николай заплашил открито Симеон с отлъчване, ако продължи опитите „незаконно да завладее Града“ (No 5, ll. 194–199, p. 36–37) [срв. ГИБИ IV, с. 197]. Изглежда, че поведението на Симеон спрямо Константинопол по-късно през това лято не дало основание за изпълнение на тази закана. След катастрофата при Анхяло Николай бил затруднен да претендира за моралното право да отлъчи Симеон, което вероятно обяснява тактичното му обръщане към архиепископа.

²⁰⁰ Nicholas Mysticus, *Letters*, No 5, ll. 165–170, p. 34–37 [ГИБИ IV, 196–197]. По-горе в същото писмо Николай назовава Симеон „най-истинският християнин, който много съжаляваше за онзи престъпен поход, предприет против християните“: ll. 13–15, p. 26–27 [ГИБИ IV, с. 191].

²⁰¹ Вж. по-горе.

²⁰² Nicholas Mysticus, *Letters*, No 14, ll. 60–66, p. 94–95; Fine, *Balkans*, p. 133.

ята дълга кариера Симеон бил миротворец, а не войнолюбец. Допускам, че благочестивата, макар и високомерна, убеденост на Симеон в собствената му правота, а не несъмнената му склонност към язвителна ирония, била онова, което го подтикнало да изпише върху един вид свои печати легенда, която е отглас на византийските дворцови акламации: „Erinopyos basileos pola t(a ete)“: „Миротворен император, (за) много години!“²⁰³. Иван Дуйчев отделя особено внимание на това и отбелязва, че макар терминът *erinopyos* (= *eirenopois*), „миротворен, миротворец“, да присъства във византийските дворцови акламации, появата му върху Симеоновите печати представлява „една истинска политическа програма“²⁰⁴. Това може наистина да е така. Макар легендата да възпроизвежда изцяло една акламация²⁰⁵, тя вероятно е била избрана от Симеон умишлено, за да изрази собствената му представа за себе си преди всичко като защитник на мира²⁰⁶. Подобна представа намира потвърждение в

²⁰³ Герасимов, „Новооткрит оловен печат“, с. 68 снимка на лицето и реверса обр. 1, с. 67; Beševliev, *Inschriften*, S. 332, Abbild. 152. Тази легенда е върху реверса. като обкръжава бюст на Богородица. Легендата върху лицето е разчетена от Бешевлиев като „Symeon basileu(s) pol(a) au(x)i t(a ete)“ – *Inschriften*, S. 332.

²⁰⁴ Dujčev, I. in *BZ*, 54 (1961), S. 249, като отбелязва, че оригиналният правопис на легендата върху печата е неправилна; Dujčev, 'Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance', 539–540, repr. in Dujčev, *MBS* III, p. 188. Божилов (*Цар Симеон*, 114–115), макар и да се съгласява с Дуйчев, че посредством легендата е била направена някаква декларация, твърди, че тя означавала един нов „ред“, *pax Symeonica*, който трябвало да замести стария *pax Byzantina*.

²⁰⁵ Const. Porph. *De cer.* I, 86 (77), p. 373 (= Constantin VII Porphyrogénète. *Le livre des cérémonies*. Texte établi et traduit par A. Vogt. T. 2, pt. 1 (Paris, 1939), p. 174, ll. 16–17). Вж. също Treitinger, *Kaiseridee*, 230–231. Императорът е бил приветстван като „миротворен и добър“ (*eirenopoe kai agathe*) от пратениците на мюсюлмански владетели: Const. Porph. *De cer.* 2, 47, p. 683, 685. Като поставил акламации за многолетствие върху своите печати, Симеон очевидно е подчертавал, че е един легитимен, подобавашо акламиран император: Beševliev, *Inschriften*, S. 332. Акламации за дълъг живот на владетеля се откриват в българските надписи от IX в.: Дуйчев, И. *Из старата българска книжнина*, I (София, 1943), 171–172; Beševliev, *Inschriften*, 80–81, 270–274; Бешевлиев, *ПН*, 74–75, бел. 193.

²⁰⁶ Със сигурност е познат само един екземпляр от този тип печати. Като се има предвид, че върху лицевата му страна Симеон е назван „Симеон император...“, този тип е предхождал оня с легенда „Симеон в Христа император на римляните“, който датира от последните години на Симеоновото управление (вж. по-горе, бел. 110). Т. Герасимов лаконично отбелязва, че разглежданият печат. чиято легенда съдържа епитета „миротворец“, е отсечен от „същия булотирион“, с който е направен и печатът с легенда „Симеон император“ („Symeon (basile)us“) – Герасимов, „Новооткрит оловен печат“, с. 69. Полето на последния екземпляр имало „по-гясна периферия“ и затова, твърди Герасимов, върху него са се съхранили само името и титлата на Симеон. Ако се съди по фотографиите на двата екземпляра, това допускане е защитимо, но е очевидно, че само един нов оглед от сигилограф би могъл да разреши проблема. За снимки, вж. Герасимов, „Оловни печати“, обр. 156, с. 335; Герасимов, „Новооткрит оловен печат“, обр. 1, с. 67; Beševliev, *Inschriften*, Abbild. 150 и 152. И двата екземпляра са открити във Вътрешния град на Преслав. Ако Герасимов е прав, и двата печата отразяват един тип: и от двете страни една легенда във формата на акламации за дълголетие обкръжава бюстово изображение на Симеон, държащ лабарум и държава (върху лицето), а върху реверса – бюст на Богородица, която

прекараните от него дълги години на търпение, въздържаност и неучастие във войни. Ако след 917 г. Симеон решил, че „мирът“ – едно несъмнено гъвкаво понятие – сега изисквал той да господства над Византия, това по-скоро трябвало да предотврати по-нататъшните проявления на византийското вероломство, отколкото да сбъдне една отдавна лелеяна мечта.

държи медальон с изображение на Младенеца. Може би от този тип е била основната форма на Симеоновите печати за периода от 913 г. до последните години на неговото управление. В такъв случай легендата, включваща аklamацията за „миротворството“, може да е била избрана скоро след сключването на договора от 913 г. и може би е давала израз на Симеоновата решимост да отстоява договора, както и своя имперски статут.

ЕДИН ТВЪРДЕ НЕОБИЧАЕН БРАК? МАРИЯ ЛАКАПИНА И БЪЛГАРСКИЯТ ЦАР ПЕТЪР*

Женитбата на Мария Лакапина с българския цар Петър през 927 г. може би изглежда една неуместна тема в том, посветен на Теофано. И все пак браковете на тези две дами имат нещо общо помежду си, като се има предвид, че този на Мария бил практически единственият брак с чужденец, сключен от член на управляващата династия във Византия преди този на Теофано с Отон II, и единственият с не-„франк“ след средата на VIII в.¹ Това било следователно едно отклонение от византийската дипломатическа традиция и византийските държавници добре разбирали, че тази женитба можела да се използва като прецедент от други чужденци, възжелали брачен съюз с императорската фамилия. Константин VII изразил страховете си спрямо северните „варвари“ в това отношение. В своето съчинение *За управлението на империята*, написано ок. 950 г., той се опитва да предостави на своя син и наследник контрааргументи, за да покаже на „скитските“ сватовници, че българската женитба била специален случай и извънредно осъдително, „недостойно и непристойно нововъведение в благородната държава на римляните“². Византийските очаквания за сериозни последици от българската женитба не се оказали безпочвени, ако съдим по случая с Лиутпранд от Кремона. Защото той твърди, че сам се е позовал на брака на Мария Лакапина с Петър в подкрепа на молбата си за багренородна невеста за Отон II: „Моят господар властва над славянски [владетели], които [самите] са по-могъщи от Петър“³, казал той на византийските сановници по време на мисията си в Константинопол през 968 г.³

* Настоящият текст възпроизвежда съдържанието на един доклад в леко преработена форма и с минимални анотации. Тук не се прави опит за изчерпателен преглед на византийско-българските отношения през X в., нито пък е предложена пълна библиография. Това, че текстът изобщо вижда бял свят, се дължи на търпението и настойчивостта на проф. А. Дейвидс, както и на усилията на Виктория ван Аалст, която набра текста по моя ръкопис със забележителна прецизност и проникновеност, за което съм изключително благодарен и на двете.

¹ Ohnsorge, W. 'Drei Deperdita der byzantinischen Kaiserkanzlei und die Frankenadressen im Zeremoniebuch des Konstantinos Porphyrogennetos', repr. in Ohnsorge, W. *Abendland und Byzanz* (Darmstadt, 1958), 229–232; Macrides, R. 'Dynastic marriages and political kinship', *Byzantine Diplomacy*. Ed. by J. Shepard and S. Franklin (Aldershot, 1992), 267–268.

² Const. Porph. *DAI*, ch. 13, ll. 174–175, p. 74–75.

³ Liutprand, *Legatio*, cap. 16, p. 184; Liudprand of Cremona, *Relatio de Legatione Constantinopolitana*. Ed. and trans. by B. Scott (London, 1993), 6. 34. Моят превод отчита, но не е идентичен с този на Скот [срв. *ЛИБИ* II, с. 325].

Всъщност, както византийските сановници незабавно изтъкнали пред него, прецедентът бил илюзорен, понеже Мария Лакапина не била дъщеря на *багренороден* император, а още по-малко е била родена в пурпур; следователно бракът имал по-нисък статус спрямо този, който Отон се опитвал да осигури на сина си и не можел да послужи като прецедент. Тъй или иначе, така описаната размяна на аргументи подсказва, че българският брак е бил потенциален източник на притеснение за византийските държавници от средата и края на Х в. Той давал възможност на различни западни – „франкски“ – монарси да претендират за по-висок статус от този на Петър и по този начин за правото на съпруга, „родена в пурпур“. Това можело да създаде проблеми на византийската имперска власт, макар Константин VII да изключвал изрично, дори с голяма доза задоволство, франките от общата си критика спрямо браковете между императори или техни деца, отгледани в двореца, и чужди владетели и техните потомци⁴.

Следователно българският брак е бил добре известен на членовете на управляващите елити на северните и западните съседи на Византия и това само по себе си е достатъчно основание да бъде споменат в едно изследване, посветено на Теофано. В контекста на двете женитби обаче са налице и някои други аналогии, които заслужават внимание. И двата брака били сключени след периоди на конфликт. Тригодишни военни кампании на Отон и неговите васали в Южна Италия предшествали преговорите, довели до женитбата на Теофано. Освен това, забелязват се неоспорими елементи на подражание, дори на съперничество, в подхода на Отон спрямо гръцките императори. Така например прибягването от страна на Отон към византийски модели при оформлението (от 962 г. насетне) на печати, върху които той е изобразен *en buste*, не е задължително да е било разглеждано непременно като умишлено, нескрито предизвикателство към византийския императорски авторитет, но е твърде невероятно за това да е било потърсено предварително разрешение⁵. А в лицето на Лиутпранд той имал красноречив изразител на гледището,

⁴ Const. Porph. *DAI*, ch. 13, ll. 116–122, p. 70–73. Константин имал свои лични, династически основания да възхвалява легитимността на имперските брачни съюзи с франкски владетелски родове, доколкото първата съпруга на неговия син Роман била Берга, дъщеря на Хуго от Арл, и по времето на съставянето на *За управлението на империята* той се стремил да осигури за наскоро овдовелия си син ръката на Хадвиг, дъщеря на херцог Хайнрих Баварски: Ekkehard IV, *Casus sancti Galli*, *MGH SS II*, 122–123; Ohnsorge, *Abendland und Byzanz*, S. 235 и бел. 39; Shepard, J. ‘Aspects of Byzantine attitudes and policy towards the West in the tenth and eleventh century’, *Byzantium and the West c. 850–c. 1200*. Ed. by J. Howard-Johnston (Amsterdam, 1988), 87–89. Последният ход бил изцяло инициатива на Константин, което подсказва, че той е бил склонен да разглежда франките като достойни партньори за царствените „римляни“.

⁵ За печатите на Отон от времето на неговата императорска коронация вж. Schramm, P. *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit*, I (Leipzig und Berlin, 1928), S. 77; *ibid.*, II, *Tafeln*. 59 (b); Messerer, W. ‘Zur byzantinischen Frage in der ottonischen Kunst’, *BZ*. 52 (1959), 41–42, 44–45; *Tafel IV*, Abb. 15, Abb. 18 (втори имперски тип печати на Отон).

че поради своята немара гръцките императори са изгубили всякакво право, което някога може да са имали, да управляват Рим и че те били „римски“ императори „само по име“. Саксонците са представени като огледален образ на гърците: благочестиви, храбри и посветили се на защитата на Рим от „игото на... тирани“ и на окончателното възстановяване на „пълната чест и власт на наместниците на светите Апостоли“⁶. Насоката, застъпвана от Лиутпранд в неговото *Пратеничество (Legatio)*, представлява по същество опит да бъде оправдан начинът, по който той ръководел своето пратеничество, и да убеди саксонските си господари и главните им съветници да упражнят натиск чрез война с гърците. То не представлява внимателно съставен и широко разпространяван автопортрет на режима на Отон. И все пак Лиутпранд давал израз на факта, че в Християнския запад се е появил пореден владетел с основателни права да се назовава „император“ – един партньор, ако не и съперник, на гръцкия *василевс*.

Въоръжен конфликт предхождал също и женитбата на Мария Лакапина с българския цар Петър. И макар периодите на активни военни действия вероятно са били по-кратки, отколкото обикновено се допуска⁷, в течение на едно поколение е имало напрежение в отношенията между бащата на Петър, Симеон, и Византия. За това изиграли своята роля съперничеството и претенциите на Симеон за императорски статус. Какъвто и да е бил конкретният коронационен ритуал, изпълнен от патриарх Николай Мистик над Симеон извън стените на Константинопол през 913 г., той несъмнено е включвал някакъв акт на легитимирне или признаване на императорски статус, който бил оценен високо от Симеон, и от който впоследствие византийските управници се опитали да се отрекат. Може би именно оттогава той започнал да се самоназовава *basileus* („император“) върху своите оловни печати⁸. А през последните години от живота си Симеон започнал официално да се титулува „император на римляните“ или „император на българите и римляните“. Затова, че си присвоил втората титла, той бил подложен на присмех и укори от император Роман Лакапин⁹. Враждебните действия между Византия и България не били прекратени веднага след смъртта на Симеон през май 927 г. Българите предприели мащабно нахлуване в тема Македония. По-късно тракийските градове, които в продължение на няколко години били под българска окупация, били евакуирани и изравнени със земята. Така

⁶ Liutprand, *Legatio*, cap. 5, 22, 54, p. 178, 187, 204; ed. and trans. Scott, p. 2–3, 8–9, 20, 29, 36, 50. Възгледите, отразени в полемиката на Лиутпранд, не е задължително да са били идентични с тези на Отон. Срв. Sutherland, J. 'The mission to Constantinople in 968 and Liutprand of Cremona', *Traditio*, 31 (1975), 80–81; Leyser, K. J. 'Ends and means in Liutprand of Cremona', *Byzantium and the West c. 850–c. 1200*. Ed. by J. Howard-Johnston (Amsterdam, 1988), p. 135.

⁷ Shepard, J. 'Bulgaria: the other Balkan 'empire'', *The New Cambridge Medieval History*, III, ed. T. Reuter (под печат).

⁸ Theoph. Cont., p. 385; Beševliev, *Inscripfien*, 331–332, Abb. 152.

⁹ Théodore Daphnopatès, *Correspondance*, 58–59, 72–73.

военните действия продължавали само броени месеци преди сключването на брака между Петър и Мария¹⁰.

Едно сравнение, подобно на това тук, веднага разкрива и значителни разлики между саксонския и българския брачен договор. Главната резиденция на българския владетел в Преслав отстояла само на 250 километра от Константинопол, а неговата държава по протежение на стотици километри имала общи граници с тази на византийския император, което неизбежно водело до несигурност и разногласия по определени въпроси в граничните райони. Така или иначе, в очите на византийците българите си оставали узурпатори на земи, които по право били техни собствени, „римски“ земи. Роман I напомня за това на Симеон в едно от писмата си до него¹¹. Това пренебрежение към легитимността на българското присъствие южно от Дунава било смекчено, но не и напълно превъзможнато, благодарение на условния статут на българския владетел като „духовен син“ на византийския василевс. Това се възприемало като следствие от покръстването на хан Борис от Михаил III в средата на 60-те години на IX в. и било официално засвидетелствано в дипломатическите контакти между императора и хана, както и на дворцовите приеми в Константинопол¹². Но нито злонамерените забележки на император Роман, нито тънкостите на дворцовия церемониал можели да променят факта, че православна християнска България представлявала съперник на Византия на Балканите. Това било така както по отношение на идеологията – претенцията на Симеон да бъде „император“, която вероятно се предполагало Петър да наследи, така и по отношение на военната сила. Симеон доказал, че е в състояние да завладее значителни части от византийска Тракия, като разположил и снабдявал с продоволствие гарнизони в градовете и влязъл в сговор със славяните, които вече живеели на византийска територия.

За разлика от непосредствената близост между България и Византия, корените на саксонската кралска власт лежали далече и дори най-резките изказвания на Лиутпранд от Кремона в неговото *Пратеничество* не включвали призови за нахлуване във византийските Балкани. Наистина съществували спорове относно владееене на територии и сфери на влияние в Италия, но в крайна сметка Централна и Южна Италия се намирали в далечната периферия на владенията както на византийските, така и на ранните саксонски управници. Саксонските набези във владения от византийците юг били доста краткотрайни и (това може се твърди) по същество представлявали средство за осигуряването на византийска императорска невеста за сина и наследника на Отон I¹³. Освен това инициативата за брачните преговори, чиято кулминация трябвало да стане сватбата на Теофано с Отон II, без съмнение принадлежала

¹⁰ Theoph. Cont., p. 412; Vita S. Mariae iunioris, col. 702.

¹¹ Théodore Daphnopatès, *Correspondance*, 64–65.

¹² Const. Porph. *De cer.*, II, 47, p. 681–682, 690; Dölger, 'Bulgarenherrscher', 188–193.

¹³ Gay, *L'Italie méridionale*, p. 304, 310–312, 315.

на саксонците. Женитбата на Мария Лакапина с Петър, от друга страна, изглежда била в основата си резултат от предложение, направено от император Роман Лакапин на бащата на Петър няколко години преди това, а именно – да се установи брачен съюз между техните два рода¹⁴.

Но тъкмо когато различията в обстоятелствата около двата брака изглеждат най-изразени, на преден план започват да изплуват и определени сходства. Защото никой от двата брака всъщност не включвал един *багренороден*, момче или момиче, дете на управляващ император, родено в Пурпурната палата. В този смисъл те представлявали отстъпление от първоначалното искане на всеки един от двамата чужди владетели. Българският цар Симеон отхвърлил предложението на Роман Лакапин, след като предишното му желание за брачен съюз с Константин Багренородни било осуетено от женитбата на Константин с Елена Лакапина през 919 г. А през 967–968 г. Отон I бил пределно ясен в настояването си за една багренородна – „доведената дъщеря на самия Никифор, а именно – дъщеря на император Роман“¹⁵. Оттук се подразбира, че по онова време той не се е интересувал от брак с родственици на доминиращата фигура във Византия, Никифор II Фока. Цар Петър се задоволил с онова, което по-рано било отхвърлено, като приел Мария, дъщерята на най-големия син на Роман Лакапин, докато е практически сигурно, че Теофано не е била багренородна – всъщност, по думите на Титмар от Мерзебург, тя не била „желаната девица“ („*non virginem desideratam*“)¹⁶. Общ за двата брака бил и контекстът на една патова военна ситуация, при която византийците изглеждали решени да издържат на подновения вражески натиск върху тяхната мрежа от бази, като в същото време продължавали да бъдат в състояние да заплашват със свои собствени офанзивни от тези бази – както например в края на 969 г. в Италия, където предприели мащабно контранастъпление, което обаче завършило злополучно¹⁷. В такъв смисъл двете млади жени били благовидно средство за излизане от патовата ситуация и за постигане на едно донякъде по-позитивно състояние на стабилност. Според Лиутпранд целта на брачното споразумение между Петър и Византия била ясна: „името на момичето било сменено и то било наречено „Ирина“, „мир“, така че чрез него да се установи най-

¹⁴ Nicholas Mysticus, *Letters*, 108–109; Златарски, *История* I/2, 416–419.

¹⁵ *Continuator Reginonis Trevirensis*, s.a. 967, *MGH SS I*, p. 629.

¹⁶ Thietmari Merseburgensis *Chronicon*, ed. R. Holtzmann, *MGH SS rer. Germ. N. S. IX* (Berlin, 1935), p. 56. Това, че Теофано е била дъщеря на Константин Склир и племенница на Йоан Цнимиски по линия на брака му с нейната леля Мария Склерена, беше предположено основателно от Wolf, G. 'Wer war Theophanu?', *Kaiserin Theophanu: Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des ersten Jahrtausends*. Hrsg. von A. von Euw und P. Schreiner, Bd. II (Köln, 1991), 406–407; Tinnefeld, F. 'Die Braut aus Byzanz – Fragen zu Theophanos Umfeld und gesellschaftlicher Stellung vor ihrer', *Kaiserin Theophanu: Prinzessin aus der Fremde – des Westreichs grosse Kaiserin*. Hrsg. von G. Wolf. (Köln u.a., 1991), 252–253.

¹⁷ Gay, *L'Italie méridionale*, 313–315.

траен мир между българи и гърци¹⁸. Лиутпранд пише тези думи през 60-те години на X в., когато мирът продължавал вече около тридесет и пет години, и следователно с основание може да се предположи, че мисълта за явния успех на този брак се е въртяла в ума му, когато през 968 г. се отправил към Константинопол „от любов към мира“¹⁹, макар и в търсене на багренородна, а не на една обикновена роднина на властващия император.

След това кратко представяне на приликите – и разликите – в контекста на двата брака, ще се съсредоточим върху три основни въпроса, произтичащи от брака на Мария Лакапина. Най-напред, защо на него се отделя толкова голямо внимание във византийските извори? Второ, какви качества и умения (ако е имало такива) донася Мария в България? Трето, има ли някакви свидетелства за това, че присъствието ѝ в България е повлияло на византийско-българските отношения или на самата България?

Ясно е, че сватбата на Мария се радвала на широк отзвук по онова време, и в това отношение тя рязко контрастира с брака на Теофано, за който не се споменава и дума в достъпните византийски извори. Очевидната причина за това е, че сватбата на Мария била отпразнувана в Константинопол, в църквата на Богородица при Извора (*Pege*) и лично патриархът на Константинопол „поставил на главите им брачните венци“²⁰. Сватбата на Теофано и Отон II, от друга страна, се състояла в Рим, далече отвъд обичайния периметър на интереси на византийските наративни извори. Но това поставя въпроса защо тъкмо Константинопол е трябвало да бъде избран за целта: би могло да се очаква булката да отпътува при бъдещия си съпруг, както направила Теофано, а също и Анна, невестата на киевския княз Владимир през 988 г.²¹ Вероятно могат да бъдат изтъкнати практически съображения: това, че регентът на Петър, Георги Сурсувул, лично участвал в преговорите за мирно споразумение в Константинопол; както и това, че в България все още имало влиятелни хора, които искали да продължат войната с Византия и вероятно биха се опитали да осуетят една брачна церемония в българската столица Преслав. Налице е и простият факт, че пътуването от Преслав до Константинопол далеч не било толкова изнурително, колкото това от Италия или от Киев. Но разстоянието било също толкова преодолимо за Мария, колкото и за Петър, и гореизложените доводи не обясняват защо в хода на преговорите (които, поне на по-ранния им етап, са били тайни) и на сватбените тържества се отделя толкова много

¹⁸ Liutprand, *Antapodosis*, III, 38, p. 92; англ. прев. Wright, F. *The works of Liutprand of Cremona* (London, 1930), p. 128 [срв. ЛИБИ II, с. 324].

¹⁹ Liutprand, *Legatio*, cap. 7, 57, p. 180, 206; ed. and trans. Scott, p. 4, 21, 30, 52.

²⁰ Theoph. Cont., p. 414 [ГИБИ V, с. 137].

²¹ Вероятно Анна се омъжила за Владимир в Херсон: ПВЛ, с. 77 (под 988 г.); *The Russian Primary chronicle: Laurentian text*. Trans. and ed. by S. H. Cross and O. P. Sherbowitz-Wetzor (Cambridge, Mass., 1953), p. 113; Shepard, J. 'Some remarks on the sources for the conversion of Rus'. *Le origini e lo sviluppo della cristianita slavo-bizantina, Nuovi studi storici*, 17 (Roma, 1992), p. 69, 95.

внимание в основния наративен извор, хрониката на Симеон Логотет, достигнала до нас чрез творби като *Продължителя на Теофан*. Като цяло тази хроника не е лишена от симпатии към управлението на Роман Лакапин и се основава върху подробна информация за преговорите, която може да е дошла единствено от „източник, близък до императора“, може би от официален бюлетин на двореца, издаден скоро след това, или пък от главния византийски преговарящ, протовестиарият Теофан²². Дипломатическите и военните умения на Теофан неведнъж са възхвалявани в статиите на хрониката за периода между 927 и 943 г. С други думи в тази си част хрониката вероятно разчита на пропагандата на Лакапините и представя брачната процедура в такива подробности и с толкова откровенно съчувствие към булката и нейните родители, които са безпрецедентни за византийските описания на императорски бракове с чужденци. Хрониката се опитва да представи чувствата на основните византийски участници в събитието: „Когато [Мария] трябвало да потегли, те [нейните родители] прегърнали дъщеря си и пролели много сълзи, както подобава при раздяла с възлюблено чедо, целунали своя зет и... я предали в неговите ръце... Предадена в български ръце, Мария заминала за България едновременно радостна и скръбна – скръбяла, че се разделя от преобични родители, царски дворци и от общение със сродници, а се радвала, понеже се свързала с мъж цар и била провъзгласена [за] господарка (*despoina*) на българите“²³.

Струва ми се, че както изборът на Константинопол като място за сватбата, така и това непоследователно описание в хрониката, отразяват едно държавно решение да се даде максимална гласност на брака и той да бъде представен по-скоро като успех, а не като злополучна неизбежност. Хрониката посочва, че сам съпругът на Мария бил „император“, докато Мария щяла да се назовава „господарка на българите“, вероятно в съответствие с мирния договор. С други думи, на събитието трябвало да се гледа като на „добър брак“, не само защото щяло да донесе мир – символ, на който била промяната на името от Мария на Ирина, – но и защото женихът, макар и чужденец, имал императорски статус. Подробностите, съдържащи се в хрониката, подсказват, че са били положени усилия последният етап от преговорите и самата сватба да бъдат превърнати в публичен спектакъл.

Император Роман посрещнал Петър във Влахерните, където четиринадесет години по-рано (през 913 г.) двама от синовете на Симеон, единият от които може би самият Петър, присъствали на пиршество в двореца²⁴. Петър и свитата му не били допуснати в рамките на градските стени, но „целият Сенат“ – иначе казано, висшите сановници и други видни граждани – последвали

²² Този раздел на *Продължителя на Теофан* е характеризирани от Х. Хунгер като относително „резервиран“ спрямо Роман (Hunger, H. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I (Berlin, 1978), S. 343).

²³ Theoph. Cont., p. 414–415 [ГИБИ V, с. 137].

²⁴ Theoph. Cont., p. 385; Златарски, *История* I/2, с. 367 и бел. 3.

патриарха до църквата, в която трябвало да се извърши венчавката. Църквата била тази на „Пресвета Богородица при Извора“, храм, който, според същата хроника, Симеон три години по-рано, през 924 г., бил „изгорил... заедно с цялата околност, като с това показал ясно, че не желае мир“²⁵. Може да се допусне, че мястото е било избрано поне отчасти заради неговата символична натовареност: на българите било припомнено безбожието на покойния им владетел, а способността на император Роман да постига неочакван мир била демонстрирана както на българските, така и на византийските сановници. Три дни след сватбата Роман „устроил бляскаво угощение на скелето при Изворите (*Pegai*), като го украсил с копринени тъкани. При самия пристан стоял императорският дромон“²⁶. Този спектакъл на открито, край брега на залива, вероятно е можел да бъде видян и от другата страна на Златния рог, като по този начин към него са станали съпричастни много повече обикновени византийци, отколкото би позволило едно пиршество или церемония зад стените на двореца. И в този случай изборът на място може би е имал за цел да събуди спомена за срещата между Роман и Симеон три години преди това: тя също се състояла на брега на Златния рог. Изглежда, че в това е отговорът на нашия въпрос защо брачната церемония се е състояла в Константинопол и защо правителството на Роман Лакапин искало да привлече вниманието към успеха си в сключването на договор с България.

В договора, който съпътствал брака, се съдържали щедри отстъпки – официално признаване на българския владетел за император и (най-вероятно) съгласие за това Българската църква да получи за свой глава патриарх²⁷. Но

²⁵ Theoph. Cont., p. 406 [срв. *ГИБИ* V, с. 133].

²⁶ Theoph. Cont., p. 414 [*ГИБИ* V, с. 137]. Църквата на Богородица при Извора (*Pege*), отвъд Теодосиевите стени, подчертано е разграничена от „пристана Изворите (*Pegai*)“ в северния край на Златния рог у Janin, R. *Constantinople byzantine* (Paris, 1950), p. 142, 225, 413, 423; срв. Janin, R. *La géographie ecclésiastique de l'empire Byzantin*. I, 3, *Le siège de Constantinople et le patriarcat œcuménique: les églises et monastères* (Paris, 1969), 224–225. Това разграничение предполага участниците в празненствата да са пътували от южния край на града до северния край на Златния рог за празнуването при Изворите, а впоследствие се описва как младоженците отпътуват за България през Хебломон, откъм южния край на града (Theoph. Cont., p. 414). Това би могло да предизвика опит за поправка на текста, ако такова сноване нагоре-надолу из или около града се приеме за невероятно. От друга страна, подобни действия биха могли да се съгласуват добре със стремежа от страна на Роман да се даде максимална публичност на сватбата и празненствата.

²⁷ Клаузите следва да бъдат изведени от по-късните византийски практики; за сведението на Лиутпранд, че посредством „писменото споразумение“ българските пратеници получили предимство пред всички други дипломати, които посещавали Константинопол, и за други косвени свидетелства: Liutprand, *Legatio*, cap. 19, p. 185–186; ed. and trans. Scott, p. 7, 35; Const. Porph. *De cer.*, II, 48, p. 690; Бакалов, Г. „Царската промулгация на Петър и неговите приемници в светлината на българо-византийските дипломатически отношения след договора от 927 г. *ИПр*, 1983, № 6, 36–37; Бакалов, Г. *Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии)* (София, 1985), 119–120; Fine, *Balkans*, p. 161; Shepard, J. 'Bulgaria' (вж. по-горе, бел. 7).

с брачното споразумение и церемониите Роман Лакапин успял да покаже на жителите на Константинопол, че не бива повече да се страхуват от български набези и от опустошаване на предградията. Управляващите можели да извлекат полза от благодарността на населението за внезапното отслабване на българската заплаха. Това, че българите все още били в състояние и склонни към схватки, било засвидетелствано само няколко месеца по-рано, когато те опустошили няколко близки града в Тракия, преди да се оттеглят.

Оцеляла е и друга официална прослава на мирния договор – словото *За договора с българите*, което било произнесено в присъствието на Роман на една церемония в края на 927 г. Ораторът го приветства като „творец на триумфите, които празнуваме“, „наш император и стожер, и защитник, и миротворец“²⁸, и продължава: „Кой измежду онези, които знаят колко красиво нещо е мирът, ще възхвали тези неща така, както е редно те да бъдат възхвалени? Кой достойно ще възхвали настоящите ни блага, нелелеяната метаморфоза, неочакваната промяна, неизразимия обрат, този невероятен съюз?“²⁹. Словото визира женитбата само с неконкретния термин „единение“ (*enoteta*)³⁰, вероятно защото това щяло да представлява отклонение от темата за император Роман като инструмент на Божието Провидение, нов „Йона“ и нов „Моисей“. И в него, разбира се, се прогласявало онова, което слушащият го император желал да чуе.

Но подобно чувство на облекчение е изразено и в един частен документ, който *не е* бил предназначен за широка разгласа – кратко писмо на Арета Кесарийски, адресирано до Роман и придружаващо дар от най-висококачествен тамян в съд от сплав на сребро и злато. Арета също желае да се понарави с написаното, но можем да приемем за чиста монета благодарностите му към Бога за „великото осъществяване на световния мир, постигнат сега, на който никой от човешкия род не се надяваше“³¹. С не по-малко внушения е натоварено и тълкуванието на Арета за значението на дарения тамян: този дар е молба „така постигнатият световен мир да разнесе сладък аромат към Бога и людете, и чрез предаването в знак на неразторгваем договор за мир на благородната издънка от императорското лоно в брак, който да породи красива и многобройна челяд, да стане така щото не само властта и империята... на римляните да се окичи с твоето самовластно великолепие, но дори и варварските народи да се опитомят чрез присаждането на твоето потомство и да се преобразят и приобщят към добродетелния живот на човешкия род“³².

²⁸ Dujčev, 'Treaty of 927', 258–259, 266–267 [срв. *ГИБИ V*, с. 86, 89].

²⁹ *Ibid.*, 266–267 [срв. *ГИБИ V*, с. 89].

³⁰ *Ibid.*, 266–267. Широко застъпен в произведението мотив е този за „съгласието“ (*homonoia*): *Ibid.*, 278–279, 280–281, 286–287.

³¹ Arethas, *Scripta I*, p. 265 [срв. *ГИБИ V*, с. 69].

³² *Ibid.*, I, p. 265–266 [срв. *ГИБИ V*, с. 70].

Така чрез тамяна се прославя постигането на онова, което дотогава изглеждало непостижимо, и се отправя молитва за бъдещето.

Това доста формално писмо, съпровождащо дара, подсказва, че имперските празненства в чест на договора и брака не са останали без отклик – не само сред гражданите на Константинопол и жителите на европейските провинции, нападени и опустошавани от българите, но също и сред тези в Мала Азия, които византийската армия вече щяла да защитава, без да бъде отвлечана от българската заплаха. „Само синовете на Агар [т.е. сарацините] жалейт и ще жалейт... само при споменаването на нашия сговор!“, възкликва дворцовият оратор, произнасяйки своята реч по повод на договора³³. Това само по себе си е достатъчно да обясни пищните чествания на договора и женитбата в Константинопол пред очите на искрено благодарното население.

Но, струвами се, че в основата на режисирания от Роман Лакапин спектакъл лежи и още едно съображение, на което не биха ни навели високопарните думи на Арета за „варварските народи“: става дума за една вътрешнополитическа маневра, която му послужила като претекст да издигне сина си Христофор за свой старши съимператор и престолонаследник, като по този начин отнел на Константин Багренородни това положение. Добре известно е, че през 20-те години на X в. Роман се опитвал да изтласка багренородния Константин и още през 921 г. най-големият му син Христофор бил коронясан за съимператор. Той наредил Христофор да бъде изобразяван до него (при което изображението на Константин изчезнало) върху най-разпространените през 20-те години златни монети, а редът на императорите върху един клас сребърни монети – по често разменяни и виждани от гражданите, отколкото златните – бил: Роман, Христофор, Константин³⁴. Но общоприетата последователност си останала: Роман, Константин, Христофор. Намираме я в един надпис, който отбелязва възстановителните работи по стените на Кавала (в Северна Гърция) през 925–926 г. В него Константин се споменава преди Христофор в списъка на тогавашните „петима щастливи императори“³⁵. Изглежда, че тъкмо сватбените тържества от 927 г. са предоставили възможност Христофор да бъде изтласкан пред Константин. Хрониката, описваща празненствата, разказва, че по време на пиршеството на пристана на Златния рог „българите доста настоявали най-

³³ Dujčev, 'Treaty of 927', 280–281 [срв. ГИВИ V, с. 97].

³⁴ Клас VII на златните номизми на Константин VII (*sic*) с изображения само на Роман и Христофор е описван като „изключително разпространен“: Grierson, *P. Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection and in the Whittemore collection*. III, 2. *Basil I to Nicephorus III (867–1081)* (Washington, DC, 1973), p. 534; cf. p. 529–530, 532; pl. XXXVI: 7.3, 7.4, 7.13 (снимки). Споменатият по-горе в текста клас сребърни монети – клас II – може да е бил отсечен по едно и също време с клас III, в чиято легенда името на Константин е поставено преди това на Христофор: *ibid.*, p. 536; pl. XXXVII: 17.2, 17.3, 18.3, 18.6.

³⁵ Reinach. P. 'La Reconstruction des murs de Cavalla', *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 6 (1882), 268–269. Тук Христофор е споменат след своя брат Стефан, а също и след Константин поради „изискванията на ритъма“ (p. 273).

напред да бъде приветстван Христофор, а после Константин. Император Роман отстъпил на това тяхно настояване и станало така, както те искали³⁶. С други думи Христофор получил ритуални приветствия за дълголетие и поздравления преди Константин. Трудно е да се повярва, че „настойчивостта“ на българите е била напълно спонтанна. С оглед на тяхното самочувствие и интереси било по-добре тъстът на Петър да бъде втори след Роман, но времето и мястото, достъпно за взора на простолюдието (макар и не за ушите му) изглеждат в твърде стройно съзвучие с интересите на Лакапините, за да са изцяло продукт на един български каприз. И тук, струва ми се, откриваме пръста на умелата „пропаганда“ на Лакапините, която се стремяла да подкрепи претенциите на Христофор да наследи баща си като старши император³⁷.

Ако това е така, сватбата, както и рекламата, с която бракът е разгласен нашироко, могат да бъдат разглеждани в нова светлина: като съюз между родове, които не притежават неоспоримо императорско потекло и които придобиват по-висок статус в резултат на този брак. Всеки от тях е заинтересован от статуса на другия: Лакапините са на върха много по-отскоро, отколкото родът на Петър, което може би обяснява акцента в „официалното“ описание на това, че Мария „била очарована да се сроди с император за съпруг“, както и подробния списък на преговарящите от българска страна, сред които е и един монах, който носел (български) хрисовул³⁸. Отношението към тях е почти като към равни културно на византийците, а не като към представители на „варварските народи“, споменати в писмото на Арета! Изглежда, че имаме случай на брак с чужденец, сключен с оглед придобиването на вътрешно, или по-точно – на династично политическо предимство, както и с оглед на дипломатическата изгода. Вероятно поради това на женитбата е посветено толкова прекомерно внимание в хрониката. Обрато, малкото други бракове

³⁶ Theoph. Cont., p. 414 [ГИБИ V, с. 137].

³⁷ Същите подозрения питаел – или препредавал на базата на по-стари извори – Йоан Зонара: Zonaras, *Epitome historiarum*, III, p. 474. Обаче твърдението на Зонара, че двамата помлади синове на Роман също били акламирани преди Константин е неправдоподобно в основата си, доколкото липсват дори косвени свидетелства в негова подкрепа. Срв. Nicéas Magistros, *Lettres d'un exilé (928–946)*. Introd., éd., traduction et notes par L. G. Westerink (Paris, 1973), p. 30. Старшинството на Христофор спрямо Константин все още не е било ясно изразено дори след 927 г. Обаче за това, че то е било пропагандирано, свидетелства един рядък клас номизми (клас VIII): неговата легенда поставя името на Константин преди това на Христофор, но Константин е изобразен като голобрад и малко по-нисък от Христофор, който е поставен от дясната страна на баща си (в позиция на старшинство): Grierson, P. *Catalogue*, III.2, p. 534; pl. XXXVI: 8.1, 8.2. Този клас, датиран „ок. 930 г.“, изглежда е върнал изображението на Константин в оформлението на номизмите, за да бъде засвидетелстван по-добре неговият принизен статут. Според мълвата, съобщена от Лиутпранд, Христофор вървял пред Константин по време на публични шествия, но „скоро след това“ („post modicum“) починал. Това би могло да съответства на една промяна в реда на шествията след българската сватба през октомври 927 г.: Liutprand, *Antapodosis*, III, 37, p. 91; trans. Wright, p. 128; срв. Бакалов „Царската промулгация“, с. 37.

³⁸ Theoph. Cont., p. 412–413, 414.

с чужденци, сключени през X в., били най-често умишлено потулвани като срамни или отминавани с мълчание като част от обичайните и с нищо незабележителни сделки с достойни, ала далечни чужди владетели. Подобни династични сметки е много вероятно да са били провокирани и от осъждането на българския брак като „недостойно и непристойно нововъведение“ от страна на Константин VII Багренородни. Не би било изненадващо, ако Константин е реагирал враждебно на театралната политическа маневра, която насочила българските симпатии към Христофор Лакапин и в крайна сметка към неговото мъжко потомство. През 927 г. багренородният и отгледан в двореца Константин бил на път да бъде изтласкан, докато изгледите Христофор да наследи трона се увеличили значително.

Това донякъде обяснява антипатията на Константин към българите, които като цяло „винаги били някак си високомерни и самохвални“ според биографията на неговия дядо, заслугата за чието написване била отчасти негова³⁹. То засилва и язвителността на Константиновата формулировка, с която българският брак трябвало да бъде обясняван на бъдещите чуждестранни кандидати: „...господарят император Роман е бил прост и неук човек. Той не принадлежал към тези, които от край време са отраснали в двореца и които се придържали към римските обичаи, нито пък бил от императорски и благороден род. Поради тази причина бил твърде арогантен и своеволен в действията си“⁴⁰. Тази била причината Роман да направи погрешна стъпка и да омъжи родственица на управляващия император за чужд владетел; той постъпил така, повтаря Константин, „заради нрава си, арогантен и своеволен, и невеж в добродетелта“⁴¹. Даденият от страна на Константин израз на лично озлобление е придружено от друго категорично и важно твърдение: по времето на сватбата Христофор бил „третият и най-младши [император], който все още бил подчинен и нямал дял в държавните дела“⁴². Последното твърдение противоречи на един съвременен му, макар и пристрастен, извор – трите стихотворения по повод смъртта на Христофор, които ще бъдат разгледани по-долу. Наблягането върху третостепенния статус на Христофор по време на женитбата на неговата дъщеря е израз на Константиновото отричане на последствията от церемониите и акламациите от октомври 927 г.

Злъчните забележки на Константин по адрес на Роман ни отвеждат към втория основен въпрос, който повдига женитбата: какви качества и способности донася със себе си Мария в новата си страна? С дядо като Роман Лакапин,

³⁹ *Ibid.*, p. 229 [ГИБИ V, с. 120]. Изразът „богоомразният народ на българите“ се среща в друг труд, свързан с Константин, *За темите*: Const. Porph. *De them.*, p. 84 [срв. ГИБИ V, с. 193]. Тонът на тези трудове вероятно е бил зададен от Константин дори и неговите претенции за авторство да са оспорими.

⁴⁰ Const. Porph. *DAI*, ch. 13, ll. 149–154, p. 72–73 [срв. ГИБИ V, с. 204].

⁴¹ *Ibid.*, ch. 13, ll. 155–156, p. 72–73 [срв. ГИБИ V, с. 204].

⁴² *Ibid.*, ch. 13, ll. 163–164, p. 74–75 [срв. ГИБИ V, с. 204].

„невеж в добродетелта“, как тя би могла да оправдае благочестивите надежди на Арета да „преобрази“ новия си народ, за да заживее „добродетелния живот на човешкия род“? Доколко добре е била подготвена тя за тази цивилизаторска мисия? Отговорът, за съжаление, е че не разполагаме с преки свидетелства за живота на Мария във Византия, за нейната личност и степен на образование. Не ни е известно много и за поведението ѝ в България, въпреки че от една византийска хроника научаваме, че през 927 г. тя взела със себе си „разновидни богатства и огромна покъщнина (*aposkeuen*)“⁴³. Продължителя на Теофан разказва също, че в началото на своя брак тя „често“ посещавала родителите и дядо си в Константинопол, като за последен път се върнала там след смъртта на баща си и довела със себе си своите три деца, за да видят прадыдо си Роман⁴⁴. Вероятно „покъщнината“ е включвала скъпи коприни, пищни украшения, сервиси и мебелировка и тук бихме могли да направим сравнение с вещите, които се предполага, че Теофано донесла в изобилие на Запад. Както в случая с Теофано, така и при Мария някои историци са склонни да ѝ приписват някакво политическо влияние, което тя, предполага се, е упражнявала от името на византийските управници. Така например българският историк В. Н. Златарски смята, че тя е предоставяла информация на баща си и дядо си относно текущата ситуация в България по време на честите си посещения в Константинопол и фактически играела ролята на византийски „агент“⁴⁵!

Недостатъкът на подобни спекулации е, че те не отчитат възрастта на Мария в момента на женитбата ѝ. Не знаем нейната точна рождена дата, но има достатъчно косвени свидетелства, които позволяват да се направят известни заключения относно възрастта, на която е сключила брак. Едно указание ни дава фактът, че бащата на Мария, Христофор, умира внезапно четири години след нейната сватба и смъртта му е оплакана наскоро в три поеми, написани от неизвестен автор⁴⁶. Поетът без съмнение намира смъртта на Христофор за преждевременна, въпреки че го разглежда по-скоро като зрял мъж, опитен в държавните и военните дела, отколкото като младеж. Наистина стиховете предават цялата сила на удара, който смъртта на Христофор нанесла на режима на Лакапините, като провалила всички сметки, които били в основата на сватбените празненства: „той вливал нови сили у своя баща в старостта му, а собственото му величие разцъфтявало и той [го] подхранвал с надежди за възкачването [си] на престола“⁴⁷. От по-съществено значение за нашите цели е, че поетът дава ясно да се разбере, че Христофор е оставил малки деца: в едно от стихотворенията самият Христофор моли приятелите си да закрилят „скъпите ми деца и тяхната майка“ и определя Теофан (главният преговарящ в

⁴³ Theoph. Cont., p. 415 [ГИБИ V, с. 137].

⁴⁴ *Ibid.*, p. 422.

⁴⁵ Златарски, *История* I/2, 535–536.

⁴⁶ Sternbach, L. 'Christophorea', *Eos*, 5 (1899). 15–19.

⁴⁷ *Ibid.*, p. 17.5–6.

преговорите с българите) за „настойник на семейството“. Това недвусмислено навежда на мисълта, че децата са били юноши и съвпада с твърдение във византийската хроника, че „синовете му били още деца (*perioi*)“ към момента на Христофоровата смърт. Наред с Мария е известно името само на още едно оцеляло дете, Михаил, но е възможно да е имало и други, които просто не се споменават в изворите⁴⁸. Изглежда, че към 912 г. Христофор вече бил женен, а през 922 г. съпругата му София е била достатъчно възрастна, за да получи титлата *августа*, т.е., за да поеме формалните задължения на съпругата на Роман Лакапин след нейната смърт през същата година. Към онзи момент София трябва вече да е била зряла жена и вероятно е била в състояние да ражда деца няколко години по-рано. Въпреки това, няма безспорни данни, които да свидетелстват, че по времето на женитбата си Мария е била на много повече от минималната възраст за годеж – дванадесет години⁴⁹. Тогава тя е била в (или е приближавала) детеродна възраст, ако съдим по факта, че около 932 г. вече е можела да покаже на Роман Лакапин три деца: те трябва да са били родени с малка разлика помежду им след нейната женитба. Възраст от порядъка на петнадесет години за Мария през 927 г. би била в съответствие с тези факти, както и с обстоятелството, че нейните братя и сестри – вероятно всички те по-малки от нея – все още се нуждаели от настойник през 931 г. Тя би обяснила и трогателния тон на описанието в хрониката на раздялата на Мария с нейните родители, които оплаквали „тяхното най-скъпо сърце“. Същото важи и за честите посещения на Мария при нейните родители: не са ли те по-скоро свидетелство за тъгата на една девойка по дома, отколкото за един „агент“, който се завръща за доклад в своя щаб?

Бих предположил, следователно, че Мария е пристигнала в България на една твърде крехка възраст, за да е в състояние активно да „опитомява“ „варварските народи“ (по думите на Арета)⁵⁰, или пък да играе значима политическа или дипломатическа роля. Но не би трябвало да приемаме за чиста монета и портрета на брака, обрисуван от Константин VII, според който дядото Роман е „прост и неук“ пришълец, несведущ в „римските обичаи“ – нападка, насочена вероятно към арменския произход на Роман. Това би могло да предполага, че неговата внучка също е била от нисш произход, зле възпитана и неспособна да „цивилизова“ българите. Но в действителност от 922 г. насетне майката на Мария е била *августа*. С други думи момичето е имало възможност да се запознае с дворцовия церемониал и „римските

⁴⁸ *Ibid.*, p. 15.13, 16; Theoph. Cont., p. 420; Nicétas Magistros, *Lettres*, p. 29.

⁴⁹ Според един юрист от средата на XII в. обаче, годежи и бракова би могло да бъдат сключвани и преди тази възраст (осем или десет години), ако императорът е действал „поради необходимост“: схолия към В.2.3, 162, *Ecloga Basilicorum*, Hrsg. von L. Burgmann, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte* 15 (Frankfurt am Main, 1988), S. 147; срв. Macrides, 'Dynastic Marriages', p. 275.

⁵⁰ Arethas, *Scripta* I, p. 266.

обичаи“, а от византийската хроника става ясно, че до женитбата си тя е живяла в двореца – „нейният царски дом“⁵¹. Освен това в анонимните поеми, които оплакват смъртта на нейния баща, се съдържа загатване, че тя е била достатъчно голяма, за да има известно образование. Една от поемите възхвалява обичта му към неговите деца, както и това, че той бил образец за подражание (*typos*) не само за момчетата, но и за момичетата, а в друга се говори за „горещата страст“ на Христофор „към всяка писана творба; ти черпиш от тях щедро за богоугодното напътствие на децата“ – предполага се, собствените деца на Христофор⁵². Поетът не уточнява дали и момичетата са получили същото образование като момчетата и, разбира се, всичко това би могло да не е нещо повече от хвалебствено загатване за обичайното четене на *Библията* и за основополагащите християнски вярвания. Но, взети заедно, трите поеми обрисуват правдоподобния портрет на един внушителен човек, който имал големи очаквания да наследи трона от застаряващия си баща и който се славел с „мъдростта“ си сред „поклонниците на мъдростта“, особено що се отнася до правото, както светското, така и каноничното⁵³.

Сходен интерес към правото, знанието и благочестието откриваме и у друг император, решен да укрепи режима си и да се сдобие с легитимност, Алексей Комнин; налице са свидетелства, че дъщерята на Алексей – Анна Комнина, е получила задълбочено религиозно образование. Ако вземем Анна за мерило, то тогава към тринадесетгодишната си възраст една принцеса вероятно вече е познавала *Писанието* много добре⁵⁴. С други думи към момента на сватбата си с българския цар Петър Мария Лакапина сигурно вече е имала задълбочено религиозно, ако не и светско образование.

Вероятно е, следователно, Мария да е пристигнала в България твърде млада, за да играе активно „цивилизаторската“ роля, приписвана ѝ от Арета. Във всеки случай голяма част от нейното време през първите години от брака изглежда е било посветено на раждането на деца и на пътувания до дома ѝ в Константинопол. И все пак очевидно тя е получила едно благочестиво, може би книжовно възпитание. Разбира се, всичко това са предположения и опит да отговорим цялостно на третия ни основен въпрос – за нейното влияние върху

⁵¹ Theoph. Cont., p. 415 [срв. *ГИБИ* V, с. 137]. Едно от анонимните стихотворения сочи, че сам бащата на Мария бил отгледан в Константинопол: Sternbach, 'Christophorea', p. 16.27.

⁵² *Ibid.*, p. 18.26, p. 16.11–12.

⁵³ *Ibid.*, p. 16.29–31.

⁵⁴ Анна е една от многото образовани жени в двора на Комнините от края на XI и началото на XII в., които доста се различават от своите непосредствени предшественички: Kazhdan, A., Epstein, A. *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries* (Berkeley, 1985), p. 101. Според погребалното слово за Анна, нейните родители насърчавали своите деца да изучават *Писанието*, но били категорично против девойките да бъдат излагани на въздействието на класическата литература: Dargouzes, J. *George et Dèmetrios Tornikès: lettres et discours* (Paris, 1970), 242–247, 263, p. 47. Относно вероятността Теодора да е получила някакво основно, ако не и гимназиално, образование във Византия вж. Tinnefeld, 'Braut aus Byzanz', S. 256.

византийско-българските отношения и върху самата България – би бил свързан дори с още повече догадки. Свидетелствата за това са оскъдни и противоречиви, а и самият въпрос е подвеждащ, защото ни подтиква да следваме логиката на Арета и на повечето други византийски извори, за които българите са варварски, новопоявил се народ, който трябвало да бъде „обърнат към добродетелния живот на човешкия род“. Те били „скитски народ, беден и нечист“, управляван от „владетел, облечен в животински кожи“, според думите, приписвани на Никифор Фока от Лъв Дякон. С тях Никифор уж се обърнал към пратениците на цар Петър⁵⁵. Думите на Никифор, ако ги приемем за чиста монета, навеждат на мисълта, че цивилизаторската мисия на Мария е претърпяла пълен провал както по отношение на „преобразяването“ на нагласите във византийския двор спрямо българите, така и по отношение облеклото на нейния съпруг.

Но самите обстоятелства, при които се предполага да са били изречени тези думи, са достатъчни, за да ни разколебаят в безрезервното им приемане. Никифор е представен да роптае срещу искането на пратениците на Петър за данъка, изплащан редовно, както изглежда след сключването на брачния договор през 927 г.⁵⁶ А тържествата, организирани по повод на окончателната победа на византийците над българите през 971 г., подсказват, че на българската държава се е гледало с известно уважение, макар и без следа от въодушевление. Затова тя трябвало да бъде разрушена по възможно най-тържествен и категоричен начин. Според Скилица на Борис, син и наследник на Петър и Мария, било заповядано „пред очите на гражданите“ да сваля одеждите си, като остави настрана короните си и червените си ботуши; после „българската корона“ от злато била положена в „Света София“ с благодарствен молебен. Преди това император Йоан Цимисхи се въздържал да премине по улиците на града в триумфална колесница. Вместо това, на седалката на колесницата била поставена икона на св. Богородица с Младенеца, „която бил взел от Мизия“ (почерпаното от класическата традиция наименование на България, използвано от Лъв Дякон); а под тази икона, поставена на видно място, били положени българските пурпурни одежди и императорски корони (*stemmata*)⁵⁷. Тези действия говорят за един внимателно подготвен опит да

⁵⁵ Leo Diac., 61–62 [срв. ГИБИ V, 246–247].

⁵⁶ С. Иванов („Византийско-български отношения в 966–969 г.“, *Византийский временник*, 42 (1981), 88–100) настойчиво се застъпва за реконструкция на събитията, която се основава много повече върху сведенията на Йоан Скилица (Scylitzes, p. 276–277) и Йоан Зонара (Zonaras, *Epitome historiarum*, III, p. 513), отколкото върху Лъв Дякон. Наистина словото на Никифор би могло да е измислица на Лъв Дякон или на съвременната пропаганда на Никифор, като го изобразява как дава отпор на оскърбителните претенции за данък: Иванов, „Византийско-българские отношения“, с. 99. Но Иванов не отрича, че изплащането на данъка е продължило през по-голямата част от 60-те години на X в., и ако речта е била пропаганда, тя е апелирала към съществуващите византийски предубеждения за българите като нахални селяндурци.

⁵⁷ Scylitzes, p. 310; Leo Diac., p. 158. Шествията са били повлияни от триумфа над Абул Асаир през 956 г.: McCormick, *Eternal victory*, p. 171, 173–174. Последните тържества обаче не

бъде отнета легитимността на българската държава и да се демонстрира съгласието на Божията Майка нейната икона да бъде преместена от България в Константинопол. Това изглежда нещо повече от обикновен израз на екзалтация от победата във войната или от подигравка с българските претенции. С други думи, Византия възприемала политическата култура на България от средата на X в. по-сериозно, отколкото бихме могли да заключим от презрителните забележки за „владетеля, облечен в животински кожи“. Наред с това, Борис можел да претендира, че е правнук на старши василевс на ромеите, докато Цимисхи бил заел престола само две години преди това.

В идеалния случай тук би било редно да спрем и да разгледаме общото равнище на културата, грамотността, християнството и уредбата на България през X в., а също и да преценим до каква степен тя е създала свой собствен, славянски корпус от книжнина и доколко е била все още зависима от новия прилив на византийски ръкописи, духовници и занаятчии. На този фон бихме могли да очертаем фигурата на Мария Лакапина, като отбележим например, че гръцкият език изглежда е бил говорен и разбиран в средите на българския управляващ елит. За това подсказват откритите графити на гръцки, а също, по всяка вероятност, и някои двуезични надписи на славянски и гръцки⁵⁸. Следователно не е задължително Мария да е била напълно изолирана дори ако тя е говорела единствено на гръцки език. Въпросът за нейната роля всъщност е многопластов. От една страна, можем да твърдим, че българският елит през X в. вече нямал какво да научи от константинополския двор. Той имал свои собствени „имперски символи“, които били достатъчно ефектни, за да бъдат извадени на показ по време на празненствата в чест на победата на Византия през 971 г., и няма основания да се мисли, че те са били въведени в България от Мария или във връзка с нейното присъствие в България. Още през 20-те години на X в. бащата на Петър – Симеон, бил изобразяван върху печатите му в одеждите на византийски император, с лорос, увит около дивитисиона

са включвали ритуално снемане на одежди. Разминаванията между сведенията на Скилица и Лъв Дякон относно последователността и мястото на снемането на одеждите са разгледани от Г. Принцинг, който подчертава, че по време на триумфа са били изложени на показ две различни корони. Той ги свързва с изображението на двете корони, поднесени на един победоносен император, върху т. нар. *Бамбергска коприна*: тази голяма коприна по-скоро изобразява триумфа на Цимисхи от 971 г., отколкото този на Василий II над българите през 1018 г. (както обикновено се допуска): Prinzing, G. 'Das Bamberger Gunthertuch in neuer Sicht', *Byzantium and its Neighbours from the mid-Ninth till the Twelfth Centuries*, ed. V. Vavřinek, *BSI*, 54 (1993), 225–231.

⁵⁸ Гошев, И. *Старобългарски глаголически и кирилски надписи* (София, 1961), 68–69; Totev, T. 'Les monastères de Pliska et de Preslav aux IX–X siècles', *BSI*, 48 (1987), 189–190; Totev, T. „Епиграфски свидетелства за старобългарската писменост“, *PBg*, 12 (1988), № 2, 91–92; Schreiner, P. 'Die Byzantinisierung der bulgarischen Kultur', *Kulturelle Traditionen in Bulgarien*. Hrsg. von R. Lauer und P. Schreiner, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen*, phil.-hist. Klasse, 3. Folge, 177 (Göttingen, 1989), 57–58.

му, и със сфера и скиптър в ръцете⁵⁹. През 924 г. Симеон бил акламиран от войниците му „на езика на римляните“ (т.е. на гръцки) и това не е било церемония, организирана специално за пред гражданите на Константинопол. Откъси от византийски дворцови акламации намираме не само върху печати на Симеон, но също и в надписите на гръцки език на езическите български владетели от IX в.⁶⁰ Тяхната важност вероятно не е убягнала на българите, които „настоявали най-напред да бъде приветстван Христофор“ на сватбеното пиршество край брега на Златния рог.

Но в такъв случай, биха могли да възразят някои, членовете на българския управляващ елит, които обитавали целогодишно в столицата Преслав, може би все още са смятали, че имат какво да научат от византийския церемониал. Мария, която била живяла в императорския дворец в продължение на няколко години преди женитбата си, можела да бъде използвана като авторитет относно етикета и други „римски обичаи“, които били отличителен знак на отраслите в двореца (според Константин Багренородни). А „разновидните богатства и огромната покъщнина“, които тя донесла със себе си в България, вероятно са били обект на възхищение и може да са били отчасти раздадени на придворните дами. Макар посещенията на Мария в Константинопол очевидно да са прекъснали след 932 г., тя изглежда е продължавала да поддържа връзка със свои роднини във византийския двор. Нейната леля Елена, съпругата на Константин VII Багренородни, доживяла до 961 г. С други думи, Мария, макар и да не била политически активна или да не играела ролята на някакъв „агент“ на византийското правителство, може би е изпълнявала ролята на своеобразна „перла в короната“ на дворецовата култура в Преслав, където се изграждали нови резиденции за висши служители и сановници, както и нови църкви и манастири⁶¹.

Дори да разполагаме с по-пълни свидетелства за ролята на Мария в нейната нова родина, тя би продължила да изглежда двойствена. Много би могло да зависи от това, дали става дума за ролята ѝ в „политическата култура“ на елита или пък за ефекта (или липсата на ефект) от това, че живеела в Преслав, върху селските маси извън пределите на столицата. Едно е ясно – присъствието на Мария в България било оповестявано на получателите на посланията на Петър чрез неговите оловни печати. Върху всички екземпляри от тях, с изключение на два, Мария е изобразена рамо до рамо с Петър, *en*

⁵⁹ Beševliev, *Inschriften*, 330–331, Abb. 151.

⁶⁰ Theoph. Cont., p. 407 [срв. ГИБИ V, 133–134]; Beševliev, *Inschriften*, 80–81, 247, 261, 277, 330–332; Beševliev, ‘Das byzantinische’, 58–61; Schreiner, ‘Byzantinisierung’, 57–58.

⁶¹ Мавродинов, Н. *Старобългарското изкуство* (София, 1959), 184–197; Ovcharov, D. ‘Emergence et développement de la ville de Preslav IX–X siècles’, *BHR*, 1979, № 2, 59–60. Както признава Тотев (‘Monastères de Pliska’, 191–192), невинаги е възможно да се направи разлика между сгради от епохата на Симеон и от тази на Петър. Независимо от това, свидетелствата за престрояване и разширяване в някои манастири и в дворецовия комплекс, заедно с находките на печати на Константин VII, подсказват, най-малко, че културното и духовното оживление продължавали в средата на X в.; срв. Totev, ‘Monastères de Pliska’, 193–199.

buste. Легендата върху реверса на един тип печати, разчетена от български сигилографи, гласи: „Πέτρος [καὶ] Μαρ[ία] ἐν Χ[ριστῷ] αὐ[τοκράτορες] Β[ουλγάρων]“⁶² (Приложение, фиг. 3). Тази интерпретация е възможна, но въз основа на разчитането на легендата върху два екземпляра от печата има основание да бъде предпочетен вариантът: „Πέτρος [καὶ] Μαρ[ία] ἐν Χ[ριστῷ] αὐ[γούστοι] β[ασιλεῖς]“⁶³. Така или иначе, легендата сочи ясно, че Мария и Петър са носели едни и същи титли и двамата заедно са упражнявали властта над българите. Следователно определението „господарка на българите“ може да не е празна титла, измислена от някой хронист или пропагандист, симпатизирал на Роман Лакапин. Възможно е тя действително да е представлявала термин, използван през 927 г. и по-късно, с който било обозначавано положението на Мария. Разбира се, заявлението, съдържащо се в легендата на гръцки език, за равенството, пълно или приблизително, в статута на Мария и Петър едва ли е било разбираемо за преобладаващото мнозинство от българите. Но изображението на Мария до и на нивото на Петър, застанали от двете страни на кръста, трябва да е било ясна демонстрация на техния съпоставим статут. Върху по-старите български печати владетелят винаги бил изобразяван сам.

Друга разновидност печати на Петър носи различна легенда: „Πέτρος β[ασι]λ[εὺς] εὐ[σεβ]ή[ς]“⁶⁴ (Приложение, фиг. 4). Иконографията им обаче е много сходна с тази на вече споменатия тип печати. На лицевата страна е изобразен бюст на Христос, а на обратната, както и при другия тип, са бюстовете на Петър и Мария, застанали от двете страни на двураменен „патриаршески“ кръст. Легендата върху тази разновидност на пръв поглед не споменава Мария, а се съсредоточава върху благочестието на Петър. Εὐσεβής не е бил необичаен епитет за византийските монети, но вероятно е отразявал и личните пристрастия на Петър, който бил последователен поклонник на святите мъже и проявявал бдителност спрямо ересите. Но макар легендата да изтъква единствено тази характеристика на Петър, изображението върху реверса носи същото визуално послание, както и онова на първата разновидност печати: Мария и Петър упражнявали властта съвместно. Това трябва да е било очевидно дори за

⁶² Герасимов, „Български и византийски печати“, 129–130 и табл. I: 3–6, с. 127; Тотев, К. „Новопостъпил печат на цар Петър от Преслав“, *Нулизматика*, 1984, № 3, с. 30, обр. 1, с. 29 (снимка).

⁶³ Т. Герасимов чете крайните букви на легендата върху един от екземплярите като „ΑΥΓ“, а върху друг – като „ΑΥΒ“ („Български и византийски печати“, с. 129). Съкращението „ΑΥΓ“ за *Augustus* или Αὐγούστος се среща „в една или друга форма... върху повечето от златните монети... от управлението на Василий I до това на Никифор“, Grierson, *Catalogue*, III.1, p. 177. Четене αὐγούστοι βασιλεῖς върху този тип печати на Петър не би могло само по себе си да обезсили възгледа на Герасимов и на други български учени, че този тип е бил емитиран след 945 г. като имитация на печатите и монетите на Константин VII. Хронологията на Петровите печати не може да бъде разгледана тук в подробности, но е забележително, че αὐγούστοι се появява върху един разпространен клас номизми на Константин VII и Роман II: Grierson, *Catalogue*, III.2, 552–553.

⁶⁴ Герасимов, „Оловни печати“, Abb. 160, с. 362.

едно неизкушено око поради факта, че двете фигури са с еднакъв размер и всяка от тях придържа кръста с едната си ръка. Не по-малко очевидно било великолепие на техните одежди и регалии. Особено богата е украсата на одежията на Мария – нейната наметката е обсипана със скъпоценни камъни.

Проницателният наблюдател, било византиец или българин, трябва да е разбирал тънкостите на тази символика, макар навярно да е забелязвал в оформлението известно двусмислие, както и някои незначителни вариации. На първо място, и с най-голяма важност, е фактът, че иконографията и палеографията на текстовете върху печатите – смесица от гръцки и отделни латински букви – трябва да са предизвиквали познати асоциации. Същото се отнася и за оформлението – бюст на Христос с кръст зад главата на лицевата страна и бюстове на двамата съвладетели, стиснали патриаршески кръст, върху реверса. Такова е оформлението на няколко класа златни монети на Константин VII, а също и на оловните му печати⁶⁵. По такъв начин изображенията на Петър и Мария отговарят на тогавашния византийски начин за представяне на съвместно управление. Второ, на Петър е отредено мястото отляво на кръста (от гледната точка на наблюдателя): това е мястото на старшия съимператор върху византийските монети и печати. По всяка вероятност печатите на Петър е трябвало да носят същото послание. Трето, Петър и Мария обикновено биват изобразявани в одежди във византийски стил и с корони, подобни на носените от византийските императори и императрици. Короната на Мария е сходна с тази на Петър – *стема* (или диадема), с кръст, прикрепен към частта над челото и висулки (*pendilia*), които висят от *стемата* от двете страни на лицето. Короната ѝ се различава от тази на Петър по това, че е увенчана от двете страни с триъгълни украси. Подобни „кулички“ са били изобразявани като част от короните на императриците върху византийските монети и са били просто знак за принадлежност към императорския род. Не бива да се отдава особено значение на факта, че женските одежди изглеждат по-пищно от мъжките: *хламидата*, която Петър носи върху своя дивитисион, е не по-малко „императорска“ по същността си в сравнение с *лороса*, който виждаме върху *дивитисиона* на съпругата му⁶⁶. Струва си да се отбележи обаче, че върху един вариант на първия споменат тип печати Петър е изобразен с полусферична корона без висулки, подобна на шлем. Обратно,

⁶⁵ Grierson, *Catalogue*, III.2. 533–536, plates XXXVI, XXXVII; Zacos, G., Veglery, A. *Byzantine Lead Seals*, I.1 (Basel, 1972), nos. 62, 64, 67, p. 54–55, 56–57, 60; *ibid.*, *Plates* (Basel, 1972), pl. 19.

⁶⁶ За тези инсигнии и одежди вж. Grierson, *Catalogue*, I.II.1, p. 117, 119–123, 127, 129–130; за прерисуване на „куличките“ върху короните на императриците вж. table 13, p. 128; срв. *ibid.*, I.II.2, p. 541; pl. XXXVI: 1 (Константин VII и Зоя). Изглежда, че одеждите на Петър са едни и същи върху всички гореспоменати типове печати, но състоянието на някои от оцелелите екземпляри и лошото качество на по-новите снимки оставят място за съмнение. Висулките на короната на Петър не се виждат ясно върху първия тип печати така, както са илюстрирани у Герасимов, „Български и византийски печати“, таблица I, с. 127: 3, 4, 5. За тях се споменава обаче в описанието на Тотев на един екземпляр от този тип: „Новопостъпил печат“, с. 29.

короната на Мария е *стема*, богато украсена с висулки⁶⁷. Този вариант очевидно е познат от само един от досега публикуваните печати на Петър, което подсказва, че явното несъответствие между короните се е считало за съществено и (поне за българите) неприемливо. Изглежда, че в някакъв момент са били предприети съответните действия за коригирането му. Четвърто, върху византийските печати и монети е обичайно, макар и не във всички случаи, ръката на старшия император, която държи кръста, да е над тази на съвладетеля (Приложение, фиг. 5). От известните репродукции на печати на Петър не личи това да е било правилно по отношение на него и Мария. На едно от изображенията нейната ръка е поставена върху дръжката на кръста над тази на Петър (Приложение, фиг. 4)⁶⁸. Това обаче е било изключителна рядкост, и върху останалите екземпляри от техни печати с изображения ръката на Петър е изобразена малко над тази на Мария или на същото ниво⁶⁹. Второто разположение (характерно за първия споменат по-горе тип печати) изглежда приблизително толкова разпространено, колкото и първото. Двете ръце, когато са на едно равнище, изглеждат сякаш се докосват и може би символизират „съюза“, обявен в словото от 927 г. Подобно равенство в разположението на ръцете рядко се среща при византийските изображения на съвладетели.

И макар, вероятно, такива да са били наблюденията, които би направил някой византиец, разглеждащ печатите, както той, така и ние бихме се усъмнили доколко преднамерени са били тези особености. Отделните варианти или необичайните различия в оформлението лесно могат да бъдат отпадени на българско невежество или на техническо неумение. Въпреки това, имаме основания да предполагаме, че българските управници са проявявали интерес към и са били в състояние да контролират в значителна степен оформлението на своите печати. Самата рядкост на варианта, при който Мария е изобразена с ръка по-високо на кръста, подсказва, че символиката на старшинството е била разбрана и че не след дълго са били предприети действия за отстраняването на това несъответствие. Откритите в Преслав бракувани екземпляри – в близост до работилницата за печати – също е признак за наличието на някакъв качествен контрол⁷⁰. За това, че гравьорите на Петровите печати са владеели не по-зле занаята си от своите константинополски колеги, можем да съдим по изработения от тях печат, направен не от олово, а от сребро. За него се

⁶⁷ Герасимов, „Оловни печати“, Abb. 158, с. 360; Герасимов, „Български и византийски печати“, с. 129, таблица I, с. 127: 6. висулките са разпространен, макар и незадължителен, атрибут на императорската корона през X в.: Grierson, *Catalogue*, III.1, p. 127, 129.

⁶⁸ Герасимов, „Оловни печати“, Abb. 160, с. 362. Изключенията от нормата ръката на старшия император да е по-горе са разгледани подробно у Grierson, *Catalogue*, III.1, 113–114, 142.

⁶⁹ Относно един пример за първия вж. Герасимов, „Оловни печати“, Abb. 159, с. 361 (вж. в наст. книга, Приложение, фиг. 6). Ръката на Мария изглежда държи дървената дръжка на едно и също ниво с ръката на Петър напр. у: Герасимов, „Български и византийски печати“, табл. I: 3–6, с. 127 (обр. 3).

⁷⁰ Тотев, „Новопостъпил печат“, с. 29.

твърди, че е единственият български, или по-скоро византийски, сребърен печат от периода между IX и XII в., и при изработването му е била използвана необичайна техника. Две тънки кръгли пластини са били щамповани от едната им страна, след което са били старателно споени⁷¹. Публикувалата този печат Й. Юрукова изказва предположението, че майсторът, използвал тази необичайна технология, може би е бил византиец по произход или поне е бил обучен на занаят във Византия, и това е напълно възможно⁷². Сребърният печат говори както за това, че Петър е имал възможност да се ползва от услугите на най-изкусни майстори, така и за устойчивата тенденция на придържане към византийските условности не само по отношение на оформлението, но и що се отнася до съотношението между тежестта на печата и тази на монетите. Печатът тежи 2,62 г, което е приблизителното средно тегло на византийския *милиаресион*⁷³. Това вероятно е отражение на практиката на византийците да сечат златни печати с тегло като на техните номизми или на по-дребните монети. Твърде вероятно е българските златни печати, представени във Византия в течение на преговорите от 927 г., да са следвали същия обичай (вж. по-горе). Впрочем това ни напомня да отбележим, че „луксозните“ печати не са се появили за пръв път през царуването на Петър.

Редно е да изтъкнем като поредно свидетелство за интереса на Петър към оформлението на печатите и за способността му да контролира това оформление, че печати с четливи надписи и ясен дизайн са продължили да бъдат отсичани чак до края на неговото управление. Известни са два екземпляра от типа печати, сечени през последните години от царуването му, в периода между смъртта на Мария (вероятно в началото на 60-те години на X в.) и смъртта на самия Петър през 969 г. Върху тях той е изобразен сам – нова версия на по-ранните варианти. Единият от екземплярите е сгрешен и сигурно е бил бракуван: буквите в надписа са в негатив и половината от печата се е отчупила по дължината на жлеба, в който е трябвало да влезе прикрепената към него връв. Но другият екземпляр е добре запазен и направата му е с добро качество. Всъщност неговият издател не без основание твърди, че изображението на Петър, облечен в широк *лорос*, с издължено печално лице и заострена брада превъзхожда изображенията на Петър и Мария върху по-ранните печати, тъй като е по-малко схематично (Приложение, фиг. 7)⁷⁴. Легендата върху реверса гласи: „Πέτ[ρο]ς βασιλε[ύς]“.

⁷¹ Юрукова, „Сребърен печат“, 6–7; Jurukova, ‘La titulature’, p. 230; обр. 8(a) и (b), p. 227.

⁷² Юрукова, „Сребърен печат“, с. 7.

⁷³ Юрукова, „Сребърен печат“, с. 12. Средното тегло на 95 монети в добро състояние от управлението на Василий I до това на Василий II бе изчислено на 2,72 г.; теоретичното тегло на милиаресиона обаче е било доста по-голямо: Grierson, *Catalogue*, III.1, p. 65.

⁷⁴ Попконстантинов, К. „Нов печат на цар Петър“, *Нумизматика*, 1979, № 3, 19–21; снимка на реверса, който изобразява Петър: обр. 1, с. 19. Втори, деформиран екземпляр от този тип беше публикуван от Тотев, Т. „Оловен печат на цар Петър (927–968)“, *Нумизматика*, 1989, № 2, 40–41.

По тази причина би било прибързано да подминем особеностите на основните типове печати на Петър като незначителни, като в същото време не бива да се отдава прекалено значение на някои редки и вероятно случайни дребни различия в оформлението им. Разположението на ръцете върху кръста на основните типове печати е много вероятно да отразява политическа линия, а не прищявка или проява на некомпетентност от страна на майсторите. Следва да се отхвърли и предположението, че печатите са били сечени само за церемониални цели и са имали незначително (или никакво) практическо приложение. Във всеки случай това не би могло да важи за оловните печати. Засвидетелствани са приблизително двайсет и две находки на печати, предимно, но не единствено, от вътрешността и околностите на Преслав – мястото, където са били изработвани⁷⁵. Това отговаря на впечатлението за управлението на Петър, с което останал Ибрахим ибн Якуб, когато през 60-те години на X в. обикалял Централна Европа и срещнал едни български пратеници на път към двора на Отон I. Той посочва, че „царят им се ползва с голяма власт, носи на главата си корона, има секретари, началници [на служби] и висши сановници, и издава заповеди и забрани по начин благоразумен и правилен, както подобава на най-великите монарси“⁷⁶. Оценката на Ибн Якуб ни дава един контекст на триумфа, с който Цимисхи отпразнувал победата си през 971 г. Българските символи на императорска власт и божествена закрила, както изглежда, са почивали върху една далеч незаслужаваща пренебрежение административна база.

Това ни връща към въпроса за влиянието на Мария върху византийско-българските отношения. Последната дума принадлежи на Лиутпранд, който със сигурност е знаел какво е имал предвид, когато говори за „най-здравия мир“, който женитбата „установила“. Можем, разбира се, да възразим на това, като се позовем на свидетелствата за напрежение между България и Византия по време на управлението на Константин Багренородни (чиято неприязън към брака е повече от очевидна) и изтъкнем, че само няколко години след смъртта на Мария двата народа отново били във война помежду си⁷⁷. Но макар съперничеството и взаимното недоверие да съществували и вероятно да били неизличими, можем да твърдим, че женитбата – партньорство, намерило израз в оформлението на печатите на Петър и Мария, наистина спечелило време и изковало лични връзки в течение на повече от едно поколение: един от синовете на Мария бил кръстен на нейния дядо Роман. Вероятно от един династически брак едва ли би могло да се очаква повече.

⁷⁵ Jurukova, 'Titulature des souverains', p. 230; Тотев, „Новопостъпил печат“, 28–29; Витлянов, С. „Новооткрит царски печат от Велики Преслав“, *Нумизматика*, 1988, № 4, 38–40; Тотев, „Оловен печат“, 40–41.

⁷⁶ Ibrāhīm ibn Ya'qūb, *Relatio*, p. 51, 148 [срв. превода у Петров, П., Гюзелев, В. *Христоматия по история на България*. Т. 1. *Ранно средновековие VII–XII в.* (София, 1978), с. 169].

⁷⁷ Const. Porph. *DAI*, ch. 5, ll. 1–9, p. 52–53 ; ch. 8, l. 20, p. 56–57; Shepard, 'Bulgaria' (вж. бел. 7).

ВИЗАНТИЙСКАТА ОБЩНОСТ 1000–1550 Г.

Увод

Едва ли е учудващ фактът, че ритуалите и материалните останки от Източната Римска империя впечатлявали повечето от народите, които са я заобикаляли или са се заселили в нейните земи. Константинопол бил изграден с определена умисъл и представлявал средище, което дори и най-могъщият „варварски“ предводител не се надявал да заличи. С многобройните си пазари, солидни градски стени и градежи (от типа на Златните врати), които прогласявали един нов Йерусалим и триумфа на християнската вяра, „закриляният от Бога град“ бил витрина на богатство, обществена сплотеност и военна мощ. Чак до XIII в., – ако не и след това – беда очаквала чуждите владетели, пренебрегнали способността на императора да организира походи отвъд своите граници или да подстрекава далечни „съюзници“ към военни действия. В дворцовите церемонии, в изкуството и в речите на ораторите заслугата за тези материални блага била приписвана на благочестието на императорите и на техните поданици (много често назовавани в церемониалните акламации просто „християните“), както и на водещата роля, отредена на империята в Божия промисъл за човечеството. Самият Константинопол се ползвал със специалната закрила на Божията Майка. В замяна на нейната грижа за града, през Средновековието Мария била почитана дори още по-драматично – в нейна чест по улиците редовно шествали чудотворни икони от типа на Одигитрия (Богородица Пътеводителка). В началото на XIV в. в храма *Пеге* започнал да се отбелязва нов празник, при който Девата била почитана като „животворен източник“, което довело до появата на нов образ на Божията Майка като молеща се закрилица. В рамките на едно поколение нейни изображения, които я представяли в тази роля, се появили във фрески у сърбите и русите¹.

Дори и обитателите на най-отдалечени от империята части на света можели да забележат връзката между благоденствието, настъпателната мощ и религиозната ревност на византийците. От островите Оркни (край бреговете на Шотландия) Арнор Тордарсон (придворният поет на граф Торфин Могъщи) виждал Бога като „отзивчив покровител на гърците и Gard-folk“². Този

¹ Teteriatnikov, N. 'The image of the Virgin Zoodochos Pege: two questions concerning its origin', *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium*. Ed. by M. Vassilaki (Aldershot, 2005), 228–229.

² *Porfinnz-drápa*, in *Corpus poeticum boreale. The poetry of the old northern tongue, from the earliest times to the thirteenth century*. Edited, classified and translated, with introduction, excursus,

Gard-folk – русите – вкупом попаднали под грижите на патриарха на Константинопол ок. 988 г., когато техният владетел Владимир бил посетен от византийски религиозни мисионери и покръстен. Основната причина той да избере изповядваната от византийците форма на християнство се криела вероятно в божественото „покровителство“ – по отношение на материалното богатство и обществения ред, – което изглеждало, че тяхната религия гарантирала. Владимир демонстрирал личната си близост с властващия император, като приел християнското име Василий и се оженил за сестра му Анна. Докъм 1000-ната година владетелските родове на няколко други северни съседи на Византия приели християнството от нейни свещеници. В началото на X в. била изпратена мисия при аланите и „митрополитът на Алания“ се установил в Северен Кавказ, край Нижний Архиз, където бил изграден комплекс от каменни църкви и манастир. Българският хан Борис приел християнството от византийците ок. 865 г. И макар веднага след това да се обърнал към Папството, през 870 г. той успял да сключи сделка с византийския император: бъдещите архиепископи на практика щели да бъдат избирани от българския владетел, но духовниците и християните в България оставали в последна сметка под юрисдикцията на Константинополския патриарх, като съблюдавали заедно с византийците едни и същи ритуали, порядки и догми. Заслугата за покръстването на тези владетели била отдавана преди всичко на императора и в официалната кореспонденция онези владетели, чиито предци приели християнството от византийците, били наричани „духовни чеда“ на императора. В средата на X в. такова било обръщението към българския, аланския и – особено тенденциозно – към арменския владетел³. Византийските държавници смятали, че покръстването можело да превърне дори цял един народ в „деца“ на византийците. Патриарх Николай Мистик твърдял това за българите, като обвинявал българския владетел Симеон в неблагодарност заради предприетите от него военни походи срещу бившите му наставници⁴.

Опитът на Симеон да облече в сакрално достойнство един самостоятелен център на власт олицетворява по най-красноречив начин парадоксалните взаимоотношения между Византия и чуждите владетели, които се стремели да изградят свои собствени властови оси. Без да дава външен израз на това, Симеон зачитал дадената от Бога върховна власт на *василевса* край Босфора, възприемайки я като златен еталон за християнско управление, но в същото време си съперничел със съвременните му императори по благочестие, мъдрост и справедливост. Той бил готов да прибегне и към твърди мерки, когато изглеждало, че византийското правителство засяга неговите жизнени интереси или го унижава. Подобно на Симеон, и други амбициозни владетели виждали в императора потенциална заплаха. В техните очи той изглеждал

and notes, by G. Vigfusson and F. Powell, II (Oxford, 1883), p. 197.

³ Const. Porph. *De cer.* II. 48, p. 687–678, 690.

⁴ Nicholas Mysticus, *Letters*, 62–63, 72–73, 96–97.

презрителен и склонен да подклажда вътрешни интриги срещу тях. Те трябвало да превърнат своите дворове в алтернативни центрове на техните собствени елити, където лоялността и вярната служба били възнаграждавани и се предлагало покровителство. И все пак *василевът* очевидно държал в ръцете си най-добрите карти и можел да награди тези владетели с почести и дарове, както и да укрепи тяхната власт с други средства. Наред със стимулиращото въздействие на материалните награди в замяна на изразите на почит, привлекателна била самата идея за някакъв тип благословена от Бога „привилегирована лига“ на утвърдени владетели под имперското върховенство, независимо дали поданиците на съответния владетел се намирали под опеката на Византийската църква. Твърде често те се сблъсквали със съперничество, ако не и с откритите предизвикателства на други знатни родове, на представители на собствения си род или на амбициозни „големци“. Много малко режими били неуязвими. Украсените с изображения от емайл плочки, изпратени най-вероятно от Михаил VII на унгарския владетел Геза, дават ясен визуален израз на византийската представа за правилния ред на нещата: Михаил и синът му са изобразени с ореоли около главите си; одеждите на Геза са по-скромни и той няма ореол. Затова пък носи нещо като корона и освен това се предполага, че онова, което плочките е трябвало да украсяват, също е било корона, изработена и изпратена на благородната византийска невеста на Геза в средата на 70-те години на XI в. Взети заедно, булката, короната и портретите от емайл прогласявали мястото на Геза сред утвърдените лидери, а в надписа на гръцки до образа на Геза той е назован крал (*krales*)⁵. Подобно признание ще да е било твърде ценно за него, доколкото той току-що бил отнел трона от заемалия го дотогава Соломон, който по-късно се опитал да си го възвърне. Като се има предвид несигурното положение на Геза, внушителната корона за неговата невеста вероятно е представлявала навременен символ на уважение, макар и при условия, определени от Византия. Такива знаци на императорско благоразположение свидетелствали и за покровителството, което Геза отсега нататък можел да оказва на своите заслужили велможи.

Следователно тези плочки с изображения от емайл може да ни предложат една моментна снимка на византийската дипломатия в действие. Изглежда, че те са били предназначени само за короните, изработвани за чужди владетели и е трябвало да напомнят за възхитителното техническо майсторство на „римляните“. Съдбата на дара на Михаил VII за Геза обаче е свидетелство за разнообразните начини, по които владетелите употребявали връзките си с *василевса*: твърде скоро той се превърнал в долна част на онова, което впоследствие станало известно като „короната на св. Стефан“. Това, което Миха-

⁵ Съмненията на Ж. Деер дали плочките първоначално са украсявали корона или някакъв друг дипломатически подарък са логични, но не отхвърлят *a priori* вероятността те поначало да са били част от една корона: Deér, J. *Die heilige Krone Ungarns* (= *Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosoph.-hist. Klasse Denkschriften* 91) (Wien, 1966), 72–80.

ил възнамерявал да бъде знак за собственото му върховенство, се превърнало в основен символ на независимото Унгарско кралство. За мнозина владетели получаването на титли, дарове и символи от императора било в съзвучие със стремежа им да установят контрол над собствените си владения, поради което по-утвърдените режими приспособявали и дори имитирали символите, които *василевът* считал за свой изключителен прерогатив. Чрез (акта на) присвояване и явни препратки към императорския двор тези монарси целяли преди всичко да консолидират своята власт над разнородни, често пъти слабо сплътени общества. Такива ярки властови символи можели да помогнат за преодоляването на местните различия и съперничества посредством предлагания от тях визуален език на властта, който бил понятен за всички поданици.

Подобно на Геза, повечето ранносредновековни монарси се стремели да засвидетелстват правото си върху трона, бил той унаследен, узурпиран или все още в процес на утвърждаване. Те се домогвали до уважението, ако не и до покорството на своите сродници и на други значими фигури в съответната област, като и на онези, които живеели във и отвъд пределите на техните номинални владения. Раздаването на служби и съпътстващото го определяне на статутите често били разглеждани като мерило за всеобхватна власт, каквато рядко била постигана. Византия имала какво да предложи и тук. Идеята за императора като земен наместник на Бога, който е отговорен единствено пред Него, се радвала на особена популярност, независимо от всички усилия на византийските духовници и монаси, които опитвали да я ограничат посредством каноничното право, обредите и откритите изобличения. Идеята за ръководна роля в религиозните и в земните дела допадала на мнозина чужди монарси, и особено на онези, които проявявали нетърпимост към своето висше духовенство.

Византия предлагала на потенциалните монарси величествен, но и ефикасен работещ модел, който не изисквал културна близост или традиции на обвързаност с империята. Някои черпели едностранно от византийските запаси от визуални символи, като не се стремели нито да ги получат от императора, нито да заличат стария имперски център. Тяхната цел била по-скоро да внушат страхопочитание и да засенчат могъщи кръгове, обединени от определени интереси в собствените си владения, заимствайки средства, посредством които да представят своята власт като дадена от Бога. Така например владетелят на Норманското кралство (*regno*) в Централното Средиземноморие Вилхелм II поръчал да бъде изработен цикъл от мозайки за катедралата в Монреале. Изобразен на видно място как получава короната си от Христос, в този случай Вилхелм заимствал византийските техники и образност, за да усмири претенциите на своя архиепископ и на други висши духовници⁶. Приблизително по същото време грузинската царица Тамара

⁶ Kitzinger, E. *I mosaici del periodo normanno in Sicilia*, III (Palermo, 1994), p. 14 и фиг. 285–289; Bacile, R. 'Stimulating perceptions of kingship: royal imagery in the cathedral of Monreale and in the church of Santa Maria dell'Amiraglio in Palermo', *Al-Masaq* 16 (2004), 30–38, 47–48.

пренаредила мотиви от византийската монархическа образност, за да укрепи безпрецедентното си положение на самостоятелно управляваща жена. Заимстваните от Византия образи отдавна се били превърнали в изразно средство на царската власт в Грузия. Тамара ги видоизменила в много отношения, за да представи своето благочестие и легитимност, възплътени в нейни църковни портрети, наред с изведените на преден план достойни за преклонение специфично грузински теми и личности⁷.

Но дали подобни заемки от византийската култура, религиозни обреди и визуални средства са оформили такаъв модел? Не е ли възможно това да е била просто една безпорядъчна смесица от модификации – някои преходни, други сравнително устойчиви – създадени върху основата на един установен политически ред от потенциални основатели на династии, които съграждали собствените си държави? Дали широкият им географски и хронологически обхват не свидетелства просто за това, че Византия твърде дълго продължила да бъде суперсила? Един заслужаващ внимание отрицателен отговор на подобни въпроси дава Димитрий Оболенски, чийто труд *Византийската общност* предлага идеята за плеяда от владетели и техните поданици – както елити, така и цели общества, които признавали върховенството на императора. Според него те били сплотени в православната вяра, в зачитането на законите, утвърдени от църквата и императора, и в почитта към последния; повечето от тях първоначално приели византийски духовни мисии и попаднали под опеката на патриарха. Център на тяхната християнска вселена бил Константинопол и, според Оболенски, за тези периферни владетели било обичайно да възприемат върховната власт на императора над всички православни християни – както поради прагматичното си желание да сплотят своите собствени владения, така и от идеалистична преданост към *василевса*⁸.

Оболенски приема, че техните мотиви са били смесени: личният интерес можел да подтикне православните владетели към враждебни действия срещу императора и съставът на общността се променял с времето. Той разглежда придържането на повечето европейски славяноезични режими към византийските нормативни ценности в един или друг исторически момент като равнозначно на членство в институция, независимо от тяхната изменчивост и разнородните им културни особености. Теорията на Оболенски предизвиква критиката на някои коментатори, които подчертават различията между държавите, разположени например на периферията – а от византийска гледна точка, по-право в рамките – на имперската територия, и онези, които се намират по-на-

⁷ Eastmond, A. *Royal imagery in medieval Georgia* (University Park, PA, 1998), p. 39, 94, 149–153, 119–123, 181–184; *idem*, “Local” saints, art, and regional identity in the orthodox world after the fourth crusade’, *Speculum* 78 (2003), 717–724.

⁸ Obolensky, *Commonwealth*, 2–3, 203, 206–208, 272–277, 289–290; *idem*, ‘Nationalism in eastern Europe in the middle ages’, *Transactions of the Royal Historical Society* 5th series 22 (1972), 11–12.

далече. Изразявано е и недоумение защо при този анализ не се отчитат сходни култури в Южна Италия и Кавказ и са изказвани мнения, че Общността не е била нищо повече от една културно-религиозна сфера (на влияние), лишена от институционална основа или политически конотации⁹. В случая с Русия клетвите във вярност към царя, както и примерите за осведоменост относно претенциите на Византия да бъде наследник на Рим, са изключително редки¹⁰. Текстовете от гръцки произход, разпространявани в Русия преди идването на монголите, били предимно с религиозно съдържание и много от тях били вече преведени или модифицирани от южните славяни. Някои от тях били преведени при българския владетел Симеон, като осигурили на неговия двор и на по-късни своенравни владетели общи насоки относно православното християнско управление и способствали за оформянето на своеобразна текстуална общност на славяноезични читатели¹¹. Анализът върху подобни текстове би могъл да доведе единствено до заключението, че византийският имперски ред е предоставил на тези владетели не повече от един набор от сглобяеми части, които те могли да използват по свое усмотрение, за да изградят структури, отговарящи на собствените им представи.

И все пак, независимо от всички местни особености и различия между обществата, които дължали християнската си вяра на Византия, определени теми и мотиви в тяхната политическа култура се повтарят. Владетелите, които се стремели да създадат собствени центрове на материално покровителство, религиозна щедрост и стройно управление, възприемали като модел службите и титлите, които византийските императори могли да даряват и отнемат. Това се проявява по най-очевиден начин при българските владетели през XIII и XIV в.: повечето от титлите на техните висши служители и сановници представлявали преведени от гръцки или славянизирани форми на техните

⁹ А. Каждан във *Византийский временник* 35 (1973), 261–262; Г. Литаврин във *Вопросы истории* 5 (1972), 180–185; Р. Браунинг в *English Historical Review* 87 (1972), 812–815.

¹⁰ Franklin, S. 'The empire of the *Rhomaioi* as viewed from Kievan Russia: aspects of Byzantino-Russian cultural relations', *Byz* 53 (1983).

¹¹ Въпросът кои текстове и от кого са били преведени е твърде дискуссионен: вж. Турилов, А., Флоря, Б. „Християнска литература у славян в середине X – середине XI в. и межславянские культурные связи“, *Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы на пороге второго тысячелетия* (Москва, 2002), 431–433; Thomson, F. 'The Bulgarian contribution of the reception of Byzantine culture in Kievan Rus': the myths and the enigma', *Harvard Ukrainian Studies* 12–13 (1988–1989), 239–243; Thomson, F. „Made in Russia“: a survey of the translations allegedly made in Kievan Russia', *Millennium Russiae Christianae: Tausend Jahre Christliches Russland 988–1988*. Hrsg. von G. Birkfellner (Köln, 1993), 295–308, 338–339, 351–352; Franklin, S. *Writing, society and culture in early Rus, c. 950–1300* (Cambridge, 2002), 101–103, 136–145; Николов, А. „Старобългарският превод на „Изложение на поучителни глави към император Юстиниан“ от дякон Агапит и развитието на идеята за достойнството на българския владетел в края на IX – началото на X в.“, *PBg*, 24 (2000), № 3, с. 77, 81–85; Николов, А. „Царят-Богоподражател. Един пренебрегнат аспект от политическата концепция на Симеон I“, *Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания „И. Дуйчев“* 91.10 (2002), 113–117.

византийски съответствия. Сръбските владетели също заели много от византийската терминология, за да изградят своя дворцова йерархия. Службите, които се дарявали чрез свещени ритуали и предоставяли определен ранг, били привлекателни както за онези, които ги раздавали, така и за удостоените с тях. Текстовете, използвани при византийските церемонии по присъждане на титли от типа на *патриций* (*patrikios*), били преведени на славянски и, – ако се съди по броя на откритите преписи – те вероятно са залегнали в основата на южнославянските дворцови практики. Названията на титлите обаче можели да претърпят и промени: *kouropalatēs* и *patrikios* били предавани с по-общото *княз*¹². Подобни алюзии за двореца на Босфора не се появявали в някакъв интелектуален вакуум. Законодателният сборник на Стефан Душан от 1349 г. черпел с пълни шепи от синтезния трактат по светско и църковно право, написан няколко години по-рано в Солун от Матей Властар. В законодателния свод на Душан били поместени също и новели на *василевси* от недалечното минало като Мануил I Комнин, както и една съкратена редакция на *Земеделския закон*. В „грамотата“, която придружавала този сборник, било прокламирано неговото „желание да установи определени ценности и да бъдат спазвани най-истинните закони на православната вяра“ – така гражданските норми били превърнати в елемент на вярата. Тази схема на имперски ред се предполагало да е еднакво приложима както спрямо славянските поданици на Душан, така и спрямо неговите сравнително наскоро придобити поданици от гръцки произход. Сборникът бил предназначен за практическа употреба: една допълнена версия, която включвала по-късни разпоредби на Душан, била обнародвана през 1354 г. Идеята за боговдъхновената роля на владетеля като творец на законите и гарант за тяхното спазване била лансирана едновременно с това и чрез визуални средства. Така например водеща тема в стенописите в църквата на Душан в Лесново е тази за „светата премъдрост“, която просветлява владетеля и по мистичен път го ръководи в управлението на неговия народ¹³. Подобни изображения на византийски имперски атрибути съответствали на предпочитанията на Душан и неговите предшественици към означения на ранга им, които да напомнят за императорския двор. Не е била правена ясна разлика между функционална и почетна титла, а даването на по-висша служба или удостояването с по-висока титла от българските и сръбските владетели от XIV в. наподобявало посвещаването в духовен сан, – както било и в самата Византия.

¹² Biliarsky, I. 'Le rite du couronnement des tsars dans les pays slaves et promotion d'autres *axiai*', *Orientalia Christiana Periodica* 59 (1993), 94–97, 106–109 (текст), 120–122 (превод); *idem*, 'Some observations on the administrative terminology of the second Bulgarian empire (13th – 14th centuries)', *Byzantine and Modern Greek Studies* 25 (2001), 79–80, 83.

¹³ Gavrilović, Z. 'Divine wisdom as part of Byzantine imperial ideology', repr. in Gavrilović, Z. *Studies in Byzantine and Serbian medieval art* (London, 2001), 51–53.

Нито византийските светски законодателни наръчници, нито концепцията за службата като основание за промяна на статута на индивида не се ползвали с особено уважение сред русите, независимо от ласкателното твърдение на московския княз Симеон от 1347 г., че империята била „извор на всяко благочестие, учител по законотворчество и посвещение в святост“¹⁴. И въпреки това, византийският имперски ред, колкото и смътен да бил в представите на русите, предлагал обширен „набор“ от идеи, ритуали и символи на власт, скрепени с благословията на църквата. Така че в крайна сметка техните владетели се възползвали от него. Едно поколение след падането на Константинопол в ръцете на турците московският княз Иван III имал особено основателни причини да уподоби центъра на своята власт на древния имперски двор. Нарастването на неговото земно могъщество съвпаднало със засилени (макар и разнородни) есхатологични очаквания: според духовници като митрополит Зосима падането на Новия Рим през 1453 г. вероятно предвещавало края на съществуващия свят, но също и Божията прослава на „новия император Константин за новия Константинов град – Москва, властител на цялата руска земя и на много други страни“¹⁵. Иван възприел някои от външните атрибути и ритуали на византийския двор и планирал Кремъл като образец център на новозавладени земи и на едно ново общество, застинало на границата между този свят и отвъдния¹⁶. Идеята за владетеля като духовен пастир можела да бъде от практическа полза за всеки, който вярвал, че по Божия воля наближава една нова епоха. Всеобщите очаквания към княза били обогатени от нещо, което би могло да изглежда като тясно религиозна грижа, и Иван надграждал върху тази основа – с тухли и хоросан, както и чрез символи, донесени от Йерусалим, от типа на литургичните кивоти, подарени на една от кремълските църкви¹⁷. Усещането за един Нов Израил било много по-ясно артикулирано и представлявало много по-могъщ източник на ревностна вяра сред руския елит от края на XV и XVI в., отколкото това за един Нов Рим. И все пак, тъкмо имперският град на Босфора предлагал най-скорошния модел на Новия Йерусалим, както и най-познатия път към него.

Тук не ставало въпрос единствено да бъде призован призрактът на една изчезнала империя. Политическите амбиции на Иван се определяли от представи за бъдещето, които произтичали от православното мислене. При цялото си разнообразие есхатологичните теории приемали за даденост това, че Византия била най-предпочитаното от Господа царство на земята: всеки друг православен владетел можел само да се надява да преуспее в своите владения

¹⁴ *РПК II*, no. 168, S. 478–479.

¹⁵ „Митрополита Зосими извешение“, *РИБ VI* (Санкт-Петербург, 1880), кол. 798–799.

¹⁶ Flier, M. S. 'Till the end of time. The apocalypse in Russian historical experience before 1500', *Orthodox Russia: belief and practice under the tsars* Ed. by V. Kivelson and R. Greene (University Park, PA, 2003), 135–136.

¹⁷ Flier, 'End of time', 156–158.

по Божията воля, като се придържа към нормите на поведение, установени от благочестивите царе. Ролята на владетеля като закрилник на църквата, защитник на поданиците си и пастир на душите им получила най-пълно признание в Русия с коронацията на Иван IV за император („цар“, бел. ред., А. Н.) през 1547 г. Иван и неговите съветници открито се стремели да предизвикат исторически асоциации с Византия. Те развили историята за „короната“, изпратена на един от далечните предци на Иван от Константин IX Мономах, и пригодили византийски обреди и текстове специално за коронационната церемония. Стенописи в кремълската Златна зала изобразявали сцени от историята на Израил и Русия (Новият Израил); една открояваща се тема тук била тази за дадената от Бога власт на монарха, а неговата „божествена премъдрост“ била изразена така, както и тази на Душан в Лесново¹⁸. Придворните и духовниците, които разглеждали тези изображения, вероятно са тълкували символичното им значение по един или друг начин, в зависимост от своята проникателност, ала общото послание било недвусмислено, а основните идеи и изразни средства имали за свой източник Византия.

При отсъствието на алтернативни дефиниции на имперското господство, непротиворечащи на православната доктрина, обръщането към византийската идеология за тази цел било, в някакъв смисъл, неминуемо (*faute de mieux*). За да обосноват и засвидетелстват изключителната власт и благочестие на Москва, духовниците възприели византийски идеи и мотиви относно имперската столица и търсели явни алюзии със стария център на християнско върховенство. Идеята, че Москва наистина е заела неговото място намерила израз в името „Трети Рим“, с което наричали града, по аналогия със заменения от него „Втори Рим“ на Босфора. Отдавнашна практика било нови държави, стремящи се да създадат свои самостоятелни центрове (особено когато граничели с византийски територии), да присвоят на своето ново съсредоточие на политическа и духовна власт имената „нов Рим“ и „нов Цариград“ (т.е. град на царя). Българските книжовници от края на XIII в. насетне провъзгласявали за „нов Цариград“ Велико Търново. По-странно е самото забавено развитие на тези претенции в Москва след донякъде колебливите експерименти с този епитет в края на XV в. Като предявявали претенциите си за един нов център в концептуалната рамка на стария и приписвали на своя княз божественото благоволение, на което дълго време се радвал царят в Цариград, московските книжовници не можели с лека ръка да пренебрегнат неговото отколешно превъзходство. Самите те били предимно духовници и – следователно – принадлежали към една структура, чието седалище си оставало в неговия град. Съществували и други причини Москва да се въздържа от неприкрити имперски демонстрации. Татарските ханове от Великата орда, които били назовавани

¹⁸ Rowland, D. 'Two cultures, one throne room. Secular courtiers and orthodox culture in the Golden Hall of the Moscow Kremlin', *Orthodox Russia* (2003), 41–43, 47–51, 54–55.

царе като потомци на Чингиз хан, чак до края на XV в. продължавали да събират данък от Североизточна Русия, а московските князе си оставали уязвими за атаките на кримските татари и други татарски групи, на които плащали тежки данъци в течение на целия XVI в.

Ала едно неизменно препятствие за аспирациите на руските и други владетели била предаността на Константинополската патриаршия към идеята, че единството на християнския свят се крепи върху съхраняването на „Римската“ империя в Константинопол. Неин израз били например изображенията, бродирани върху *сакоса* (ритуалната туника), принадлежала на Фотий, митрополит на Киев и цяла Русия със седалище в Москва в началото на XV в. Московският княз Василий и неговата съпруга са изобразени обърнати с лице към император Йоан VIII Палеолог и неговата невеста, която била дъщеря на Василий. Императорът и императрицата от руски произход са увенчани с ореоли, а московският княз не е. Едва ли центърът на божествен авторитет и върховна власт би могъл да бъде представен по-ясно¹⁹. По време на църковните служби, отслужвани от облечения в *сакоса* негов най-висш духовник, Василий ставал свидетел на визуалното послание на този константинополски дар. Така той придобивал частица от чуждия статус: ако не той, то поне дъщеря му сега принадлежала към увенчаните с ореол. Репутацията на Константинополската патриаршия не пострадала съществено от кратковременното съглашателство на някои нейни йерарси с онези императори, които преправяли религиозните догми, за да постигнат уния с римското Папство, въпреки че скрепеното през 1439 г. на събора във Флоренция споразумение било заклеймено както от православните славяни, така и от гръкоезичните християни. Следователно резервираността на Патриаршията по отношение на алтернативно настроените императори била нещо, което всеки претендент за император на един нов Рим трябвало да отчита дори и след падането на Константинопол в турски ръце. Затова и организаторите на коронацията на Иван IV решили да се подсигурят, като потърсили съгласието на патриарха, и в крайна сметка то било дадено. Независимо от това, при помазването митрополит Макарий, който извършвал службата, произнесъл слова, различни от използваните при късновизантийските инаугурационни ритуали. Изглежда, че съдържаността му свидетелства за съзнание, че той е можел да изиграе ролята на патриарха на Константинопол толкова, колкото Иван – тази на император на римляните²⁰.

Във времето, когато Макарий извършвал коронацията от 1547 г., Византия отдавна била престанала да съществува като империя със свои територии, а картините в Златната зала изобразявали как Иван получава короната си от

¹⁹ Obolensky, D. 'Some notes concerning a Byzantine portrait of John VIII Palaeologus', *Eastern Churches Review* 4 (1972).

²⁰ Arranz, M. 'L'aspect rituel de l'onction des empereurs de Constantinople et de Moscou', *Roma, Costantinopoli, Mosca* (= *Da Roma alla terza Roma, documenti e studi* 1) (Napoli, 1983), 414–415.

ангели. Малцина други владетели във византийската сфера на влияние са били представяни в момента на коронаването им било от Христос или от небесни сили. Обикновено те се стеремели към хегемониален статут, сравним с този на *василевса*, макар и не към неговата уникална „римска“ титла. Един брачен съюз с императорската фамилия можел да насърчи даден владетел, както станало след женитбата на Стефан Урош II Милутин с дъщерята на Андроник II (вж. по-долу). През 1344–1345 г. – вероятно по примера на Стефан Душан, както и на византийския *василевс* – една миниатюра изобразява как ангел коронава българския владетел Иван Александър в присъствието на Христос, наречен „цар на царете и вечен цар“, докато Иван е титулуван „цар и самодържец на всички българи и гърци“²¹. Подобни директни визуални претенции за получена свише суверенна власт били още по-редки от присвояванията на императорска титла и предшествениците на Милутин се задоволявали с поскромна иконография. Сред случаите на корони, получени от небесните сили, има и такива на западни владетели, които предявявали претенции за равнопоставеност с *василевса*: така например представителите на династията на Отоните употребявали различни византийски властови символи, за да дадат израз на новопридобития си имперски статут. Други пък, макар и да се задоволявали с неимперското си положение, били достатъчно богати и могъщи, за да не се страхуват от гнева на императора и да използват византийските символи на божествена благословия за нуждите на собствените си режими. Чудесен пример за това е мозайката в Монреале, която изобразява коронацията от Христос на сицилианския крал Вилхелм II. Подобни безочливи претенции за власт, получена от самия Иисус Христос, били рядкост преди началото на XIV в. Те били издигани от (или от името на) самонадеяни монарси като Вилхелм, които се намирали по границите на византийския свят. Сред другите ранни претенденти за царска титла, които стигали в дързостта си дотам, че да бъдат изобразени как получават короните си от ангели или от Христос – подобно на самия *василевс* – и които също властвали далече от границите на империята, но не били непременно враждебно настроени към нея, достойни за споменаване са царете на Грузия и нубийският цар Георги II²².

Някой може да продължи да се колебае дали да назове този сбиротък „общност“, независимо от проявленията на съпоставими модели на поведение при отделни владетели, като например неохотата им да бъдат изобразявани как получават регалии от ангели или други небесни сили. И все пак самите колебания на монарсите говорят за осъзнаване на изключителния земен статут,

²¹ Walter, C. 'The iconographical sources for the coronation of Milutin and Simonida at Gračanica', *L'art byzantin au début du XIVe siècle*. Éd. S. Petković (Belgrade, 1978), p. 199 и табл. 16а.

²² Eastmond, *Royal imagery*, p. 68, 73–76; Mierzejewska, B. 'Murals in the bishop's chapel, Faras: the visual expression of the ruler's ideology in Nubia', *Ägypten und Nubien in spätantiker und christlicher Zeit*. Hrsg. von S. Emmel, M. Krause, S. Richter. Bd. I (Wiesbaden, 1999), 289–292, 296 (фиг. 1).

за който претендирал *василевсът*, независимо дали са разглеждали неговата държава като империя на римляните или просто като земя на гърците. Като работен модел на политически ред, основан на закона, византийската държава била ценена от онези владетели, които желали да съсредоточат властта в ръцете си и да я предадат изцяло и единствено на своето потомство. Йерархията, начело на която с помощта на Бога и Неговия Закон стоял *василевсът*, съдържала предупреждение както за нечии размирни вътрешни съперници, така и към поданиците изобщо. Много може да се говори за Византия като „образцов център“, въплътил в ритуализирана форма нормите на върховна власт. Подобни обреди и символи били от особена полза за онези, чиито територии и поданици били наскоро придобити – основно монарси, изправени пред проблеми, които произтичали от собствените им успехи. Едни отдавна установени и специфични ритуали можели да сплотят разнородното местно население и да подхранят чувството за идентичност, дори за предопределеност, но те можели да се превърнат и в бreme след придобиването на ценни търговски центрове и значими нови територии. При подобни обстоятелства от практическа полза били някакви повече или по-малко общоизвестни символи на власт, съчетани с ясни знаци за получен свише мандат за управление – основните градивни елементи при съзиждането на новата структура на върховна власт. Това била една неизбежна необходимост, която не повдигала непременно въпроса за връзките на владетеля с управляващия в момента византийски император. Дали новата структура на върховна власт изглеждала твърде дръзка или откровено опасна за положението или териториите на *василевса* зависело от обстоятелствата, а чувствата на императора не били първа грижа на владетеля, ако същият се е опитвал да стабилизира властта си далече от Константинопол. Ала в зависимост от степента, в която използвал византийския тип политическа култура, съществувала вероятност той да демонстрира поне известно уважение към нейния изконен и основен изразител. Алтернативата на това, а именно – да бъде затъмнен или присвоен моделът на християнска власт – на практика не съществувала като заслужаваща внимание възможност преди 1453 г.

Тази логика може да бъде представена (повече или по-малко традиционно) като основана върху личния интерес и баланса между печалби и загуби за конкретни наследствени владетели и потенциални монарси при народи, чиито елити най-малкото знаели за съществуването на Византийската империя. И тя изглежда валидна за периода, през който Византия се радвала на огромно материално благосъстояние и мощ. Но, както изтъква Оболенски, разцветът на Общността дошъл след политическия и военния упадък на Византия и последвалата загуба на ореола на успеха, която спходила нейната религия. Изследванията в областта на антропологията и етнологията могат да помогнат в обяснението на този привиден парадокс, както и да потвърдят тезата, че често амбивалентните позиции или непоследователното наглед поведение на вла-

детели или претенденти да съградят държави извън Византия не били просто произволни завъртания на един калейдоскоп. Най-пряко отношение към тези проблеми има теорията за придобиващите елити и общества (*acquisitional elites and societies*) и за техните връзки с онези отдалечени народи, предмети и места, които представлявали за тях източник на висококачествени стоки, обреди и символи. Последните биват уместно назовавани „сврѣхпоставени центрове“ (*'superordinate centres'*) от Мери Хелмс, която предлага един модел, директно приложим спрямо концепцията за *византийската общност*. Византийският имперско-религиозен комплекс предлагал модел, към който можели да се стремят индивиди, политически елити или цели общности, като придобивали стоки и разнообразни други форми на връзка с центъра. Владетелите и потенциалните владетели на традиционни, но развиващи се общества имали особени основания за създаване на такива връзки, тъй като разбирали, че „придобиването на материалните форми на политически значими ритуали и регалии в действителност можело да предхожда по-нататъшното развитие на реалната им власт и/или формалната им властова позиция“²³. Моделът на Хелмс има още и предимството, че предлага инструментариум, чрез който може да се направи разлика между държавите, впечатлени от военната мощ или естетическия капитал на Византия, които вероятно по тази причина се опитвали да възпроизведат нейната близост с Христос – например Отоните или норманските крале на Сицилия – и онези, привлечени в по-общ план, независимо от византийската мощ и положение след 1204 г. Водачите на втория тип общества понякога се опитвали открито да подражават на *василевса*, но рядко (ако изобщо може да се говори за това) се опитвали да завземат неговия „престолен град“ чрез силови средства. И почти без изключение всички те дължали своята религиозна организация, формата на своята вяра и християнското си културно познание на византийците.

Хелмс разглежда два различни типа център, които привличали отдалечените или придобиващите елити: „център-там-горе“ и „център-там-отвъд“. Първият бил недосегаем, отвъд земното време, било в царството на предците или на небето, обиталище на небесни и обикновено невидими сили, с които владетелите, елитите и – доколкото било по силите им – по-низшите обществени слоеве желяели да бъдат в общение. „Центърът-там-отвъд“ бил част от този свят, но отвъд хоризонта, надарен бил с богатство, умения, древност и почти недостижимо величие и се смятало, че има връзка с културните корени и унаследената енергия на даден народ. Сврѣхпоставеният център, който предизвиквал възхита и страхопочитание, съчетавал елементи и от „там-горе“, и от „там-отвъд“. По думите на Хелмс той бил „едно географски отдалечено пространство“, считано за „точка със специфичен заряд или посока за космологичен контакт между различните измерения на външното. Поради това

²³ Helms, M. W. *Craft and the kingly ideal. Art, trade and power* (Austin, TX, 1993), p. 213.

пресичане на взаимодействия той е място, където боговете могат да общуват с хората посредством ритуали²⁴. Близостта с подобни свръхестествени сили поставя придобиващите лидери и елити в благодетелствано положение спрямо техните поданици и всички останали, които са лишени от подобни връзки, и придава още по-голяма легитимност на техните моментни привилегии.

Отличителен признак на подобни центрове било „умението за изработване“ на предмети, за предпочитане красиви, но при всички случаи с незначителна или никаква практическа употреба, които олицетворявали изключителни дарби и добродетели. Тези „предмети, заредени с качества... осъществяват връзката между придобиващото общество и... политическия и идеологически елит на центъра“, който, посредством своите стоки, „се превръща в представител или проводник (чрез ритуала) на още по-голямата легитимираща сила, свързана с... това космографско място и неговите повелители“²⁵. Намиращите се в центъра вярват, че са „натоварени с моралното задължение да повтарят или да продължават усилията си, насочени към това да демонстрират морална легитимност и водещо идеологическо положение пред лицето на аморалните или по-малко моралните на тази земя“, а претенциите им за нравствено превъзходство над „варварите“ намират материален израз в изкусно изработените или редки предмети, с които ги даряват²⁶. Придобиващите общества и елити може да се опитват сами да изработват подобни предмети, включително и регалии, и често тяхната цел е да се наложат като самостоятелни центрове до степен на стремеж към пряк контакт с невидимите „центрове-там-горе“²⁷. Анализът на Хелмс върху начина, по който един свръхпоставен център гледал на непринадлежащите към него, както и на изключителните по своята изработка дарове, към които те се стремели и им били изпращани, звучи като описание на византийската дипломатия в действие и хвърля допълнителна светлина върху предмети от типа на изпратените на Геза плочки, украсени с изображения от емайл. Хелмс създава своя модел въз основа на проучвания върху предимно политеистични общества в Африка, Океания и Северна и Централна Америка. Може да се очаква, че идеологическото влияние, упражнявано от един център върху обществата, възприели от него не само монотеизма, но също и един клир, който почитал този център като своеобразна ръководна институция и хранилище на божествена мъдрост, е било значително. Подобен център имал какво да предложи на онези, които се стремели към идеални модели на поведение, както и на онези владетели, които просто били привлечени от някакъв вид „по-добра магия“, или на елити, нетърпеливи да афишират социалния си статус посредством предмети на разкоша, получени от „там-отвъд“. Византийският имперско-църковен комплекс разполагал с

²⁴ Helms, *Craft*, p. 194.

²⁵ Helms, *Craft*, p. 196.

²⁶ Helms, *Craft*, p. 180, 181.

²⁷ Helms, *Craft*, p. 198–199, 206–208.

всичко необходимо, за да отговори на етичните и идеологическите, както и на материалните и политическите изисквания на външните общества, а пропагандата му подхранвала идеята, че церемониалът на императорския двор бил в съзвучие с небесните сфери. Подобна концепция за добър политически и обществен порядък, който се намира в хармония с Космоса, била типична за имперски Китай, поради което някои съседни държави, особено Корея, разчитали за своите собствени цели на китайския световен ред, чийто император, Синът на Небето, бил получил своята власт свише²⁸.

Свещената планина (Света гора) и сръбските светци, князе и царе

Теорията за свръхпоставения център предлага обяснение на парадокса, че авторитетът на Византийската империя останал висок и дори – както се твърди – нараснал, след като „закрилияният от Бога град“ отстъпил пред Четвъртия кръстоносен поход, което довело до загуба както на материални блага, така и на свещени реликви и до прекъсване на приемствеността във върховната власт. Градът съхранил своята привлекателност, макар след 1204 г. така и да не възстановил повече славата си на един от основните центрове на производство на коприна. Но съществували и други, по-конкретни причини за това вярата в божествената предопределеност на империята да просъществува и дори да се разгори още по-силно след споходилата я катастрофа. В очите на православието съдбата на Града била преплетена с тази на империята и с Божия промисъл за човечеството. Падането на Града в ръцете на варварите можело да вее Края на Времето, но можело и да е предупреждение към Неговия народ да се върне в правия път и да постигне духовно прераждане. Такива думи се чували от устата на проповедниците по време на варварските нашествия в предишните векове²⁹. Следователно крахът можел да се тълкува като знак от Бога за едно по-стриктно религиозно поведение на неговия народ. По всичко личи, че събитията, чиято кулминация станало превземането на Града от кръстоносците, са били следени внимателно дори от най-отдалечените православни територии. Подробно описание на събитията откриваме в една хроника от Новгород. Написана вероятно наскоро след 1204 г., тя търси вината по-скоро в междуособните раздори на гръцките царе, отколкото в латинската агресия³⁰. И все пак чувството, че православните, които получили Словото от Византия,

²⁸ Helms, *Craft*, p. 196; R. Taylor, 'Chinese hierarchy in comparative perspective', *Journal of Asian Studies* 48 (1989).

²⁹ Alexander, P. J. 'The strength of empire and capital as seen through Byzantine eyes', *Speculum* 37 (1962), 343–347; Nicol, D. *Church and society in the last centuries of Byzantium* (Cambridge, 1979), 98–99, 104–105.

³⁰ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. Под ред. А. Н. Насонова (Ленинград, 1950, герг. Санкт-Петербург, 2000), 240–246.

заедно са изправени срещу латините, кристализирало в най-разнородна среда. В един памфлет (*Повест, полезна за латините*), преведен на славянски около 1100 г., се говори за три „скитски“ народа – българите, русите и унгарците – които приели християнството от „гръцките“ императори. В него се разказва как унгарците били спечелени от латините, когато империята била подложена на напора на варварите по други фронтове; латините еретици, които наблюдавали набезите на езичниците, „се превърнали в най-зли врагове на християнската земя и Божията църква“³¹. След като Михаил VIII Палеолог направил през 1261 г. Константинопол седалище на императора и на православния патриарх, възстановената империя представлявала военна заплаха за съседните владетели в продължение на не повече от едно поколение. Но това не засегнало положението на Константинопол като средоточие на благословена от Бога власт на земята: мистичното обаяние на неговите законни управници, които закриляли всички истински вярващи, привличало амбициозните чужди владетели тъкмо с това, че сега те били по-податливи и манипулируеми.

Наред с тези представи за провиденциалната роля на имперската столица, широко разпространено били благоговението и страхопочитанието спрямо един друг път към Божието царство. Като цяло византийските манастири били разглеждани като микрокосмос, отразяващ небесния ред. Но от средата на X в. насетне на привилегировано отношение под покровителството на поредица от императори се радвали монасите на Атон. Мнозина от тях били привлечени към това място от земи извън пределите на империята, а някои основали и религиозни братства. Едни от първите обители там принадлежали на иверийците (грузинците) и амалфитанците, а от средата на XI в. били установени близки връзки с Киево-Печорската лавра, чийто основател Антоний бил подстриган на Атон, преди да бъде изпратен обратно в Русия. Смятало се, че неговият манастир край Днепър „възникнал с благословията на Свещената планина“ (т.е. Света гора, Атон – *бел. ред., А. Н.*)³², въпреки че за неговите монаси били преписани нормите и правилата на Студийския устав, заимстван от един от водещите манастири в Константинопол. Към края на XII в. стотиците религиозни обители и отшелнически убежища на Атон привличали чужденците поне толкова силно, колкото и поданиците на императора. Като следвал зова на сърцето си, седемнадсетгодишният син на сръбския велик *жупан* Стефан Неман се отправил към Атон, бил подстриган за монах и получил монашеското име Сава. Няколко години по-късно и самият Неман абдикирал, замонашил се под името Симеон и през 1197 г. се присъединил към сина си в Света гора. През юни на следващата година Симеон и Сава получили с грамота от император Алексей III манастира Хилендар: той щял

³¹ Nikolov, A. „A useful tale about the Latins“: an Old Bulgarian translation of a lost Byzantine anti-Latin text of the end of 11th–early 12th century’, *Scripta & e-scripta* 1 (2003), p. 101, 111–112.

³² *Повесть временных лет*. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц (Санкт-Петербург, 1996), с. 69.

да приютява „онези от сръбския народ, които избрали монашеския начин на живот“ и трябвало да бъде „самоуправляващ се и автономен“, така както обителите „на иберийците и амалфитанците... разположени на тази Планина“³³. Хрисовулът не поставя като условие да бъдат отправяни молитви за императора, както е в грамотата, издадена през 1169 г. за обителта на русите (Ксилургу): по молба на техния игумен многобройните и добре финансирани руски монаси получили от управителното тяло на Атон още една обител – „Св. Пантелеймон“. От тях се очаквало да я възстановят и укрепят, да служат на Бога и да „се молят за нашия най-възвисен свят император“³⁴. Но обителта Хилендар открито разчитала на помощта на императора за своята „свобода“ от хищни данъчни служители и виждала в него противовес на широките пълномощия на *прота* (*prôtos*), най-влиятелният монах на Атон, който председателствал общите събрания; именно императорът, а не *протът*, утвърждавал новоизбраните игумени на Хилендар³⁵. Възникнало нещо като триангуларна система: негръцките общности можели да си осигурят място на Света гора чрез императорски акт за собственост дори когато служели като канали за достъп до Бога на своите народи, всеки от които предявявал собствени претенции за божествена закрила.

Идването на Сава на Атон, последвано от това на баща му, станало в период, когато политическите отношения на сърбите с империята били обтегнати. Даровете и титлите донякъде изгубили своята привлекателност във времето, когато империята изпаднала в нищета и военна немощ. Въстанието от 1185–1186 г. срещу византийското управление, предвождано от братята Асеневици (от българо-влашки произход), първоначално било насочено срещу прекомерните данъци. Разнородният състав на бунтовниците и съперничеството между братята затруднили техния успех. Подкрепена обаче от текстове и фолклорни предания за някогашната българска мощ, идеята за една възродена българска държава започнала да кристализира около култовете към светци като Иван Рилски и българския цар Петър. През 1199 г. сръбският велик жупан Стефан, брат на Сава, си позволил да прогони своята съпруга Евдокия, дъщеря на император Алексей, и я отпратил вкъщи практически „гола“. Началото на Четвъртия кръстоносен поход дало възможност на Стефан Урош и Калоян, който надживял другите двама Асеневици, да консолидират своите зараждащи (или възраждащи) се владения, преориентирайки се отново към Запада в търсене на признание за своето управление от Папството. Калоян си издействал от папа Иннокентий III титлата „крал на българите и власите“, заед-

³³ *Actes de Chilandar*. Éd. M. Živojinović, V. Kravari, C. Giros, Vol. I (=Archives de l'Athos 20) (Paris, 1998), 108–109.

³⁴ *Actes de Saint-Pantéléemôn*. Éd. P. Lemerle, G. Dagron, S. Cirkovic (=Archives de l'Athos 12) (Paris, 1982), p. 83; Nastase, D. 'Les débuts de la communauté oecuménique du mont Athos', *Symmeikta* 6 (1985), 290–292, 294.

³⁵ *Actes de Chilandar*, I, 28–29 (въведение).

но с корона и скиптер, а Стефан накрая получил през 1217 г. корона от легата на папа Хонорий III и започнал да се назовава в грамотите си „първovenчан крал“. Тези опити за откъсване от византийската орбита обаче били мимолетни и твърде повърхностни. Това се дължало отчасти и на привързаността на местното население, било то гръкоезично или славянско, към православните обреди и образност – религиозни ритуали, на които „латинските“ духовници било по-добре да не посягат.

В стремежа си да управляват разнородни общности, разпръснати върху планински терени, сръбските и българските владетели разчитали особено много на съдействието на местното население: грубата сила и заплахите не помагали в дългосрочен план. Средство за осигуряване на такова съдействие била близостта с неоспоримата святост: така един от първите ходове на българския цар Иван Асен II след разгрома на император Теодор Ангел при Клокотница през 1230 г. бил да се отпрати към Атон и да обсипе с дарове и привилегии тамошните манастири. Връзките с Атон били особено ценни за рода на Стефан Неман, защото подчертавали неговия изключителен статут, както и светостта на учредените в собствените му земи манастири. През 1206 или 1207 г. мощите на Стефан-Симеон били пренесени от Атон в основаната от него манастирска църква в Студеница и скоро от тях отново започнало да се отцежда миро. Преместването на мощите било организирано от Сава, който макар и да не обитавал вече на Атон, все още бил чест посетител там. Ангажиментът на сръбските владетели към Източното православие бил потвърден отново през 1219 г., когато Сава бил ръкоположен за „архиепископ на Печ и цяла Сърбия“ от православния патриарх в Никея, а положението му било признато чрез синодален декрет, издаден по волята на императора.

В този, както и в други случаи, религиозната организация, която съвпадала с държавните граници, очертала по-ясно териториите на едни все още рудиментарни държави, като едновременно с това допринесла за тяхното легитимиране. Сава извършил коронацията на Радослав, най-големият син (от Евдокия) и наследник на „първovenчания“ Стефан. Впоследствие през 1233–1234 г. Сава коронясал Владислав, братът на Радослав, който го отстранил от трона. Без да бъде ясно дефинирана, силната обвързаност на Стефан Неман и неговите наследници със Света гора била от неоценима полза за укрепването на династията. С тяхното благочестие, намерило израз в съчинения от типа на житието на Стефан, написано от сина му Сава, неговият превод на *Номоканона*, предназначен за уреждане на специфично църковни въпроси, и сборника с монашески правила (*Типик*), който той съставил за сръбската обител на Атон³⁶, тези издънки на един род от волеви сръбски предводители се превърнали не просто в династия, а в свят род, ненадминат по установените

³⁶ *Типик светог Саве* – Ђоровић, В. *Сабрани списи светог Саве, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа* 17 (Београд, 1928), 5–13.

от него свещен ред и законност. Чрез постоянно натрапваните паралели с библейски фигури книжовниците – апологети на династията, се стремели да внесат яснота и да внушат чувство за обща цел сред разнородните сръбски поданици – един нов Израил, натоварен с мисия от Бога. Това на свой ред затвърждавало нейното право на легитимно самоопределение. Но в същото време самоидентификацията на управляващия род с Атон и покровителството за сакралното „средоточие“ на сърбите на Света гора изтъкали връзки, тънки като паяжина, ала твърде здрави, с римските императори, когато последните се завърнали в Константинопол: покровителството на *василевса* и данъчните привилегии били на изключителна почит сред монасите в Хиландар, както и в останалите атонски обители.

Именно в светлината на тези обстоятелства Стефан Урош II Милутин (1282–1321) гледал на Атон, както и на покровителството на манастирите и църквите във владенията, които наследил или придобил. След като окупира византийските територии, достигащи на юг до Прилеп и Охрид, а след това завладял Дурацо (дн. Дуръс), Милутин сключил мир и се оженил през 1299 г. за Симо니다, малката дъщеря на Андроник II. Най-доходните пазари за добитото от неговите мини сребро се намирили на запад и можели да бъдат достигнати от пристанища като Дубровник или Дурацо. В сръбската църковна архитектура до този момент преобладавали романският стил и ранната готика. Сега обаче Милутин желал да възплъти в камък своето господство над новопокорените си поданици, над опърничавите сръбски първенци, собствения си недоволен по-голям брат и своя племенник: той се обърнал към най-умелите архитекти и занаятчии, обучени по византийски, за да съгради църкви. Доказателство за това, че той разполагал с най-добрите майстори, станали гробниците и зрелищните църкви, построени в неговите владения, а също и в Хиландар и Константинопол, Солун и Йерусалим. Тези мащабни строителни проекти били документирани, наред с други постижения на този Нов Константин, от неговия биограф Данило³⁷. Той подарил също и значителни земи на манастира Хиландар, като се опитал да издейства императорски хрисовули, които да утвърдят това владение, както и по-старите имоти на манастира. Понякога сам Андроник II демонстрирал и търсел благоразположение чрез свои дарове и привилегии. Така например след победата на една византийско-сръбска войска над турски грабителите през 1313 г. Андроник предоставил на Милутин („моят най-скъп син и зет“) едно село с неговите свободни от данъци земи край р. Стримон, които сръбският владетел трябвало на свой ред да дари на манастира Хиландар³⁸. Имперски хрисовули били получени в

³⁷ Данило II, *Житије краља Милутина* – Данило архиепископ, *Животи краљева и архиепископа српских* (Загреб, 1866), 148–151.

³⁸ *Actes de Chilandar*, I, p. 45 (въведение), 205–208 (текст).

потвърждение за манастирска собственост във владенията на Милутин, на-пример за обителта на св. Никита край Скопие³⁹.

Хилендар служел също и като своеобразна семинария за подготовка на висши сръбски духовници: Данило бил игумен на манастира, преди да стане архиепископ на Сърбия през 1324 г. Милутин се стремил по-скоро към техническо съвършенство и към неоспорими символи на господство, а не към робско копиране на византийските архитектурни особености, но Византия предлагала най-богатия набор от средства за изграждане на една политическа култура, съзвучна с неговите аспирации. Близостта с *василевса* и асоциациите с неговия дворцов церемониал служели за легитимиране на завоеванията на Милутин, както и за консолидиране на монархическия му режим. Ктиторският му портрет в манастирската църква в Грачаница, която се предполагало да стане и негова гробница, изобразява два ангела, които даряват кралски корони на него и съпругата му, увенчавайки го от името на Исус Христос⁴⁰. Дворът на Милутин, украсен със злато и коприна и подобен на театрален декор, преследвал едно „имперско и, доколкото било възможно, римско съвършенство“, по думите на един гостуващ византийски пратеник⁴¹. И ако той отишъл по-далече от своите предшественици, като изобразил себе си и своята съпруга като короновани от Господа, дързостта му се дължала до голяма степен на факта, че Симонида била дъщеря на императора и като такава обладала собствена, получена от Бога власт: твърди се, че Милутин слязъл от коня си, за да я посрещне „като владетелка, а не като съпруга“⁴². Той получил от императрицата корона почти толкова великолепна, колкото тази на самия император⁴³. В отплата за демонстрираното уважение той се сдобил с внушителни полуимператорски атрибути, което го поставило едни гърди пред непокорния му брат и други членове на неговия род. Не били пренебрегнати и предците му: стенопис, разположен в близост до ктиторския му портрет в Грачаница, представя посредством един вариант на Дървото на Йесей родството на Милутин със Стефан Неман.

Стефан Душан, внук на Милутин, също бил готов да влезе в стълкновение с империята, когато му се предоставел сгоден случай. Възползвайки се от малолетието на Йоан V Палеолог и от продължителното съперничество на неговите настойници с регента Йоан VI Кантакузин, той завладял земите на Югоизточна Македония и разширил владенията си чак до р. Стримон и Халкидическия полуостров. След като превзел ключовия град Серес през септември 1345 г., Стефан бил провъзгласен за цар и към момента, когато новоиздигнатият Сръбски патриарх Йоаникий (дотогава архиепископ на Печ)

³⁹ *Actes de Chilandar*, I, p. 43, 69–70 (въведение), 174–175 (текст).

⁴⁰ Walter, 'Iconographical sources', 183–185, 199–200 и обр. 1.

⁴¹ Theodore Metochites, *Presbeutikos – Sathas*, K. *Mesaiōnikē bibliothēkē*, I (Venezia, 1872), p. 173.

⁴² George Pachymeres, *Relations historiques* X.4, éd. et tr. A. Failler, IV, 314–315.

⁴³ Nikephoros Gregoras, *Byzantina historia* VII.5, ed. Schopeni et Bekkeri, I, p. 242.

го коронясал в Скопие на 16 април 1346 г., той вече разгласявал своите териториални придобивки за сметка на Византия: в една атонска грамота от януари 1346 г. Стефан наричал себе си „цар и самодържец на Сърбия и Романия“, като с това загатвал за „гръцките земи“, които били под негов контрол⁴⁴. В рязък контраст с режимите с оспорвана легитимност в Константинопол Стефан можел да предложи ефикасна защита и ред. Според Никифор Григора той „заменил варварските нрави с обичаите на римляните“, носел корона и одежди, подобаващи на един римски император, и запазил новозавладените области „за себе си, за да ги управлява по римски обичай“⁴⁵.

В съответствие с това Стефан пожелал да бъде изобразен как получава, заедно съпругата и сина си, корони от самия Христос. Същата фреска в Лесново прокламира и просветлението му чрез Божията премъдрост (вж. по-горе). Като цяло Стефан засенчил предшествениците по отношение на изтънчеността, с която използвал византийската иконографска образност и идеология за нуждите на своето управление. При все това той – както постъпил преди него и българският цар Симеон – не дръзнал да щурмува стените на Константинопол. Доколкото изобщо Стефан се домогвал до власт в Града, неговия поглед бил отправен отвъд трона, пример за което бил годежът на неговия невръстен син и наследник с дъщерята на императрица Анна Савойска през 1343 г. Той се въздържал също да се назовава „император на римляните“ в хрисовулите си за атонските обители, въпреки че в техните пролози се подчертава, в съзвучие с обичая на василевсите, че църквата и манастирите били под грижите на императора.

Съществували няколко причини за сдържаността на Стефан. И той, както и българският владетел Симеон, бил прекарал няколко основополагащи за характера му години в Константинопол. Подчертаното уважение, което и двамата демонстрирали към християнския закон и църковния ред, вероятно се дължало донякъде на наблюденията им за ползите от „закона“ – прилаганите повече или по-малко еднакво правила. Освен това едно поражение пред страховитите стени на Константинопол единствено би потвърдило това, че Градът все още е „закрилян от Бога“ срещу „народите“, включително – и срещу самите тях. За Стефан имало и още една пречка, която не важала за неговия български предшественик: признаването от манастирите на Атон върховенство на „императора на римляните“. Стефан демонстрирал личната си почит към монашеските нрави, както и вярата си в закрилящата сила на Света гора. Отчасти, за да избегне заплахата от „черната смърт“ (чумата), през 1347–1348 г. той прекарал там осем месеца заедно със съпругата и сина си, като посетил няколко манастира и се поклонил пред техните светини. Стефан

⁴⁴ *Actes d'Iviron*, IV: de 1328 au début du XVIe siècle. Éd. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou (=Archives de l'Athos 19) (Paris, 1995), p. 116 (текст), p. 114 (коментар).

⁴⁵ Nikephoros Gregoras, *Byzantina historia* XV.1, ed. Schopeni et Bekkeri, II, p. 747.

възстановил на атонските обители много от техните имоти във вътрешността на Балканския полуостров, които били загубени по време на византийските граждански войни, и ги надарил щедро със земи и данъчни права. Така например той спечелил благоволенieto на монасите от руската обител „Св. Пантелеймон“ с надеждата, че техните молитви ще му донесат Христовото опрощение за действията му. Манастирът на иверийците – обитаван сега предимно от гърци – също получил земи и бил освободен от налози, както и обителите Дохиар и Есфигмен. Ходовете на Стефан били както далновидни, така и спасителни в духовен план, но осигуряването на монашеските молитви водело след себе си и ограничения. В неговия „общ хрисовул за всички манастири на Света гора“ от 1345 г. се казва, че по настояване на монасите, те щели да се молят най-напред за „императора на римляните“ и едва след това – за „нашето кралство“ (*kralotštos*), условие, което загатва за висшата легитимност и първенството на *василевса*⁴⁶. Молитвите или проклятията на атонските монаси не били подвластни на Стефан Душан. Всеобщото признание на стародавната легитимност на *василевса* било такова, че през 1351 г. кралят дори поискал одобрението на Йоан V за грамотата, издадена от него за обителта Хилендар⁴⁷. Това на свой ред практически изключвало възможността за всякакъв враждебен опит от страна на Стефан да заеме престола на Йоан – неоспоримият законен император на римляните. Подобни ограничения тежали и върху Милутин, който се въздържал да се назовава цар освен върху някои от печатите си.

Сръбските владетели се отличавали от други невизантийски монарси по това, че включили във владенията си и Атон, запазвайки господството си над планината в продължение на шестнадесет години след смъртта на Стефан през 1355 г. Ала и други амбициозни властници, измежду които и гръкоезични *василевси*, се стремели да придобият един свещен анклав на планината, вероятно подбудени от примера на Стефан. През 1374 г. императорът на Трапезунд Алексей III обяснява подкрепата си за манастира Дионисиу така: „всички императори, царе и владетели, спечелили някаква слава, са построили манастири на Света гора за вечно възпоминание“. Затова Алексей изградил „един нов манастир, за да остане вечно в паметта на народа“⁴⁸. Не по-малко ревностни покровители на Света гора били владетелите на Влашко (вж. по-долу). Почитта на света и вечната благодат, които молитвите на монасите и преклонението пред светините на планината можели да им спечелят, привличали всички тях.

⁴⁶ Соловјев, А., Мошин, В. *Гръцке повеље српских владара* (Београд, 1936; репр. London, 1974), 32–33.

⁴⁷ Obolensky, *Commonwealth*, p. 256; Кораћ, Д. „Света гора под српском влашћу (1345–1371)“, *ЗРВИ* 31 (1992), 84–86, 108–111.

⁴⁸ *Actes de Dionysiou*. Éd. N. Oikonomides (=Archives de l'Athos 4) (Paris, 1968), p. 60.

Подобно усърдие може да се разглежда просто като пореден пример за това, как чужди владетели са използвали византийските имперски и религиозни символи като строителен материал при съграждането на своите собствени политически структури. Душан трябвало да се съобразява с атонската почит към „императора на римляните“ в Константинопол, но практическата му подкрепа за съвременния император очевидно била продиктувана от собствените му интереси. Освен това монасите на Атон, увлечени в постоянни пререкания за имоти и проблеми с дисциплината, далеч не били единно цяло и малцина от тях се виждали в ролята на клакьори на отделни императори. Въпреки това, мнозина от монашеските старейшини и изтъкнатите святи хора на планината имали силни лични връзки с Патриаршията в Константинопол, която поела формалната отговорност за Света гора през 1312 г., макар че манастирите продължили да разчитат на императора като на върховен източник на легитимна власт. Трима видни патриарси от XIV в. живели известно време на планината – Калист, Филотей Кокин и Нифонт. Там живял също и Исидор I Бухир. Ожесточени, добре документирани спорове относно религиозната дисциплина и исихазма понякога противопоставяли атонските монаси на църковните власти в Константинопол, но тези стълкновения не били всеобхватни. В една епоха на духовни търсения и на големи надежди, възлагани на индивидуалната молитва, конфликтите между целеустремените праведници и църковната и монашеската върхушка били повече или по-малко неизбежни. Всъщност тъкмо тази склонност към спорове сред монашеските среди през XIV в. направила идеята за един върховен пазител на устоите на вярата и йерархията още по-желана за онези, върху които лежал товарът на официалната църковна или монашеска власт. Към това се прибавила и склонността на водещите атонити да почитат „свещения император“ на римляните повече от когото и да било друг, и да го разглеждат като основен, макар и не единствен, законен гарант на освободените им от налози имоти и други привилегии: пред неговия съд, както и пред този на патриарха, били разрешавани вътрешните атонски спорове за собственост и граници.

Константинополската патриаршия: предизвикателства и отговори

Сега, когато играели централна роля в ритуала на императорската инаугурация, константинополските патриарси имали свои причини да настояват за уважение към императорското величие. Те станали незаменими в началото на XIII в., когато започнали да миропомазват императора, като обредно потвърждавали неговата пригодност да управлява по Божията милост. Към средата на XIII в. патриархът бил описван като духовен образ на Христос и източник на императорската власт – претенции, които надминавали онези, издигнати от

Фотий още през IX в. Репутацията на патриаршеската длъжност нараснала също и вследствие на изселването и изгнанието, на които били подложени нейните носители от латините след 1204 г. Антилитинските полемисти наливали масло в огъня чрез истории за жестокости и през XIII в. настъпило „реформулиране на византийската идентичност в едни антилатински рамки“⁴⁹.

Патриаршията служела като притегателен център за онези, които се противопоставяли на предложенията на императорите за сближение или възсъединение със Западната църква, независимо от това, че отделни патриарси (като Йоан Бек) поддържали тези императорски идеи. Мистичното обаяние на висшата църковна служба намерило иконографски израз през XIV в., когато стенописи на Балканите започнали да изобразяват Христос, облечен с патриаршески *сакос*, в литургични сцени. По-ранна интерпретация на изключителното положение на патриарха намираме в една карикатура от началото на XIV в.: патриархът води императора на въже, подобно на магаре. Тази картина твърде опростява нещата, макар и да подчертава промененото съотношение на силите. Патриарсите, които отказвали да сътрудничат на императорите, все още подлежали на отстраняване и между 1261 и 1453 г. тринадесет от тях напуснали поста си практически по „политически“ причини. Нещо повече, отслабването на императорската власт и политическото фрагментиране на Балканите застрашавали патриаршеските права и приходи например от манастирите, пряко подчинени на Патриаршията. А за да се изпълняват патриаршеските решения, се изисквала отзивчива и осезателна светска власт. Патриарх Атанасий I, който бил прицел на споменатата карикатура, нееднократно призовавал императора да изпълни дълга си и да помогне да бъдат приведени в действие решенията на новосъздадения от него съд, като усмири патриарха на Александрия и митрополита на Тир, например. Неотложна грижа била и самата ежедневна ситуация в самия Константинопол: мнозина се поддавали открито на изкушенията на магьосничеството, а и се изисквала бдителност срещу лъжливото учение и другите примамки, предлагани от посещаващите града добре обучени латински духовници, за чийто материален възход ясно свидетелствали многолюдните латински колонии отвъд Златния рог. Патриарси от типа на Атанасий се опитвали да се грижат и за простолюдието, като организирали раздаването на безплатна топла храна за бедните и настоявали пред императора да забрани запасяването с храна и да се погрижи за бежанците, които прииждали в Града в началото на XIV в.⁵⁰

Неспособността на императорите да защитят своите поданици изправило константинополските патриарси пред нови проблеми. Разбира се, те не

⁴⁹ Angold, M. *The fourth crusade: event and context* (London, 2003), p. 202.

⁵⁰ Вж. Athanasios I, Patriarch of Constantinople, *Correspondence: letters to the Emperor Andronicus II, members of the imperial family, and officials*. An edition, translation, and commentary by A.-M. Talbot, *CFHB 7* (Washington, DC, 1975), 52–53, 178–187, 194–197, 242–245, 256–259, 266–267; Reg. nos. 1684, 1649, 1642, 1653, 1638, 1652, 1728, 1606.

били единствените, върху които се стоварила ролята на лидери на местните общности. Подобна роля през XIII в. играели и няколко други висши византийски духовници, по-специално тези в Солун и Охрид. Книжовните трудове и достиженията на Димитрий Хоматиан по време на престоя му на архиепископската катедра в Охрид демонстрират възможностите, с които разполагали добре образованите йерарси, както и мощта на новите локални юрисдикции, които се консолидирали при отсъствието на един всемогъщ център. На този фон не буди учудване, че Хоматиан разглеждал създаването на автокефалната архиепископия в Сърбия като акт, който принижавал статута и отнемал от правата на самата Охридска архиепископия, във връзка с което той изпатил остър протест до Сава⁵¹.

Хоматиановото съчетание от правни познания, административни умения и политически нюх подтикнало както миряните, така и клира да излагат пред него своите спорове и правни дилеми, а масата писмени решения, които се натрупали през периода на неговото архиепископство от 1219 до 1236 г., дълго била използвана от православните църковни съдилища при дела било по имотни, наказателни, брачни или други семейни въпроси. Хоматиан бил достатъчно ерудиран, за да се възползва умело от предимствата, свързани с древния произход на неговия престол, за който се твърдяло, че води началото си от времето на Юстиниан Велики. Поради това той претендирал за един на практика патриаршески статут и през 1227 г. извършил миропомазването и коронацията на Теодор Ангел, местният византийски първенец с претенции за императорска титла. Подобни предизвикателства дали още един повод на конкурентните духовници и императори в Никея да разширят своите правни познания и да се снабдят с доказателства за правото си на върховна власт. Не е случайно, че най-отявленият противник на Хоматиан в Никея, патриарх Герман II – който не гледал с добро око на латините на патриаршеския трон в Константинопол и на амбициозните духовници в Трапезунд – сам бил ерудиран юрист и активно се грижел за нуждите на своята местна общност. Герман многократно бил призован да се намесва и да бъде арбитър в споровете между църковни йерарси и техните паства в области, които се намирали извън обхвата на имперската власт, например в доминирания от латините р. Кипър или в гр. Мелитене, отдавна попаднал под турско владичество. Намесата на Герман в Кипър нарушила правата на императора, който единствен имал власт над тази автокефална архиепископия (в което се състояло и оплакването на самия архиепископ). Но православно население, което роптаело срещу почтителното поведение на техния архиепископ спрямо латините, сега очаквало подкрепата на патриарха при отсъствието на императорска закрила. Освен това широкото признание за положението му като арбитър по въпроси-

⁵¹ Demetrios Chomatenos, *Ponēmata diaphora*. Rec. G. Prinzing, *CFHB* 38 (Berlin – New York, 2002), 296–302.

те на църковната дисциплина и право било предимство в отношенията с Папството като противовес на папските претенции за универсална власт. Едно писмо на Герман, адресирано до кардиналите от Папската курия през 1232 г., изброява всички онези народи, които не отстъпили от своето древно Православие, подчинявайки се на своята Византийска църква-майка. Те включват от етиопците и „всички сирийци“ до „други, които са по-значими и по-жилави (*magis virtuosii*)“, грузинците („иберийците“), аланите, „неизброимият народ на Русия“ и победоносната държава на българите⁵².

Герман пишел от гледната точка на изгнаник в Никея: ала натискът върху Византийския патриарх да предоставя осезаеми облаги на местното си паство, както и да отправя напътствия на отдалечените православни общности не отслабнал с възстановяването на Константинополската патриаршия през 60-те години на XIII в. Нещо повече, прошенията към него и неговия синод дори се увеличили пред лицето на появилите се сега алтернативни вери и власти: съпоставките между обредите и нормите, касаещи въпроси от типа на този за брака, изглежда породили желание за по-голяма яснота както у православните миряни, така и у духовенството. Константинополският патриарх имал по-добри възможности – в сравнение с повечето духовници – да предложи подобни разяснения, но той бил изложен на потенциална конкуренция от страна на йерарси от други части на православния свят, сред които не на последно място били българите: през XIV в. те с особена сила демонстрирали ревностна привързаност към божествената мъдрост и към текстовете на Свещеното Писание и закони. Изправени пред заплахата от конкурентни секти и зараждащи се църковни центрове, патриарсите в Константинопол имали основания да търсят всяка една възможност, за да демонстрират екуменическото си водачество чрез показно внимание към нуждите на отдалечени православни общности. Тяхното поведение се характеризирало с енергична пастирска грижа и бдителност по отношение на променливите условия и конкретните обстоятелства, при които живеели християните в някои нововъзникнали (понакога и нехристиянски) държави. Затова декларираното от патриарх Герман пред кардиналите било повече от една чисто реторична декларация, насочена срещу Папството. Често патриархът отговарял на молби на духовници от далечни земи, които се нуждаели от наставления и авторитетна подкрепа, за да се изправят пред местните властници. Така Герман се отзовал през 1228 г., когато трябвало да се уреди въпросът с юрисдикцията на руските епископи по отношение на техните князе⁵³. Не по-редки били молбите към патриарха или към императора от князе, които настоявали за съдебно решение или за подкрепа срещу собствения си църковен глава. Императорът никога не се отказал

⁵² Tăutu, A. *Acta Honorii III (1216–1227) et Gregorii IX (1227–1241)* (= Pontificia Commissio ad redigendum codicem iuris cononici orientalis. Fontes: Series III, vol. III) (Roma, 1950), 251–252; Reg. no. 1257.

⁵³ Reg. no. 1247.

от правото си да разглежда жалбите на недоволните от патриаршеските съдебни решения страни, независимо от всички възражения на специалистите по канонично право, един от които бил Теодор Балсамон. Тежкото им финансово и военно положение било допълнително основание за императорите да се намесват в църковни спорове отвъд пределите на собствените си владения, отчасти с оглед непосредствени финансови облаги, а в дългосрочен план – като средство за спечелването на потенциално полезни съюзници. Това съвпадало с амбициите на балканските християнски владетели да придадат по-голяма тежест на своите дворцови йерархии и религиозни ритуали чрез открито позоваване на случващото се край Босфора. Неизменната употреба на византийския имперски церемониал като своеобразен метроном личи в препратките на сръбските владетели към коледните и великденските дворцови церемонии в собствената им династична иконография⁵⁴.

Една щастлива случайност ни разкрива действията на Патриаршията през XIV в. в много по-големи подробности, отколкото през предшестващите векове. Два кодекса съдържат работни регистри на кореспонденцията и решенията на патриаршеските синоди в периода от 1315 г. до началото на XV в. Изобилието на детайли в сравнение с оцелялото от по-ранните епохи не е свидетелство за бездействието на предишните патриарси. И все пак вероятно не е случайно, че копията от писмата са били съхранявани твърде старателно, а документиранияте протоколи от заседания и решения показват доста добро познаване на църковното право и внимание към всички заинтересовани страни, въпреки че понякога текстове били променени или просто не попадали в протоколите. Патриаршията се стремяла да документира начините, по които защитавала своето превъзходство пред другите Православни църкви като: реорганизираща престолите с оглед на променените обстоятелства; отговаряла на въпросите на чужди владетели и духовници; разрешавала спорове и поне се опитвала да налага законите. Докато течал този процес, патриарсите могли да се надяват, че ще внушат по-голямо уважение на гръкоезичните религиозни общности и на светски власти, застанали на техния праг, и това далеч не било маловажен стимул за тях.

Инициативи на императорите и патриарсите: арката на Православието

Няколко примера биха могли да илюстрират многообразието на начините, по които патриарсите на Новия Рим от XIII и XIV в. предоставяли пастирска

⁵⁴ Bojović, B. I. 'Une monarchie hagiographique. La théologie du pouvoir dans la Serbie médiévale (XII–XV siècles)', *L'empereur hagiographe: culte des saints et monarchie Byzantine et post-Byzantine*. Textes réunis et présentés par P. Guran; avec la collaboration de B. Flusin (Bucharest, 2001), 70–71.

грижа на Православните църкви и общности. През този период били основани много епископии, а други получили по-висок статут или били слети, и макар наличните свидетелства рядко са конкретни, изглежда, че Патриаршията охотно се приспособявала към новите обстоятелства. За учредяването на нови митрополии и прехвърлянето на духовници от една митрополия към друга се изисквало съгласието на императора. Знаменателен е фактът, че един трактат, посветен на въпроса за прехвърлянията, претърпял две редакции и допълнения между края на XIII и края на XIV в., а се твърди, че Андроник II се бил разпоредил актуалната йерархична подредба на престолите да бъде поместена паралелно с традиционната версия на същата⁵⁵.

Един пример за бързината, с която църковните власти реагирали на неочакваните промени, било учредяването на епископия в седалището на Кипчакската орда на Долна Волга. Престолът в Сарай, наречен по името на възникналото там селище, бил оглавен през 1261 г. от някой си Митрофан, който вероятно бил първият му титуляр. Макар самият Митрофан, както изглежда, да бил роден в Русия и да бил назначен от Руския митрополит, неговите непосредствени приемници били гръкоезични и се намирали в близки контакти с Константинопол; изглежда, че през втората половина на XIV в. престолът бил преместен заедно с ханския стан в Нови Сарай – един признак за изпълняваната от епископите роля на неизменни посредници предимно между руските князе и хановете, но при запазване на връзките им с Византия. През 1276 г. епископ Теогност присъствал на събрание на патриаршеския синод и повдигнал някои въпроси, отнасящи се до каноничното право и християнската дисциплина. Отговорите на синода разглеждат въпроси, свързани с това, как трябвало да постъпи епископът, ако искал да отслужи литургия и имал на разположение само свещеници, а не (както било редно) дякони. Отговорите отчитали особеностите на степния свят, в който епископът трябвало да служи. Литургиите можело да бъдат отслужвани без дякони, ако такива не били на разположение; осветеният хляб можел да бъде пренасян от място на място, а старите свещени съсъди можели да бъдат поправяни или преупотребявани. Ако обаче свещеник убиел някого в битка, той трябвало да бъде освободен от служба. Йерарсите от съседните епископии пък не бивало да идват в Сарай и да си присвояват правото да обгрижват членовете на тамошното паство⁵⁶. Последният отговор, макар и да подсказва за ограничения брой на вярващите, които реално живеели в Сарай, свидетелства за присъщата на православните духовници склонност да посещават новия властови център. Теогност и неговите приемници играели ролята на посредници между хановете и константи-

⁵⁵ RPK II, no. 138, S. 300–301; Reg. no. 2235; Darrouzès, J. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Paris, 1981), 179–181; *idem*, 'Le traité des transferts. Édition critique et commentaire', *REB* 42 (1984), p. 169.

⁵⁶ „Ответа константинополския патриаршески синод“, *РИБ* VI, приложение 1, кол. 8–12 (гръцки текст); Reg. no. 1427.

нополските власти, като в същото време подготвяли честите посещения на митрополитите и руските князе в ханския двор. Патриарсите на Константинопол осъществявали покровителството си над този преден пост на християнството в тясна връзка с императорите, които като цяло се стремели към мирни отношения с предводителите на Кипчакската орда, разглеждани като стълбове на стабилността на подстъпите към северните византийски предели и като съюзници срещу турците в Мала Азия. Незаконни дъщери на първите трима императори от династията на Палеолозите били омъжени за ханове и поддържали в Сарай порядъчно големи свити. Така династическите връзки съживили византийското религиозно присъствие по долното течение на р. Волга към края на XIII и през първата половина на XIV в., а имперско-църковният комплекс разпрострял своето влияние и върху *pax mongolica* в съперничество с Латинската църква.

Патриаршеските регистри се занимават и с въпроси на църковния ред в Източночерноморския регион и в Алания, чийто митрополит се споменава на няколко места в синодалните отговори от 1276 г. като един от най-нетърпеливите да се намесят в живота на Сарайската митрополия. Проблемите, които занимавали синода в средата на XIV в., както изглежда били породени по-скоро от рязкото увеличаване на броя на епископите и непокорните йерарси, отколкото от недостига на приходи или свещеници. Така около 1344 г. древната крайбрежна епископия Сотеруполис си възвърнала статута на митрополия, което предизвикало възмущението на митрополита на Алания, част от чиято провинция била дотогава въпросната епископия. Следващият митрополит на Алания, Симеон, се превърнал в прицел на многобройни оплаквания от духовници и от един монах от долното течение на р. Дон: те го обвинявали в нарушаване на правата им, присвояване на техни приходи и симония. Друго обвинение, отправено към Симеон от патриаршеския синод от 1356 г., било, че си позволил да посвети в сан един кандидат за „митрополията на кавказците“⁵⁷.

Разрешаването на този, както и на много други казуси, било затруднено от бързата смяна на патриарси, което от своя страна било отражение на нестабилността на имперските режими по онова време: няколко решения, свързани с отдалечени епископии, били променени поради политическите превратности в Града. Синодът трябвало да се справя едновременно и с непрестанните промени в ситуацията по места. Много от проблемите всъщност били предизвикани от успешното развитие на нещата – необходимостта да бъдат обезпечени християнски свещеници за едни многобройни и ясно обособени общности. Появата на „митрополия на кавказците“ през първата половина на XIV в. говори за разпространение на православни групи население чак до юж-

⁵⁷ RPK III, no. 215, S. 212–217; Reg. no. 2392; Nikephoros Gregoras, *Byzantina historia* XXXVII.6–8, ed. Schopeni et Bekkeri, III, p. 532–533.

ните части на Алания. За което подсказва и подвеждащото твърдение на митрополит Симеон, че освен „митрополията на кавказците“ сега имало и отделна „епископия на Кавказ“, която попадала под негова юрисдикция. Дързостта на Симеон, който бил разобличен след проверка в „каноничните книги“, съдържащи списък на епископиите, вероятно била подхранена от връзките му с монголските ханове: синодът установил, че с помощта на неговия „епископ на Кавказ“ той бил ръкоположил също и нов епископ за престола в Сарай⁵⁸.

Симеон съвсем не бил изключение нито с връзките си и доброто си финансиране, нито с постоянното си недоволство. Значителна част от татарския елит приел християнството, ако съдим по имената върху изписаните на гръцки надгробни камъни край Сугдея и в планините на Югоизточен Крим. Увеличаването на броя на заможните православни семейства и общности станало основа за множество спорове, в които били намесени йерарси в рамките на една своеобразна арка на Православието, обгръщаща северното крайбрежие на Черно море през първата половина на XIV в. Така през 1317 г. митрополитът на Сугдея се оплакал на синода, че служители на патриарха (екзарси) от друга митрополия, Готия, си присвоявали приходи от църкви, които спадали към неговия престол. В типичния си стил синодът преценил, че казусът следва да бъде разследван намясто от „съседни митрополити“, в случая – тези на Алания, Вичина и Зикхия-Матраха⁵⁹. „Съседни“ било неточен израз, като се има предвид, че пътуванията по северното крайбрежие на Черно море и между Крим и Константинопол били обичайни и достъпни, до голяма степен благодарение на вездешните генуезки кораби и техните просторни трюмове. Проблемът в споменатия по-горе казус свидетелства за съперничество, а не просто за съмнения относно границите на диоцезите или пък несигурност: споровете касаят приходите от новопостроени църкви в земите на катедрата на Сугдея, както и действията на служебни лица, представляващи Патриаршията.

Митрополитът на Алания имал свой аналог на запад от Черно море, във Вичина, разположена в района на делтата на Дунав. Този престол получил статут на митрополия по искане на Михаил VIII Палеолог, вероятно през 60-те години на XIII в. Този град – чието точно местоположение е обект на спорове – изглежда бил под покровителството на императора, макар и в него да нямало византийско военно присъствие, и скоро се превърнал във важна база на генуезците. Налице са многобройни свидетелства за търговия и следи от византийска материална култура в делтата на Дунав в периода на управление на Палеолозите⁶⁰. Освен че илюстрира адаптивността на имперско-църковния

⁵⁸ RPK III, no. 215, S. 218–219; Reg. no. 2392.

⁵⁹ RPK I, no. 52, S. 342–347; Reg. no. 2082.

⁶⁰ Относно проблема за точното разположение на Вичина и за генуезката търговия там, вж. Năsturel, P. ‘Mais où donc localiser Vicina?’, *BF* 12 (1987); *ODB*, III, p. 2165 (A. Kazhdan); за византийската керамика в района на делтата вж. François, V. ‘Elaborate incised ware: une preuve du rayonnement de la culture byzantine a l’époque paléologue’, *BSI* 61 (2003), p. 161.

комплекс към променящите се обстоятелства, митрополията във Вичина свидетелства за търговията, от която църковните престолоци с удобно разположение можели да се възползват. Патриарх Атанасий I споменава Лука от Вичина сред онези йерарси, които се установили в столицата и препятствали действията на патриарха по набиране на средства. Самият Лука бил смятан за богат, като годишно предоставял назаем 800 златни монети от средствата на своите църкви⁶¹. Парите на митрополита вероятно идвали пряко или индиректно от доходоносните сделки на генуезките търговци във Вичина. Той можел да влага парите си и в начинания, различни от онези, от които се оплаквал Атанасий, като грижи за духовните общности по границите на степта и извършване на други услуги в полза на императора. Така през 1301 г. митрополитът изиграл ролята на посредник между Андроник II и няколко хиляди алански конници, които търсели убежище заедно със семействата си. Привличането на такива страховити воители (макар и християни) на императорска служба било приветствано като *deus ex machina*; те били прехвърлени от степите по източните граници на Византия, макар и без особена полза от това⁶².

Тези инициативи обаче не можели да осигурят трайна сигурност на Вичина. Към 1340 г., когато политиката на кипчакския хан спрямо генуезките търговски фактории и гръкоезичното население започнала да става все по-непредсказуема с отслабването на властта му над по-отдалечените орди, Вичина била опустошена от един татарски отряд и градът изгубил ролята си на важна база на генуезките търговци. Заедно с Херсон и Сид, Вичина се споменава като един от престолите, чиито новоназначени глави можело да откажат да останат на поста си и да живеят под „властта на безбожни езичници“. Една стандартна клетва, изготвена от Патриаршията с цел да предотврати това, била положена от митрополита на Вичина Макарий в края на 1338 или през 1339 г. Следващите митрополити обаче престанали да резидират там⁶³.

Тази пречка обаче не сложила край на православното присъствие в района на долното течение на Дунав. След множество молби от страна на решителния предводител (*воевода*) Николай-Александър, който владеел земите около Куртя де Арджеш, през 1359 г. Византия решила да си сътрудничи с него. В желанието си да утвърди своето откъсване от владяното от Анжуйската династия Унгарско кралство и да дефинира своето управление с помощта на една не-латинска църковна организация, Николай-Александър за известно време приютил в своя двор отстранения митрополит на Вичина Хиацинт. В стремежа си да намери „законен пастир на цяла Унговлахия за благословление и духовно напътствие за него самия, децата и цялото му владение“, той поискал Хиацинт да бъде придаден към него, а след смъртта му да бъде назначен един митрополит „на цяла Унговлахия“. По този начин центърът на те-

⁶¹ Athanasios, *Correspondence*, p. 56–57; *Reg.* no. 1613.

⁶² George Pachymeres, *Relations historiques*, X.16, éd. et tr. Failler. IV, p. 336–339.

⁶³ *РПК II*, nos. 115, 117, 118, S. 130–133, 136–145; *Reg.* no. 2184.

жестта на православната църковна организация трябвало да се измести към вътрешността и двора на Александър, а през 1370 г., когато неговите владения вече граничили директно с Унгария, банатът Северин се сдобил с още по-интензивно пастирско попечение чрез създадената там „митрополия на част от Унговлахия“. Самият Александър бил наричан „велик *воевода* и господар на цяла Унговлахия“. В замяна той трябвало да се закълне писмено, че всички бъдещи глави на неговата църква ще бъдат определяни от патриарха и неговия синод и че цяла Унговлахия ще остане под управлението на Великата църква⁶⁴. Така императорът и патриархът се сдобили с един нов форпост от техни назначенци, лични контакти и поклонници на север от долното течение на Дунава. Прехвърлянето на Хиацинт било одобрено от императора и това станало, според писмото на патриарх Калист до Александър от 1359 г., „особено заради безукорната вяроност и обич на Ваше благородие към моя най-високопочитаем и свят автократор от Бога, най-възвишения император на римляните, въплъщение на всичко добро“⁶⁵. Доколко основателно било твърдението за верността на Александър може да се спори, но неговият син и наследник Владислав си взел съпруга, която много вероятно е принадлежала към императорските дворцови кръгове⁶⁶. Горедолу по същото време, в отговор на многократни молби от Атон, Александър направил щедри дарения за порутения манастир Кутлумуш, а синът му Владислав отишъл още далеч и – според грамотата му за манастира от 1369 г. – станал негов „собственик и основател“⁶⁷.

Във възстановената обител започнали да се стичат млади влашки монаси, а желанието им да смекчат някои от нейните правила предизвикало възраженията на останалите там гърци. Това обаче били незначителни по същността си проблеми, които илюстрирали притегателната сила на планината, и в крайна сметка било постигнато споразумение относно строгостта на аскетизма, който трябвало да бъде практикуван в Кутлумуш, което било сключено между игумена Харитон, влашките монаси, изтъкнати святи хора от Атон и Владислав; последният направил щедри дарения с цел да ги насърчи. През 1372 г. Харитон бил определен за митрополит на Унговлахия и приемник на Хиацинт, с което били укрепени връзките на Атон с едни отдалечени не-гръцки, но заможни общности, докато в същото време „митрополит на част от Унговлахия“ бил бившият висш служител на Великата църква Данаил Критопул, който сега приел името Антим. По-късно Харитон прибавил към своите задължения и отговорностите на светогорски *прот*. Така Атон и

⁶⁴ RPK III, no. 243, S. 412–413, 414–417; Reg. no. 2411. За втората митрополия, вж. MM I, 532–533, 535–536; Reg. nos. 2588, 2593.

⁶⁵ RPK III, no. 244, S. 420–421; Reg. no. 2412.

⁶⁶ Andreescu, S. ‘Alliances dynastiques des princes de Valachie (XIV–XVI siècles)’, *Revue des études sud-est européennes* 23 (1985), 359–360.

⁶⁷ *Actes de Koutlumas*. Nouv. éd. remaniée et augmentée par P. Lemerle (*Archives de l’Athos* 2:2) (Paris, 1988), p. 104 (текст); p. 9–11 (въведение).

имперската религиозна върхушка били обвързани чрез една сложна мрежа с влашкия елит, и макар много от нейните нишки да били от лично естество, те често се оказвали устойчиви, а с други владетели от региона били установени и институционални връзки. Така например през 1391 г. един по-нисш *воевода*, Балица, и брат му дарили на Патриаршията техния манастир „Св. Михаил“ в Марамуреш (близо до Сигету Мармацией); като „патриаршески манастир“ той щял да се радва на прекия надзор на Константинопол, а игуменът щял да раздава църковно правосъдие в района като патриаршески екзарх. Манастирът „Св. Михаил“ бил една от разновидностите на патриаршеско присъствие в твърдините в района на Дунавската делта, чиято принадлежност към Патриаршията била указана в един документ, издаден ок. 1321 г.⁶⁸

Друга важна институционална връзка между Константинопол и една държавна структура, зародила се на север от делтата на Дунав, била установена към 1386 г. с учредяването на митрополията на „Мавровлахия“ (Молдавия). Местният владетел обаче настоявал за глава на новата църковна организация да бъде назначен кандидат, издигнат от него, и се радвал на повече свобода за маневриране, тъй като бил в контакт с висши православни духовници от съседна Галиция. Двама епископи били ръкоположени там и изпратени в Молдавия. Единият от тях, Йосиф, бил роднина на владетеля Петър I Мушат. За разлика от тях, надлежно ръкоположеният митрополит Йеремия, изпратен от Патриаршията около 1391 г., бил прогонен и в крайна сметка през 1401 г. Йосиф Мушат бил признат от Патриаршията за законен митрополит. Междуременно в Молдавия започнало основаването на манастири, не на последно място в Сучава, княжеската твърдина и митрополитската резиденция, а интересът на имперско-религиозната върхушка към утвърждаването на църковния ред и духовността там останал все така силен. Фактът, че в резултат на сключената в Крево през 1385 г. полско-литовска уния Галиция вече се намирала под католическо управление, изиграл стимулиращ ефект. Когато Йосиф починал, през 1416 г. Мануил II се нагърбил лично с това да му намери приемник; след като направил своя избор, той настоял пред новоназначения патриарх, също на име Йосиф, да му връчи „патриаршески писма“. Толкова важен бил този престол за Мануил и толкова голяма била възможността му за намеса в църковните дела⁶⁹.

Тези събития в района по долното течение на Дунав бяха описани така подробно, защото илюстрират способността за приспособяване към обстоятелствата на византийските монаси и духовници, които превръщали пречките в предимство, възползвайки се от енергията и ресурсите на „изкачващите се в йерархията“ владетели далеч отвъд териториалните предели на империята. За повечето от тези духовни лица императорът бил единствен символ на

⁶⁸ *RPK* I, no. 64, S. 400–401; *Reg.* no. 2101. Относно св. Михаил вж. ММ II, 156–157; *Reg.* no. 2892.

⁶⁹ Popescu, E. *Christianitas Daco-Romana* (București, 1994), 461–463.

непрекъснатата традиция на Вселенската църква от епохата на Константин Велики като част от Божия промисъл за човечеството; точно това латините не могли да твърдят относно своя ред на нещата. Макар и обсадени от турските орди, римските императори все още могли да предложат на амбициозните владетели средства, чрез които да си придадат достойнство и да легитимират своето управление, а също и дворцовите ритуали. Влашките и молдавските *воеводи* от края на XIV и XV в. дарявали на своите първенци титли по византийски маниер, както правели българските и сръбските владетели, преди да отстъпят пред турската мощ; в техните канцеларии работели чиновници, чиито длъжности имали чисто византийски названия, от това на великия логотет до тези на граматичите.

Овлабяването на напора отвъд степта

Доста по-различно изглеждала ситуацията в обширните предели на степта и северните гористи области. Императорът и патриархът се погрижили с готовност за новите властови центрове, възникнали там след татарското настъпление. В началото на XIV в. били учредени митрополии за руското княжество Галич (Галиция), а около 1315 г. – за държавата на литовските велики князе. Последните, които все още практикували езически ритуали заедно със своите литовски сановници, разширили съществено владенията си на юг и югоизток, приобщавайки значително руско православно население и способствайки за развитието на градски занаятчийски и търговски центрове, в които западноевропейците били канени да се установяват. Православната църква изглежда процъфтявала под езическо управление и дори си спечелила следовници сред управляващия род. Към 1347 г. някои от синовете на великия княз Олгерд били вече православни, и когато трима християни отказали да изпълнят заповедите му да ядат месо по време на пости и били осъдени на смърт, същите тези синове, както се твърди, се погрижили за погребението на един от мъчениците. Твърде вероятно е нарастващата привлекателност на Православието за членовете на Олгердовия двор да е ускорила неговите ответни действия.

Разпространението на християнството сред литовския елит обаче съвпаднало с присъединяването на още територии от великите князе и с конфликти с московските князе. Възходът на последните се дължал в значителна степен на това, че те признавали татарското въховенство и многократно се домогвали да получат грамоти за владееие (*ярлици*) на североизточните руски земи, като изпълнявали ролята на основни бирници на татарите. Това било в съзвучие със следваната от страна на византийската върхушка политика на незабавно приобщаване към силните на деня в зоната на Северното Причерноморие. *Ярлиците* гарантирали поземлените владения и юрисдикцията на църквата в Русия и с такъв документ се бил сдобил митрополитът

на Алания Симеон, което му позволило да наложи властовите си права над духовенството по долното течение на р. Дон, макар и да не получил одобрението на патриаршеския синод⁷⁰. От 20-те години на XIV в. седалището на митрополита „на цяла Русия (*Rhōsia*)“ било в Москва, което свидетелства за признанието на Византия за специалните отношения между московските князе и хана, както и за възхода на Москва. Още през 30-те години на XIV в. там вече вярвали, че мощите на покойния митрополит Петър правели чудеса и той започнал да бъде почитан като светец. Благосклонността на Византия спрямо московските князе вероятно не проличава достатъчно ясно от нашите извори, като изключим доста честите споменавания за пътуванията на руските митрополити и епископите на Сарай между североизточните руски земи, долното течение на р. Волга и Константинопол.

Проблеми за Византия предизвикала необуздаността на литовците с тяхната способност да се изправят срещу (и дори да разгромяват) татарите в черноморските степи и с амбициите им да разпрострат хегемонията си над цяла Русия. „Митрополията на литовците“ останала без свой глава от 30-те години на XIV в., но към 1352 г. Олгерд вече търсел митрополит не просто (както било дотогава) „на литовците“, но „на Русия (*Rhōsia*)“ като цяло. Онова, което първоначално било удобно средство за приобщаването на една нова сила към лоното на Византия, сега трябвало да послужи на Олгерд, за да легитимира в пълна мяра неговите амбиции: той предложил своето протеже Теодорит за всеруски митрополит, пренебрегвайки резидиращия в Москва митрополит Теогност. Претенциите на Олгерд не били лишени от основания. Близките отношения на митрополита с Москва били нещо сравнително ново, за което не се споменавало в названието на службата му: формално той все още бил „митрополит на Киев и на цяла Русия (*Rhōsia*)“, а още от 1325 г. древната киевска катедра се намирала под литовска власт. Самите литовци били считани за „руси“, както и за „смели и почти непобедими“ от книжовници като Никифор Григора⁷¹, а върховенството на тяхната езическа династия над всички техни събрата руси не било неприемливо по същество. Наред с това, очертала се реална перспектива следващото поколение да бъде управлявано от велик княз – православен християнин: изглежда, че единственият син на Олгерд, който си останал езичник (може би опитвайки се да спечели благоразположението на баща си), бил Ягайло. Въпреки това, кандидатурата на Теодорит за митрополит, издигната от Олгерд, била отхвърлена от патриарха.

Изборът между тази напориста нова сила и едно княжество в Североизточна Русия, което се намирало в близки връзки с основния степен партньор на Византия, бил затруднен от поредица непредвидени събития. Убийството на хан Берди-Бег през 1357 г. отприщило ожесточени конфликти между съперничещи

⁷⁰ RPK III, no. 215, S. 214–215; Reg. no. 2392.

⁷¹ Nikephoros Gregoras, *Byzantina Historia*, XXXVI. 25–26, 32–33, ed. Schopeni et Bekkeri, III, p. 513–514, 517.

си за престола му претенденти, а васалите от типа на московския княз вече не можели да разчитат на всеобщия страх пред хана в отношенията си с другите владетели. Горедолу по същото време висшите духовници в Североизточна Русия започнали да демонстрират по-голяма ангажираност с ежедневните дела, както и стремеж към добре организирано управление – тенденции, ясно изразени и сред църковните управници в Константинопол. Макар и да бил роден във Византия, както повечето от предшествениците си, митрополит Теогност подготвил за свой приемник Алексей, който произхождал от московски боярски род и следователно разполагал с влиятелни съюзници. Смъртта на московския княз Иван през същата година, когато бил убит Берди-Бег, предизвикала вакуум във властта, който бил запълнен от способния митрополит. „Преди смъртта си“ Иван бил „поверил на [Алексей] образованието и възпитанието на сина си Дмитрий, така че [митрополитът] всецяло и незабавно бил погълнат от грижата за княза“, лаконично изтъква по-късно един патриаршески синод⁷².

Алексей, който познавал византийските обичаи и можел да чете на гръцки, бил ръкоположен през 1354 г. за митрополит „на Киев и цяла Русия (*Rhōsia*)“, след като чакал една година в Константинопол. Това, че той свързвал службата си толкова тясно с благополучието и приемствеността в московския княжески род само по себе си не би трябвало да е проблем за Византия. Но регентството на Алексей в Москва било като червено платно пред лицето на литовския велик княз: пренебрегнат от Константинополската патриаршия, той незабавно се обърнал към Българския патриарх, който ръкоположил неговия избраник Теодорит за митрополит през 1352 г. Съперничеството между Олгерд и московския княжески двор по въпроса за църковното първенство се разгоряло допълнително благодарение на разкола сред властващия елит на Византия и нестабилността на управлението. Олгерд имал свои привърженици сред генуезките и останалите поддръжници на Йоан V, който си възвърнал пълнотата на властта с тяхна помощ през декември 1354 г. и възстановил Калист като патриарх. Те виждали в Олгерд могъщ потенциален съюзник и само няколко месеца по-късно новият кандидат, издигнат от него – Роман – бил ръкоположен за „митрополит на литовците“. Византийците много добре разбирали, че Олгерд се опитвал „да намери с помощта на Роман начин да управлява Велика Русия“, и по-късно Роман разкрил истинските си намерения, като възприел титлата „митрополит на Киев и цяла Русия (*Rhōsia*)“ и се установил в Киев⁷³. Алексей, от своя страна, управлявал московските дела през 60-те години на XIV в., съобразявал се с решенията на патриаршеския Синод и бил почитан гост в Константинопол и в ханския двор в Сарай. Когато Роман починал през 1362 г., постът на Литовския митрополит останал свободен и

⁷² ММ II, p. 117; *Reg.* no. 2847. Вж. също ММ II, p. 12; *Reg.* no. 2705.

⁷³ ММ II, pp. 12–13; *Reg.* no. 2705; *РПК* III, no. 259, S. 530–531; *Reg.* no. 2434; Meyendorff, J. *Byzantium and the rise of Russia. A study of Byzantino-Russian relations in the fourteenth century* (Cambridge, 1981), 169–170.

Алексей възтържествувал. В крайна сметка през 1370 г. Олгерд решил да се оплаче – като в същото време препотвърдил претенциите си за една голяма митрополия, обхващаща по-голямата част от Русия, – че Алексей никога не посещавал управляваните от литовците земи и оправдавал нарушенията на споразуменията и агресивността на Дмитрий: „с вашата [на патриарх Филотей] благословия, техният [на московците] митрополит благославя кръвопролитията [на московците]... Той благославя московците да проливат кръв... А когато някой целуне кръста при мен и после избяга при тях, митрополитът го освобождава от клетвата му [към мен]“⁷⁴.

Неустойчивият баланс на силите в региони далече отвъд нейните реални възможности за политическо влияние неизбежно изправял Византия пред проблеми. Демонстрираната преди гъвкавост в приспособяването към възхода на литовската мощ била изложена на изпитание, когато великият княз започнал да се домогва към господство над цяла Русия, а *pax mongolica* бил дестабилизиран. Отговорът на патриарх Филотей на оплакванията и претенциите на Олгерд, макар и находчив, не довел веднага до желания резултат. Още докато Алексей бил жив, Филотей ръкоположил своя бивш пратеник в Русия Киприан за „митрополит на Киев, Русия и литовците“ и го изпратил да се установи временно в земите под литовска власт. Обаче в синодалния акт от 1375 г., с който се обявявало неговото назначение, изрично се казвало, че „древното състояние на нещата трябва да бъде възстановено отново в бъдеще под (управлението на) един митрополит“; след смъртта на Алексей, Киприан трябвало да поеме функциите му като митрополит „на цяла Русия“⁷⁵.

Обаче се случило така, че след смъртта на Алексей, Дмитрий осигурил назначаването на собствения си кандидат Пимен, като спечелил съгласието на патриаршеския синод с няколко навременни и щедри подкупа. Едва след смъртта на Дмитрий и Пимен през 1389 г., Киприан успял да се установи в Москва. И все пак, без да подценяваме ролята на обстоятелствата, трябва да отбележим, че и езичникът Олгерд, и московските управници споделяли презумпцията, че патриархът и императорът, действайки в съгласие, щели да имат последната дума при определянето на църковната конюнктура. Жалбата на Олгерд към Филотей относно пристрастността на Алексей, както и застъпничеството му за собствения му кандидат, предполагали наличието на известна безпристрастност във византийския църковен порядък. Това не звучи особено различно от реторичната декларация на московския княз Симеон, че империята била „учител по законотворчество“ (вж. по-горе). Разочарованието на Олгерд произтичало от осъзнаването, че православните обреди и ритуали били незаменими за повечето от руските обитатели на неговите владения; като се имат предвид предпочитанията на поданиците му, възможностите на великия княз да отстоява интересите си пред

⁷⁴ ММ I, p. 581; Reg. no. 2625; Meyendorff, *Rise*, 193–195, 288.

⁷⁵ ММ II, p. 120; Reg. no. 2665; Meyendorff, *Rise*, 200–201.

Константинополската патриаршия били ограничени, при все цялата му воинска доблест и склонността му да симпатизира на латинското духовенство.

Проблемът за приемника на митрополит Алексей говори за разнообразните възможности за въздействие, с които имперско-религиозният комплекс все още разполагал в земите на север от степта. Патриаршията демонстрирала хитрост с избора на Киприан. Освен че можел да се похвали със забележителни схоластични и административни умения, той бил българин по произход и можело да се очаква, че ще общува с лекота не само с православните славяноезични обитатели на управляваните от литовците земи, но и в цяла Русия. Като българин, ала и „приятелски настроен към римляните човек“⁷⁶, Киприан бил възпълнение на онези таланти, на които Константинополската патриаршия все още можела да разчита – склонността на представители на периферни държави да подкрепят древния, утвърден от Бога център. Търновският патриарх, който ръкоположил кандидата за митрополит на Олгерд през 1352 г., не бил възприеман като толкова важна фигура.

Умелото използване на човешкия ресурс от Константинополския патриарх включвало и човешките мощи. На практика на Олгерд била натрапена ролята на злодей в едно свято време, когато тримата литовци, екзекутирани по негова заповед ок. 1347 г., били обявени за мъченици от Константинополската патриаршия. Техните мощи били донесени край Босфора от Киприан през 1374 г., при завръщането му от мисия в двора на Олгерд като представител на патриарх Филотей. Това можело да се случи единствено със съдействието на Олгерд, макар той все още да бил езичник, а канонизацията очевидно не била разглеждана като подкопаваща режима му. И все пак съставените в средите на Великата църква гръцки панегирик *Страдание (Passio)* на мъчениците и други литургични текстове в тяхна чест напомняли за събития от най-ранната епоха на разпространението на християнството като потвърждение на моралното превъзходство, което непреклонните владетели пренебрегвали за своя погибел⁷⁷.

Идеята за морално водачество, застъпвана от източните духовници, включвала както императора, така и патриарха, като се има предвид, че именно върху последния лежала формалната отговорност за учредяването на външни митрополии. Нещо повече, представата за ролята на императора като наздорник на Църквата, статична и все пак спасителна, била разпространявана от висши духовници в Патриаршията. Те виждали в него своеобразен обединяващ фокус на лоялност, способен да устои на всякакви алтернативни църковни организации или вери. Някъде по времето, когато бъдещият велик хартофилак на Великата църква Михаил Балсамон съставил своя панегирик

⁷⁶ ММ II, р. 361; *Reg.* no. 3112.

⁷⁷ Панегирикът е публ. у Сперанский, М. *Сербское житие литовских мучеников* (Москва, 1909), 35–47; Baronas, D. *Trys Vilniaus kankiniai: Gyvenimas ir istorija* (Vilnius, 2000), 200–243. Вж. също Meyendorff, *Rise*. 187–188; Baronas, D. 'The three martyrs of Vilnius: a fourteenth-century martyrdom and its documentary sources', *Analecta Bollandiana* 122 (2004), 85–87, 90–92.

за литовските мъченици, патриарх Антоний IV писал до сина и наследника на Дмитрий Московски, Василий, призовавайки го да позволи „святото име“ на императора да бъде споменавано в литургическите диптихи и да покаже уважение: „не е възможно да има църква и да няма император, защото империята и църквата се намират в единство и общност и не могат да бъдат разделени“⁷⁸. Това бил един от поредица опити на Патриаршията да внуши на чуждите владетели и духовници тяхната обща вкорененост в (както и непреходния им дълг към) „римския“ имперски ред. Византийските духовници се надявали, че този дълг ще бъде изплатен в материална форма, за което свидетелства писмото на патриарх Матей I до Киприан и други висши духовници в Русия от 1400 г. Матей представя събирането на средства в помощ на Константинопол като върховен акт на благочестие: с това дарителите щели да се издигнат в Божиите очи повече, отколкото с отслужването на литургии, раздаването на милостиня или освобождаването на затворници, „понеже този свят град е гордост, опора, благословия и слава на християните навред в обитаемия свят“⁷⁹.

Всъщност тъкмо към франките на запад, а не към балканските славяни – сами изправени сега пред опасността от турско владичество – или към русите се отправил Мануил II в търсене на военна помощ, както се казва в писмото на Матей. Предполагаемото благоговение на православните владетели към „светия град“ не се материализирало във военна подкрепа. Но това подсказва и за ограничеността на собствените им военни възможности: би било прибързано да пренебрегнем ползата от аура на близост с по-висши земни и небесни сили за едни надрегионални държави, лишени от значителен чиновнически апарат, ефективни местни управители и установени методи за разрешаване на спорове и съблюдаване на реда⁸⁰. За предводители от типа на северноруските князе, които все още били длъжни да плащат дан на татарските ханове, привлекателността на идеята за принадлежност към един алтернативен ред, начело на който стоял свещен император, вероятно не само не намаляла, но и нараснала, когато Кипчакският хаганат започнал да се разпада и милостта на съперническите си татарски ханове и на цяла върволица от степни грабители трябвало да бъде купувана на висока цена. Правото на московския княз да изисква подчинение, служба и приходи от своите поданици се основавало върху съчетание от страх, вяра и нрави, а византийският имперски ред придавал на положението на княза известно външно признание, макар и рядко изразявано в словесна форма. Видимите изражения на йерархията на властта обаче били пред очите на членовете на елита. Обвързаността между московския княз и императора била почетена по подобаващ начин върху *сакоса*, който митрополит Фотий носел по време на литургия, а за нея се загатвало и в не-

⁷⁸ ММ II, p. 191; Reg. no. 2931.

⁷⁹ ММ II, p. 361; Reg. no. 3112.

⁸⁰ Вж. Kivelson, V. 'Merciful father. impersonal state: Russian autocracy in comparative perspective', *Modern Asian Studies* 31 (1997), 648–651.

говото завещание⁸¹. Между императора и княза върху *сакоса* били изобразени тримата литовски мъченици, чийто култ бил насърчаван сега от византийците: мисията на увенчания с ореол император да разпространява вярата продължавала, но и руският княз имал място в този план. Тази символика изразявала отчасти онова, което патриарх Антоний заявявал в писмото си до Василий: че императорът и патриархът се грижели за всички християни, независимо от някои дребни местни проблеми, и не бивало да бъдат презирани заради материалната слабост на империята. Пищността на одеждите, върху които били поставени тези изображения, както и фактът, че те били дар от византийските управници за главния духовник на Русия, също се вписват добре във формулираната от Мери Хелмс концепция за свръхпоставения център. Съчетанието от ритуална, мистична власт, наред с алузиите за неотдавнашни събития – претърпяното от литовците мъченичество – насочвали вниманието на московския елит към Константинопол като една „заредена с енергия точка“ „там-отвъд“, предоставяща достъп до „там-горе“ (вж. по-горе). Една институция, която така нагледно представяла претенциите си да бъде извор на култура, можела да надделее над постоянните промени в заобикалящите я политически режими и дори да черпи жизненост от техните калейдоскопични обрати.

Твърде вероятно е мнозина от представителите на политическия и църковния елит в късносредновековния източен християнски свят да са били възприемчиви към подобни идеи, макар и да са ги тълкували според своята собствена изгода. Може би не е случайност, че оцелелите пътеписи на руски пътешественици, които описват Константинопол като християнски град, изобилстващ от свещени реликви и чудеса, датират предимно от XIV в. Това бил период, през който пътуванията по Черно море били сравнително разпространени, ако не и обичайни, и големи групи руски духовници често посещавали града, за да ходатайстват в полза на своя кандидат за митрополит на цяла Русия. Вследствие на това значителни суми пари постъпвали в патриаршеската и други кесии в Константинопол. През 1389 г. в групата от седемнадесет души, които съпровождали митрополит Пимен, бил и Игнатий Смоленски (вероятно също духовник). Той записал видяното по време на своето посещение. Макар да се интересувал предимно от светите места в Града, реликвите и чудотворните икони, Игнатий ни е оставил и подробно описание на коронацията на Мануил II през 1392 г. в църквата „Св. София“, наричана от него „удивителна за зора“ и ухото; по време на литургията, докато императорът се приближавал към олтара, зазвучал херувимският химн: „Кой ще изрази тази красота?“⁸². Описанието на Игнатий вероятно не е останало незабелязано,

⁸¹ Tachiaos, A.-E. 'The testament of Photius Monembasiotes, metropolitan of Russia (1408–31): Byzantine ideology in XVth-century Muscovy', *Cyrrillomethodianum* 8–9 (1984–1985), 87–88, 106. Относно *сакоса*, вж. по-горе.

⁸² Игнатий Смоленски. прев. у Majeska, G. *Russian travellers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries* (Washington, DC, 1984), 104–105, 110–111.

като се има предвид неговата употреба при организирането на инаугурационните ритуали в самата Русия, и особено твърдението му, че на излизане от църквата владетелят бил „обсипан“ с монети⁸³. Подобно частично заимстване на византийски ритуали и образност било подчинено на местните нужди: целта на придобиващите дворове, към които спадал и московският, била да адаптират подобни ритуали, за да възвеличат своя собствен политически ред. Пристигането в Русия на висши духовници от различен произход, ала обучени в Патриаршията и носещи със себе си изкусно изработени предмети, един от които бил *сакосът* на Фотий⁸⁴, трябвало да напомнят периодично за съществуването на свръхпоставения център.

Представата за имперски ред

Някои от пратениците на Константинополския патриарх в руските земи заемали служби и в други Източни църкви, като най-забележителен сред тях бил архиепископът на Витлеем Михаил. Те били живо свидетелство за имперския ред, а като потвърждение на това гледище служи готовността на духовниците от Източното Средиземноморие да се обръщат за разрешаване на местните си спорове и проблеми към патриаршеския синод (вж. по-горе). Отговорът на Патриаршията често бил дипломатичен, както в случая с искането за номиниране на приемник на наскоро споминалия се патриарх на Александрия през 1397 г.: патриархът на Йерусалим бил помолен да посети Александрия и да провери дали там, – което би било съвсем разбираемо – вече не е бил назначен патриарх със съгласието на мамелюкския султан⁸⁵. Мелкитските духовници в Леванта все още разчитали на патриарха при разрешаването на дисциплинарни спорове, а законите на империята можели да предоставят на християнските общности нормативни ценности. През XIII в. текстове от типа на мелкитския арабски превод на *Прохирона* (*Procheiros Nomos*) все още били старателно преписвани в Палестина⁸⁶. Върховният авторитет на императора вероятно бил ценен още по-високо поради това, че източникът му се намирал надалече: неговото прилагане можело да стане само със съгласието на поне няколко водещи членове на местните християнски общности. Вероятно именно на православните служители на египетските султани дължим едно доста точно определение за *византийската общност*. Известни са няколко формули за адресиране на дипломатически писма до *василевса*, използвани от мамелюците. Приветствията към него от XIII и началото на XIV в. като

⁸³ Игнатий, прев. Majeska, *Russian travellers*, 112–113; 52 (предговор).

⁸⁴ Николаева, Т. *Произведения русского прикладного искусства с надписями XV – первой четверти XVI в.* (Москва, 1971), 19–20.

⁸⁵ MM II, 273–274; Reg. no. 3036.

⁸⁶ Pahlitzsch, J. *Graeci und Suriani im Palästina der Kreuzfahrerzeit* (Berlin, 2001), S. 213 и бел. 475.

„наследник на великите Цезари, възраждащ начина на живот на философията... вещ в делата на вярата, справедлив в своето царство“ са в съзвучие със споменатите по-горе императорски качества, а унгарският крал Геза и някои по-ранни владетели разпознавали в него „единствения суверен от вярата на Исус, овластен да [раздава] престоли и корони“. Но в продължение на почти сто години, от средата на XIV в. насетне, към *василевса* се обръщали и с такива конкретни формули като „глава на вероизповеданието на Кръста... цар на България и Влахия, владетел на великите градове на русите и аланите, защитник на вярата на грузинците и сирийците“⁸⁷. Създателите на тази формула сигурно са откривали изблик на подобни сантименти в дипломатическата кореспонденция и други послания, които идвали от Константинопол, и не е случайно, че Патриаршията поддържала активни контакти с външния свят във времето, когато тази формула е била в употреба. И все пак създателите на тези формули-обръщения в канцеларията на мамелюците едва ли са се нуждаели от особена подкана, ако – както е твърде вероятно – самите те са били християни, свързани с Мелкитската патриаршия в Александрия⁸⁸.

За високопоставените християни на мамелюкска служба, както и за духовниците, които тържествено се молели за добруването на хана и неговото семейство в Русия през XIV в., Бог бил изпратил властници, които били толерантни към християните, и които все пак не били нито част от своите, нито избрани от тях. Вярата в един древен ред, който лежал отвъд пределите на тези необходими компромиси, в една върховна гаранция за вярата им на този свят, им предлагала известна интелектуална последователност, ако не и утеха. Тези настроения рядко били изразявани в разгърната форма и не могли да мобилизират армия, която да спаси Константинопол от турците. Ала представата за „империята на римляните“ като част от Божия промисъл за човечеството, която била едновременно определена точка и всеобхватна мрежа, битувала нашироко сред източните християни от Египет до Северна Русия. Тя била нещо, което мюсюлманските сили трябвало да вместят в спектъра на собствените си политически идеи.

Доста по-различна била позицията на онези християнски владетели от Изтока, които желаели да възприемат от империята основите на правото и богоустановения ред и да адаптират и използват нейните символи на власт за конкретните си цели. Както вече видяхме, техният стремеж бил да изковат собствени оси на легитимна власт, които да не влизат в противоречие с догмите и повечето църковни ритуали и правила на Константинополската църква. Те търсели във Византия средство, чрез което да убедят поданиците си, че и те представляват народ по волята на Бога, определил една конкретна династия или лице за техни закрилници. Култовете към членове на управляващия род,

⁸⁷ Прев. у Korobeinikov, D. 'Diplomatic correspondence between Byzantium and the Mamluk Sultanate in the fourteenth century', *Al-Masaq* 16 (2004), p. 58, 59.

⁸⁸ Korobeinikov, 'Diplomatic correspondence', 66–67.

например сред сърбите, накърнявали претенциите на *василевса* да бъде единственият, истинският, изпратен от Бога измежду всички земни владетели. И все пак те не можели, нито на теория, нито на практика, да пренебрегнат или принизят идеала за християнска власт, въплъщаван от Византия. Съществуващо съзнание, че истинската вяра стояла над местните властови структури⁸⁹. И макар това схващане да било изразявано по-ясно от духовници, отколкото от миряни, и да се фокусираше върху патриаршеския авторитет, изтъчените византийски символи на легитимна власт впечатлявали онези, от които зависело развитието на политическите структури. Сред грузинците, както и сред русите, мотивът на обърнатите сърца, изпълнени с техниката на клетъчния емайл, свързвал управляващите родове със старозаветни фигури и военни светци, както било и в самата Византия. Главите и апологетите на такива родове били заинтересовани да представят управлението си като част от космическата хармония, в тон с *василевса*.

Ако това важи за политическите и обществените елити и за духовенството, остава въпросът каква е била представата на населението на изследваните региони, ако такава изобщо е съществувала, за един световен император, резидиращ край Босфора и защитаващ тяхната вяра: до каква степен аксиомите на писания закон, чийто източник била империята, оказвали въздействие върху техните религиозни обреди и ежедневни практики. За многобройните селски общности на Балканите и в горите на север от черноморските степи собственото стопанство или село представлявали „света“, а хората или идеите, идващи отвън, обикновено предизвиквали подозрение. Налице били малко възможности или пък стимули за пътуване надалече, и въпреки сравнително честите контакти, които наблюдаваме през XIV в. и разпространението на ръкописите с описанията на Игнатий за видяното край Босфора, поклоненията в Цариград или Йерусалим си оставали достъпни за малцина. И докато византийската политическа култура изобилствала на визуална символика и излъчвала послания за божествено установена йерархия, които били понятни дори за неграмотните, делът на селското население, пряко изложено на нейното влияние, бил ограничен. Ала отдалечеността и мълвата за мистериозни, но резултатни обреди, развито познание и несравними технически умения са типична характеристика на свръхпоставените центрове, а в началото на XV в. патриаршеската и имперската върхушка, които действали в практически пълна хармония от „царстващия Град“, все още отговаряли на тези критерии.

⁸⁹ Eastmond, ‘Local’ saints’, 746–747.

Една славянска книжовна общност на Атон

Да разглеждаме имперската власт и църква като единствен стълб на „Общността“ би означавало да пренебрегнем Света гора като жалон и генератор на духовност, известен сред книжовниците от XIV в. като „работилница на добродетелта“⁹⁰. Престоят там предлагал на всеки изключителна възможност за самоусъвършенстване, и в крайна сметка – за приобщаване към божественото. Тази перспектива допадала не само на византийците, но и на отделни лица и цели народи, чиито идеали за благочестие били близки до техните. Атонското монашество изиграло ключова роля при формирането на духовността и политическите структури на няколко от тези народи, като изпратило Антоний обратно в Русия и вдъхновило следващите поколения монаси, както и с грижите си за култа към свещената династия сред сърбите (вж. по-горе). Езиковите различия и разнородният културен контекст така и не били изтласкани на заден план, както подсказва спорът между власите и гърците в манастира Кутлумуш (вж. по-горе). И ако през XIV в. Атон бил средище на духовна активност – на нови начини за отслужване на литургията, активни усилия за приобщаване към божественото чрез пост, молитви и съзерцание, чиито богословски основания били изложени от Григорий Палама – планината била също и свидетел на разногласия относно подходите към духовното, на полемики и лични антипатии. И все пак тъкмо този кипещ, неудовлетвореността от себе си или от общността, както и готовността да се върви напред, тласкали някои индивидуалисти със силен дух надалече от планината. Някои постъпвали на служба в структурите на Константинополския патриарх или ставали част от църковните йерархии по родните си места, някои заставали начело на манастири, а други странствали без никаква определена посока или цел.

Вече беше отбелязано присъствието на няколко бивши атонски монаси във високите етажи на Константинополската патриаршия (вж. по-горе). Мнозина други предишни посетители на Света гора, дългогодишни нейни жители или възпитаници, заели високи постове на далечни катедри, подчинени на Патриаршията, или получили важни служби в независими църковни организации. Няколко примера могат да илюстрират широката сфера на Атон като образец на подражание, както и във взаимоотношенията му с православния свят. Приемникът на Йоаникий на сръбския патриаршески пост носел навящото асоциация име Сава и преди бил игумен на Хилендар. Сръбските манастири били посещавани от атонски монаси, йерарси напускали катедрите си, за да завършат дните си в Хилендар и на него бил дарен манастирът в Лесново, заедно с многобройните му села: именно този манастир, както и някои други големи обители от типа на Студеница, били бастион на династическата святост на Неманичите. Силната грижа за духовно наставление можела

⁹⁰ RPK II, no. 56, S. 428–429; Reg. no. 2309; Nicol, *Church and society*, p. 19.

да доведе до по-високо уважение към образоваността, поради което сърбите продължавали да гледат на Хилендар и Атон като на единствена надежда за духовно усъвършенстване дори когато династичните политически структури рухнали под натиска на турците. Хилендар станал център, където активно били преписвани и превеждани гръцки текстове на литературен език с южнославянски особености, който обаче бил достатъчно ясен и последователен, за да бъде разбираем за всички онези, които четяли и говорили на славянски, включително и за русите. Един монах от български произход – Константин Костенечки, който работел сред сърбите около 1418 г., отбелязва, че имало само два центъра, чиито славянски текстове вярно възпроизвеждали стила и съдържанието на гръцките им оригинали: единият от тях бил Атон. В своите критики Константин поощади и някои атонски монаси, които по онова време живеели в Сърбия. Но той държал, че единственият друг интелектуален център, който заслужавал уважение, бил Велико Търново⁹¹. Там било седалището на патриарха и царя на българите, но изглежда, че към втората половина на XIV в. основна грижа на неговите духовници било да усъвършенстват своите религиозни текстове чрез съпоставяне с гръцките им оригинали. Те възхвалявали гръцкия език заради присъщата му елегантност и прецизност на изказа, а също и превеждали молитви, химни и други богослужбени текстове, създадени неотдавна от гръкоезични византийски автори.

Българските управляващи елити отдавна се опитвали да извоюват за своите владения едно равностойно положение спрямо държавата на гърците. Панегиристите на цар Иван Александър го обявили за „нов Константин“, а столицата му – за „нов Цариград“. Тези аналогии, както и самите витиевати панегирици, били средство за възвеличаване на града на царя като храм на мъдростта, което го отличавало от алтернативните „закриляни от Бога“ столици на конкурентни български управници, които се домогвали до императорски статут за себе си и своите властови центрове. Българският владетел направил дарения и покровителствал богопоклонението в утвърдени манастири като Рила и Бачково. Въпреки всичко, според представите на Иван и неговото обкръжение, високото равнище на литературна култура и религиозно познание изисквали непосредствен достъп до (произведенията на) Отците на църквата на гръцки език. Българските духовници демонстрирали уважение към многобройните творби на съвременните византийски богослови, както и към техните молитви и към новите типове богослужбени текстове, създавани по това време. Манастирите на Атон притежавали копия от тези текстове и, за разлика от константинополските обители, в тях те били достъпни практически постоянно, независимо от превратностите в отношенията между *василевса* и царя. От XIII в. насетне обителта Зограф на Атон била тясно свързана с бъл-

⁹¹ Ягич, В. *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке* (Санкт-Петербург, 1896), с. 190; Obolensky, 'Late Byzantine culture', p. 21, n. 58.

гарите. Тя се превърнала във важен център за преписване на текстове и духовно съзерцание, макар и да не можела да се мери с Хилендар. Няколко други манастира отворили вратите си за славянските учители, преписвачи и преводачи, в частност – Великата лавра. Именно там книжовникът Йоан и неговите ученици „превели на български език“ и преписали огромен корпус от творби, от *Евангелието* и *Псалтира* до един монашески типик, *Лествица (Стълба към рая)* на Йоан Климакос, както и тълкувания на някои църковни химни. Много от тези славянски текстове били изпратени в България, но някои от тях попаднали в манастира „Св. Екатерина“ на Синай, което свидетелства за силния взаимен интерес между православните центрове през този период⁹².

През 1371 г. друг български книжовник от Великата лавра, Евтимий, се завърнал в България – както изглежда, по собствено желание – и основал манастира „Св. Троица“ край Велико Търново. По това време Иван Александър вече не бил между живите и единствено благодарение на уменията, благочестието и силния характер на Евтимий новата обител се превърнала в център, където се превеждали текстове от гръцки на славянски. Според ученика и панегириста на Евтимий, Григорий Цамблак, учениците му били „не само от българските народи... но и от всички северни народи чак до Океана, и чак от Илирик на запад... Той станал техен учител по благочестие и те станали учители в своите родни места“⁹³. В преводаческата си дейност Евтимий и неговото обкръжение демонстрирали силен интерес към наскоро появили се съчинения, особено молитви, химни и други текстове, използвани в богослужението. Те превели няколко молитви и проповеди на Филотей, който като Евтимий бил бивш исихаст от Атон. Стремешът на Евтимий да уеднакви религиозните обреди с тези в Константинопол се запазил и след назначаването му за Български патриарх през 1375 г. От военна и стратегическа гледна точка, турците взели връх над гърците, както и над собствения му народ, ала Евтимий разглеждал текстовете и обредните форми, използвани от Великата църква, като единствено правилни. Когато преработвал по-ранни творби, посветени на български светци като Иван Рилски, или създавал нови, той наблягал на уважението, което се предполагало, че благочестивите императори засвидетелствали на патриарсите и другите висши духовници. Едновременно с това смекчил твърденията на български книжовници от XIII и XIV в., че техният „нов Цариград“ бил в конфликт със стария. Евтимий признавал Константинопол за „царица на градовете“ и не възразил, когато през 80-те години на XIV в. важният български престол Видин бил върнат отново в лоното на Константинополската патриаршия⁹⁴.

⁹² Попов, Г. „Новооткрито сведение за преводаческа дейност на български книжовници от Света гора през първата половина на XIV в.“, *Български език* 28 (1978).

⁹³ Русев, П., Гълъбов, И., Давидов, А., Данчев, Г. *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак* (София, 1971), 196–197.

⁹⁴ Польшванний, Д. *Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийскославянской общности IX–XV веков* (Иваново, 2000), 197–198.

Свидетелства за личните връзки на атонитите, за тяхната целеустременост, граничеща с мисионерска жар, както и за пренебрежението им към местните пристрастия достигат до нас и от някои други български манастири от XIV в. Един от тях бил основан от Теодосий, българин по произход, в Килифарево (край Велико Търново) и получил подкрепата на цар Иван Александър. Преводаческото усърдие на тамошните монаси се съчетавало със строго придържане към дисциплината и богослужебните практики до такава степен, че Теодосий и неговият ученик Роман се допитали до Константинополския патриарх Калист относно някои практики на техния местен Български патриарх. Те имали основание да очакват благосклонен отговор, като се има предвид, че Калист и Теодосий някога имали един и същ духовен наставник – Григорий Синаит, чието житие⁹⁵, написано от Калист, скоро било преведено на славянски в Килифаревския манастир. Подобна индиректна критика не спомогнала за сближаването на Теодосий и Роман с техния патриарх, и те заедно с част от своите ученици, се преместили в Константинопол при Калист. Теодосий и Калист били живели в манастира, който Григорий Синаит основал край византийско-българската граница няколко години след оттеглянето си от Атон в края на 20-те години на XIV в. Григорий също се радвал някога на покровителството на Иван Александър и понеже бил известен с познанията си върху традициите на ранните Отци, привлякъл около седемдесет последователи – българи, сърби, а също и гърци. Както и Григорий Палама, Григорий Синаит съчетавал последователното себеотрицание с духовно съзерцание и уважение към книжовността. Той придавал особено значение на превода от гръцки на славянски на сборници с жития на светци и богословски трактати и създал произведения, посветени на прякото общуване с Бога посредством молитвата. Някои изследователи твърдят, че Синаит напътствал Палама на Атон⁹⁶, но дори това да не е така, техните подходи към личното духовно развитие били твърде сходни. Привързаността им към един своеобразен „фундаментализъм“, който насочвал личността към Бога чрез придържане към най-стриктни предписания, предизвикало верижна реакция сред мислещите люде в християнския свят срещу недостатъците на земните институции и спрямо интелектуалното предизвикателство и материалното благополучие на латинските духовници, воители и търговци. Това изострило чувството им за всичко онова, което ги сближавало помежду им и със съчиненията на Отците. Преодоляването на барьерите на пространството, езика и времето било характерно за тези осъзнали принадлежността си към една общност защитници на

⁹⁵ Помяловский, И. „Житие иже во святых отца нашего Григория Синаита“, *Записки Историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета* 35 (1894).

⁹⁶ Balfour, D. 'Was St Gregory Palamas St Gregory the Sinaite's pupil?', *St Vladimir's Theological Quarterly* 28 (1984).

индивидуалното просветление, които накратко, макар и твърде общо, биват определяни като исихасти.

Би било подвеждащо да се говори за „исихастко движение“, ако под това се разбира наличието на някакво йерархизирано ръководство, ангажирано с определена програма, или пък принадлежност към организация с общоприети цели. Лични връзки от типа ученик – учител обаче свързвали мнозина от споменатите по-горе книжовници⁹⁷. „Работилницата за добродетел“ на Атон служела като един вид семинария или убежище за защитниците на новия ригоризъм; връзките, създадени там или в техните собствени (манастирски) учреждения надхвърляли съществуващите институционални рамки. Пример за това е незачитането от страна на Теодосий и Роман на техния местен църковен водач, както и приемът, който впоследствие им оказал патриарх Калист в Константинопол. Подобни приоритети не пораждали безусловна лоялност към конкретен император, и може да се мисли, че споделяните от монасите ценности, както и техните чести пътувания из източнокристинския свят, принадлежали към пространство, различно от това на императорите. И все пак атонските обители продължили да се поставят под закрилата преди всичко на римския император – според православната есхатология съществуването на империята и съдбата на човечеството били взаимозависими и на практика през XIV в. висшите ешелони на Патриаршията поддържали постоянни, макар и обтегнати, отношения с монасите на Атон. Освен това монасите, подчиненото на Константинопол духовенство и останалите източни патриарси, както и всички истински яряваци, били изправени пред едно общо предизвикателство. Западните духовници, монаси и проповеднически ордени сеели семената на ереста сред населението на Западните Балкани и териториите под полско-литовско управление, запазвайки наред с това изключително силни позиции в някои бивши византийски владения и в самия Константинопол, а императори като Йоан V и Мануил II разчитали на Запада, ако не за духовното, то поне за военното си спасение. Латинското предизвикателство подтикнало Патриаршията към една линия на поведение, която донякъде се различавала от духовните усилия, предпочитани от исихастите. Но между двата лагера съществувало непрестанно взаимодействие и Патриаршията можела да разчита на описаната по-горе мрежа на монасите ригористи и да я използва за собствените си цели. Тази мрежа, заедно с патриаршеската поддръжка за подходящите императори, вдъхнала живот на отслабената империя на римляните, макар в същото време да установила и една нова координатна система.

Нерядко монаси, свързани с Атон или сродни обители, били изпращани от Патриаршията с мисии в отдалечени катедри или пък съветвали духовници, натоварени с уреждането на патриаршески дела там. Вече се запознахме с Харитон, бившият игумен на Кутлумуш, който бил назначен за митропо-

⁹⁷ Вж. Obolensky, 'Late Byzantine culture', p. 25.

лит на Унговлахия. Докато живеел в своя манастир „Св. Троица“, Евтимий отговорил на въпроси относно монашеската дисциплина, отправени му от Антим, митрополит „на част от Унговлахия“, и от Никодим. Сам възпитаник на Атон, изпратен от патриарх Филотей в Унговлахия, Никодим впоследствие основавал важни манастири във Водица и Тисмана. Евтимий отговорил и на въпроси на своя сънародник и бивш атонски монах Киприан. По-късно Киприан бил изпратен от патриарх Филотей на мисия в Литва при великия княз Олгерд, а впоследствие през 1375 г. бил назначен за митрополит на Русия (вж. по-горе). Киприан посветил част от дългия промеждутък от време, преди да заеме поста си там, в книжовна дейност в манастира Студит в Константинопол. Един от оцелелите плодове на труда му бил изготвеният от него препис от превода на *Лествицата* на Йоан Климакос. Студийската обител приютявала различни руски преписвачи и праведници, а от нейния скрипторий, както и от този на манастира Перивлептос, произлизат още няколко славянски ръкописа от края на XIV или началото на XV в. Подобна преписваческа и преводаческа дейност можела да се очаква от един способен български възпитаник на Атон от XIV в.: Киприан си припомня за времето, прекарано там, в своите *Поучения* относно монашеството, адресирани към един руски игумен – св. Атанасий от Висоцк.

Киприан демонстрирал стремеж да насади по-дълбоко и по-широко сред русите съчетанието от вярно книжовно знание и внимателно премерен аскетизъм. Той сам превел молитвите и проповедите на Филотей, към чийто антураж в Патриаршията принадлежал преди, и тези текстове станали популярни в Русия. Той отделял особено внимание на наскоро кодифицираните и променени текстове относно причастието и ежедневните служби, използвани от Великата църква, и се погрижил за техния превод, като сам извършил част от работата върху техните подробни литургически правила. Сред тях била и една осъвременена версия на *Синодика* на Православието, където тържествено се утвърждавало богословието на Григорий Палама. Копие от него било изпратено на духовенството в Псков. Както отбелязва Киприан в писмо от 1395 г.: „Изпратих ви точната версия на *Синодика* от Константинопол, който следваме и ние тук (в Москва), когато поменуваме (православните) и проклинаме еретиците: вие също трябва да се придържате към него“⁹⁸. Така надлежното отслужване на литургията, при употребата на точни текстове, било задължително условие за съхраняване чистотата на вярата в цялата страна. Киприан се стремил да запази богослужението и вярата такива, каквито били те у източните християни в Йерусалим и другаде, като оставал верен на църковните Отци. Но той разчитал на решителните съвременни константинополски патриарси при определянето на най-добрите богослужбени практики и църковни прави-

⁹⁸ „Грамота митрополита Киприана псковскому духовенству“, *РИБ* VI, кол. 241; Meyendorff, *Rise*, 123–124, 260.

ла, а подобно отношение предполагало и приемане на имперския ред, подкрепян от патриарсите. Възможно е на Киприан да е принадлежала инициативата за включването на името на *василевса* в московските богослужбени диптихи, така както било в Константинопол; вероятно именно колебанието относно това нововъведение от страна на великия княз Василий е предизвикало упреците на патриарх Антоний IV⁹⁹. Това станало горе-долу по времето, когато Михаил Балсамон написал своята възхвала за „новите литовски мъченици“.

Застъпничеството на Киприан за имперския ред като подобаваша рамка на Православието носи в себе си нещо от ревността на новопокръстения, а мрежите от монаси наставници, патриаршески служители и митрополити, прикрепени към далечни катедри, могат да ни се сторят твърде подобни на едни общества за взаимна възхвала. Силата на личните им връзки и техните духовни и физически странствания могат да бъдат възстановени в подробности, благодарение на почти незабавно съставяните панегирици, с които те взаимно отбелязвали своите дела. В изобилни количества били съставяни, преписвани и разпространявани на гръцки и славянски език жития на починали учители, съученици и приятели. Динамиката на тези контакти спомогнала много за изграждането на *византийската общност* през XIV и XV в.¹⁰⁰ Бихме могли да се изкушим да отречем съществуването на Общността и да говорим просто за едно неистово установяване на връзки и познанства от страна на шепа личности – един културно-политически елит, чиито членове имали разнообразен дневен ред, който отчасти, макар и в най-общ план, се концентрирал върху имперския център в Константинопол, в противовес на Велико Търново, сръбските деспоти или самия Атон. Исихастите се интересували основно от разтварянето на личността в селенията на духа, където не съществували понятия за „тук“ и „сега“. Отслабналият в материално отношение император може да е бил разглеждан просто като една удобна фигура, която придавала достойнство на този ред на нещата. Самият Киприан прокара граница в църковните дела, отвъд която никоя светска власт не можела да пристъпи¹⁰¹. А мнозина византийски държавници, изгубили вяра в империята, сами станали монаси. Един от тях, наистина чак след загубата на престола, бил и самият император Йоан VI Кантакузин. Символите и образите, възприети от чуждите владетели, могат да се разглеждат просто като едно усилие да бъдат представени новите властови центрове в цялото им великолепие пред зора на неразбиращото простолудие, за което нравите на далечните „гърци“ и тяхната смаляваща се империя не значели на практика нищо.

Подобна здравословна предпазливост обаче не може да обясни изцяло настойчивостта, с която претенденти за владетели на обширни държави продължавали да разчитат на арсенала от символи на *василевса* и се опитвали да

⁹⁹ Meyendorff, *Rise*, 253–256; вж. по-горе.

¹⁰⁰ Obolensky, 'Late Byzantine culture', 20–26.

¹⁰¹ Meyendorff, *Rise*, p. 264.

ги използват за собствените си цели, понякога едностранно, но често и чрез преговори и установяване на брачни съюзи. Частично обяснение на това намираме в теорията за свръхпоставените центрове, както и в характерната за преиндустриалната епоха практическа потребност на излезлите извън регионалното ниво държавни образувания да установят връзки със сили от по-висш порядък, за да си спечелят доброволното сътрудничество на подвластното население (вж. по-горе). Трябва да се има предвид също и очевидното. Съзнанието за силата, скрита в символите, титлите и церемониите, зависела от това, дали индивидът или общността познавали тази сила като нейни поданици, съседи или само били чували за нея. Гледната точка на македонския селянин от XIV в., който трябвало да се съобразява последователно с претенциите на византийски и сръбски суверени, била по-различна от тази на неговия руски събрат. Струва си да разгледаме бегло условията в един отдалечен регион като Русия, където местната княжеска власт сама по себе си била неубедителна за повечето местни обитатели.

Общността и едно развиващо се общество: примерът на Русия

Една съществена характеристика на гористите области на Русия през XIII и XIV в. станала промяната на поселищния модел. Преди населението проявявало склонност да се съсредоточава в т.нар. компактни гнезда – големи струпвания на селища в близост до езера или реки, обвързани с търговия на кожи и други суровини, предназначени за далечни пазари, от които в замяна били получавани сребро, амфори с вино, стъклени мъниста и гривни, метални кръстове, ключалки и ключове. Разселването било неравномерно и обширни гористи области и блатисти мочурища оставали практически необитаеми. От XIII в. нататък, и изглежда още преди монголите да опустошат градовете и да разстроят ежедневния живот, „компактните гнезда“ започнали да се разпадат, търговията на големи разстояния престанала да бъде нещо обичайно и селищата започнали да се разпределят по-равномерно. Тези малки селски общности и земеделски стопанства били на практика самозадоволяващи се единици и нямали нужда да разменят с външния свят селскостопански продукти срещу инструменти или украшения¹⁰². Те обаче не се изплъзнали напълно от надзора на Християнската църква, тъй като монасите и манастирите играели важна роля в усвояването на нови горски територии, като следвали новите заселници и им предлагали или налагали икономическо и духовно ръководство. Това

¹⁰² Макаров, Н., Захарова, С., Бужилова, П. *Средневековое расселение на Белом озере* (Москва, 2001), с. 56, 64–68, 78–94, 216–226; Макаров, Н. „Русь в XIII веке: характер культурных изменений“, *Русь в XIII веке. Древности темного времени*. Отв. ред. Н. Макаров, А. Чернецов (Москва, 2003), 5–11.

ознаменувало промяна спрямо предмонголската епоха, когато манастирите били съсредоточени предимно в градовете и в „компактните гнезда“. Мнозина монаси вероятно гледали на своите горски обители предимно като на места, които предоставяли възможност за духовно съзерцание, необременено от рутинни светски грижи. Но дори и малките общности изисквали постоянно финансиране и съответна организация. Каквито и да били първоначалните им намерения, те постепенно започнали да привличат допълнителна работна ръка и бързо придобили значителни по площ обработваеми земи. Благодарение на данъчните облекчения, предоставени им от техните князе и от татарските предводители, те могли да си позволят да изискват доста нисък наем и да налагат по-леки трудови повинности. Обстоятелствата неизбежно варирали в зависимост от отделни личности и приоритети, но манастирските комплекси, които предоставяли пастирски грижи на обитателите на своите собствени земи, както и отвъд тях, се наложили като мощен икономически и социален фактор в Северна Русия. Те задавали тона при външните изяви на духовността и предлагали узаконени насоки за мирогледа на селяните.

Като се имат предвид обширните земи, които принадлежали към XV в. на манастирите и на Руската митрополия, както и необятните права на последните да се разпореждат с живеещите върху тези земи, не е учудващо изобилието от всевъзможни юридически текстове, създадени или разпространявани в манастирските и църковните среди. По искане на митрополит Кирил II през 60-те години на XIII в. бил изготвен важен сборник от преводни текстове за Византийската църква и гражданското право, който се основавал върху един наскоро съставен сръбски компендиум. Преписи на тази *Кормчая книга* били разпространени в цяла Русия, а скоро се появили и нейни регионални преработки, и сам Кирил се позовал на нея в *Правилото* за църковната дисциплина, което утвърдил. Тази поредица от правила, съдебни становища и наказания обхващала широк спектър от светски дейности, включително и престъпления, а през XIV в. на разположение на висшето руско духовенство вече била компилация от имперски византийски юридически сборници, известна като *Мерило праведное*. Съществували възможности за прилагане, макар и частично, на някои от тези предписания сред многобройните общности, които се намирали под крилото на духовенството и монасите. Отговорите на отделните селски домакинства на исканията за материална подкрепа от страна на монасите, разрешаването на спорове и пастирските грижи рядко били документирани, но има косвени свидетелства, че монашеският надзор и пример, за добро или за лошо, въздействали върху ежедневиия живот, както и върху начина, по който била посрещана смъртта. В Русия, – както и във Византия – интересът на манастирските икономи към дългосрочни приходи от земите поощрявал по-ефективните земеделски методи. Запазени са завещания на миряни още от края на XIII в., подписани от свидетели духовници, а някои погребални обреди (включително и надгробни молитвените напеви), установени

в манастирските общности, получили широко разпространение¹⁰³. Вероятно това отразява честотата, с която монасите отслужвали погребални служби за миряни, което на свой ред е свидетелство за по-голямата им ангажираност със светското общество. Завещанията и погребалните обреди оформят фона на претенциите за благотворителност, чудеса и почти всеобщото благоговение спрямо редица праведници, изразени от авторите на техните жития в края на XIV и началото на XV в.

Тези святи хора били на върха на вълната от социално-икономически промени, които, както беше подчертано по-горе, били типични за Русия, но на тях им липсвал прекият сблъсък с монашеския живот на източносредиземноморския свят. Въпреки това, трима от най-изтъкнатите измежду тях – Сергей Радонежски, Кирил Белозерски и Стефан Пермски, обръщали поглед не само към отците пустинници и други ранни представители на монашеството, но и към съвременните практики на Атон, в Константинопол и сродните им центрове на духовно съвършенство. И макар да вярвали в собственото си пряко общение с Бога, те се опитвали донякъде да компенсират отсъствието на напътствия от страна на живи мъдреци чрез следване на точни богослужбени текстове, наскоро появили се ръководства с духовни напътствия и някои по-теоретични произведения, като отделяли особено внимание на „работилницата за добродетел“ и нейните произведения. Сергей прекарал години в една горска „пустиня“, доста на север от Москва, като основал обител за себе си и за още един брат. Но след като привлякъл и други, както се твърди, против волята си, накрая той станал игумен на манастира „Св. Троица“ край Москва. Силно загрижен да наложи дисциплината като средство за постигане на благочестието, той настоявал за аскетичния съвместен живот и виждал образец за това във Византия. Той многократно се допитвал до патриарха и получил официално писмо, вероятно от Калист, в което се порицавали онези иноци, които роптаели срещу негодите на общежителното монашество¹⁰⁴. В същото време личните качества на Сергей му спечелили уважението на широки кръгове, включително на великия княз Дмитрий, който поискал благословията му, преди да скъса с московските традиции и да окаже военен отпор на татарите край Куликово през 1380 г. Като изхождали от неговото положение, висши византийски духовници предположили, че Сергей ще разбере настойчивото им желание да определят приемник на митрополит Алексей, вместо да оставят на него този избор, и затова помолили Сергей да използва влиянието си пред великия княз Дмитрий, който да приеме Киприан за митрополит (вж. по-горе). Тези очаквания се оказали основателни и, след като приел

¹⁰³ Kaiser, D. *The growth of the law in medieval Russia* (Princeton, 1980), 153–155; Franklin, *Writing, society and culture*, p. 181, 184–186; Мусин, А. *Христианизация новгородской земли в IX–XIV веках. Погребальный обряд и христианские древности* (Санкт-Петербург, 2002), 75–76.

¹⁰⁴ „Послание константинопольского патриарха“. *РИБ VI*, кол. 187–190; Meyendorff, *Rise*, p. 134, n. 62.

византийското пратеничество през 1377 г., Сергей се застъпил за каузата на Киприан в Москва. Сред даровете, които му донесли посланиците, бил и малък златен кръст, който съдържал частици от мощите на Александрийския патриарх Атанасий и на Четиридесетте мъченици, но също и на „новите литовски мъченици“, както гласял надписът отгоре¹⁰⁵. Оцелелите писма на Киприан до Сергей се основават на презумпцията, че патриархът и неговият синод заедно с императора поддържали съвместно реда в църквата. Имперската власт и църквата държали ключа както към новоканонизираните, така и към древните мъченици.

Същото пристрастие към отците пустинници и към съчиненията, описващи техните порядки, показал Кирил Белозерски край бреговете на Белоозеро. Той изпълнил библиотеката в своята обител с набор от книги, подобни на онези в Сергиевия манастир „Св. Троица“, и фондът му бил сравним с този, с който разполагали монасите в добре уредените византийски обители¹⁰⁶. Желателно било да се познават основите на църковната история и образцовите общества, и Кирил използвал учебни пособия, заети от византийското средно училище, които допълвал с исторически бележки, за да ги направи по-достъпни за своите ученици. Сам той съставил енциклопедия, която съдържала, сред много други текстове, и един от най-ранните преписи на *Повест, полезна за латините* (вж. по-горе)¹⁰⁷. Целта на този компендиум била да предостави на читателите и слушателите ръководство за правилно мислене и чист живот, индивидуален размисъл и в крайна сметка – просветление. Полуотшелническите обители в Палестина и на Атон предлагали идеална среда за това и собствените творби на Кирил свидетелстват, че той внимателно бил изучил техните „скитове“. В своята енциклопедията поместил *Скитския устав* – правила, написани по-рано през XIV в. на гръцки, или пък на славянски, от автор, който познавал съвременния гръцки. Правени са предположения, че онова, което прилича на скицирана карта върху ръкописа на енциклопедията, представлява опит на Кирил да приспособи стандартното разположение на един атонски скит към терена на Белоозеро¹⁰⁸.

Загрижеността за постигане на вътрешно съвършенство и отдадеността на един по-добър, невидим свят, били съвместими с грижата за местното светско население, а също и с покръстителската дейност. Най-прославен пример за тези качества бил Стефан, чието житие било написано от съвременника

¹⁰⁵ Кучкин, В. „Сергий Радонежский и „Филофеевский крест“, *Древнерусское искусство. Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV–XV вв.* (Санкт-Петербург, 1998); Baronas, 'Three martyrs of Vilnius', 89–90, 120–121.

¹⁰⁶ Ševčenko, I. 'Russo-Byzantine relations after the eleventh century', repr. in his *Byzantium and the Slavs in letters and culture*, no. 20, p. 274.

¹⁰⁷ *Энциклопедия русского игумена XIV–XV вв. Сборник преподобного Кирилла Белозерского, РНБ, Кирилло-Белозерское собрание, № XII.* Отв. ред. Г. Прохоров (Санкт-Петербург, 2003), 149–155 (текст), 341 (коментар).

¹⁰⁸ *Энциклопедия русского игумена*, 19–28 (предговор), 158–165 (текст), 345–353 (коментар).

му Епифаний Премъдри, който използвал същия онзи стил на „плетение слобес“, така характерен за житието на Сергей Радонежски. Стефан бил син на духовник от „среднощните земи“ и се замонашил в Ростов, чийто епископ Партений, по всичко личи, бил грък; той научил гръцки и винаги държал книги на този език в килията си. След като бил ръкоположен за свещеник, той заминал за Перм, в подножието на Урал, където изучил онази разновидност на финския, на която говорели местните зиряни, и пристъпил към създаването на азбука и литературен език за тях. Той превел части от *Писанието* и богослужбни текстове, като по този начин привлякъл писаното слово в служба на своята мисионерска дейност. Въздигането на езика на зиряните в ранга на език на *Писанието* било за Стефан средство за въвличане на населението около Перм в широката сфера на християнството. Именно в нейната координатна система Епифаний поставя смъртта на Стефан през 1396 г.: „през управлението на православния гръцки цар Мануил, царуващ в Цариград, при патриарх Антоний, архиепископът на Константинопол, при Йерусалимския патриарх Доротей, Марк Александрийски, Нил Антиохийски, при православния велик княз Василий Дмитриевич на цяла Русия“¹⁰⁹. Тази фразеология представя по-скоро гледната точка на Епифаний, отколкото на самия Стефан, и би могло да се възрази, че неговата „царица на градовете“ по същество представлявала империя на духа, метафора, която напомня за Града, възхваляван като модел на добре организирани общности в творбите на Сергей Радонежски и други книжовници монаси. Освен това Епифаний споменава и други двама „царе“, конкурентни татарски ханове, които властвали над „империи“, все още твърде силно осезаеми за русите. Вече е било изтъквано, че мисионерското усърдие и настойчивостта на Стефан се дължали до голяма степен на очакванията за края на света: душите на зиряните трябвало да бъдат просветлени и спасени навреме¹¹⁰. Само в най-широк смисъл Стефан се стремил да ги привлече в лоното на *византийската общност*.

Като цяло вече е даден отговор на подобни възражения. Принадлежността към Общността по същество винаги е била доброволна и това положение станало неизбежно след 1204 г. Приемането на Символа на вярата, на Константинополския патриарх и на утвърдените от Византия форми на богослужение – практически единственото устойчиво мерило за придържане към византийския ред – не изключвали разнообразието от други културни идентичности или политически обвързаности. Колкото по-слаба била империята в материално отношение, толкова по-лесно било за лица, живеещи далеч отвъд нейните териториални предели, често под враждебно управление, да възприемат

¹⁰⁹ Епифаний Премудрый, *Житие святого Стефана епископа Пермского*, изд. В. Дружинин (Санкт-Петербург, 1897), с. 85; вж. също с. 74.

¹¹⁰ Price, R. 'The holy man and Christianisation from the apocryphal apostles to St Stephen of Perm', *The cult of saints in late antiquity and the early middle ages. Essays on the contribution of Peter Brown*. Ed. by J. Howard-Johnston and P. Hayward (Oxford, 1999), 232–235.

в зависимост от времето и мястото си, но осъжданият от тях политико-религиозен ред бил структуриран според византийския йерархичен модел. Това „силово поле“ от вярвания, страхове и отрицание получавало и материален израз под формата на забранените, но не и преднамерено противоречащи на официалната религия амулети като например бронзовите „утробни“ медальони, изработвани за защита на жените в обществата по византийски образец.

Друг пример за действието на това „силово поле“ откриваме в модела на разселване на онези, чието поведение отхвърляло условностите на собствеността и пристойното поведение и утвърждавало ценностите на отвъдното – безумците за Христос. Случвало се те да крадат храна от сергиите по пазарите, да прекъсват църковните служби и дори да корят императора. Юродивите били почитани в късноантичния и ранносредновековния Константинопол, а към XII в. житията на св. Андрей Юродиви и на няколко други безумци вече били преведени на славянски. Случаи на безумство за Христос се наблюдават в повечето общества, пропити от византийското християнство или прилагащи своя собствена версия на монархически ред, като например българите и грузинците, а отделни монаси в Русия играели ролята на юродиви още през XI в., когато монахът от Киево-Печорската лавра Исак съзнателно се превърнал в обект на присмех и хули¹¹⁴. Като се има предвид техният начин на живот, малко вероятно е юродивите да са дошли в Русия от Византия, а идеята за това най-вероятно е била почерпана от достъпни в превод жития на византийски юродиви. Изглежда, че в този, както и при други случаи, разпространители на византийски идеи и практики сред простолудието са били монасите. Съзнателното престъпване на обществени норми в името на Христа и буквалното изпълнение на Неговите заповеди ги превръщало в своеобразни живи икони. Те играели роля, сходна с тази на държаните в много частни домове и параклиси икони, които предлагали на своите почитатели пряк път към свещеното. През XVI в. теорията и практиката на юродството добила голяма политическа значимост в Русия. Джайлс Флетчер, който с очите си видял Московското княжество на Иван IV, отбелязва, че на юродивите се гледало „като на пророци и особено свети хора“. Някои от типа на Василий и Николай Псковски открито укорявали Иван „за цялата му жестокост и гнет срещу неговия народ“ и „туй карало народа да ги харесва много, защото те... отбелязват простъпките на големците си, за които никой друг не се осмелява да говори“¹¹⁵. Според свидетелството на Флетчер русите ги наричали „свети хора“.

¹¹⁴ *Киево-Печерский патерик*, изд. Л. А. Ольшевская – Библиотека литературы Древней Руси. Под ред. Д. Лихачева. Т. IV (Санкт-Петербург, 1997), с. 478, 480; англ. прев. Neppell, M. *The Paterik of the Kievan Caves Monastery* (Cambridge, MA, 1989), p. 208; Ivanov, S. *Holy Fools*, tr. S. C. Franklin (Oxford, под печат).

¹¹⁵ Giles Fletcher, *Of the Russe Commonwealth* (London. 1591). repr. with introd. by R. Pipes (Cambridge, MA, 1966), p. 89v.–91r.

Във Византия не са известни точни паралели на юродиви с такава нестивваща политическа популярност, въпреки че праведниците не пропускали да говорят открито за грешките на чиновниците или на самия император. Но няма и византийски императори, които да предлагат убедителен аналог на поведението на Иван Грозни. Неговият арсенал от всевъзможни церемонии е разбираем с оглед на стремежа му да адаптира византийските ритуали и концепции за легитимна върховна власт към нуждите на собствената си придобиваща държава, за да внуши идеята за уникалността на своя авторитет на членовете на собствения си род и на често агресивните боляри, както и да събуди у тях и у новоподчиненото му хетерогенно население усещането за божествена мисия. Не е учудващо, че идеологията, отразена в словото на Макарий при коронацията на Иван, съдържа отгласи от идеите на един трактат на дякон Агапит от VI в. за императорската власт. По-впечатляващ е фактът, че основната реакция срещу претенциите на Иван за неограничена власт дошла от хора, които на пръв поглед действали независимо един от друг и без да познават византийските прецеденти. Изправени пред труфилата на Иван, те реагирали, като се облегли върху една културна изразност и набор от модели на поведение, които вече били навлезли дълбоко в собственото им общество, но все пак произхождали от източнохристиянската духовност, чиито идеи достигнали до тях през Византия. Политическите юродиви (а понякога и мъченици) в Московското княжество на Иван изпълнявали индивидуални вариации, – ако не и синкопирани версии – на една византийска тема.

Тези насрещни течения от вярвания и поведение, подобно на византийската визионерска литература и ученията на дуалистите и на други отявлени еретици, представлявали отрицателните заряди в рамките на едно „силowo поле“, чиито основни координати били зададени някъде надалече. Гръцките царе си останали обект на почит сред руското духовенство и някои водещи миряни, въпреки че нямали осезаема власт над руските князе. А, както видяхме, през XIV в. константинополските патриарси предлагали не само морално водачество, служители и авторитетни съдебни напътствия, но и сплотявали източните християни около имперския идеал. Нещо повече, „работилницата за добродетел“ на Атон продължавала да излъчва монаси, ръкописи и идеи относно начините за приближаване до Бога. Ала към XVI в. йерархичните ограничения пред един амбициозен руски владетел били вече твърде слаби и идеята за Москва като един нов Цариград добивала идеологическа плътност. Но ако забавянето на одобрението от Константинополския патриарх за коронацията на Иван да не отложило церемонията, то неговото радикално тълкувание за дадената му от Бога неограничена власт предизвикало яростното осъждане на юродивите. Поне някои „хоризонтални елементи“ на „силовото поле“ били все още активни сред градското население. И благодарение на Атон идеята за една вече изчезнала правоверна „империя-там-отвъд“ все още била подхранвана от случайно гостуващи монаси. Когато Максим Грек опи-

сал видението си, според което жена в черни вдовишки дрехи, която ридаела край пътя, му обяснила, че се казва „Basileia“ – гръцката дума за „империя“ – неговият поглед бил замъглен от носталгия и от дългогодишен затвор в Москва около средата на XVI в.¹¹⁶ Той бил привързан към благочестието, традиционните призови за набожност и праведно поведение от страна на владетеля и осъждал присвояването на императорски ранг от недостойни лица, които се държали по-скоро като мъчители, отколкото като царе. Задръжките на един православен самодържец в царство, разположено далече от империята на римляните, били най-често самоналожени. И все пак, като възприел онези символи на власт, които се предполагало да идват като дар от гръцкия цар, и като се опирал върху идеала на Агапит за императорското всевластие, Иван и неговите съветници били изложени на насрещните обвинения и моралните ограничения, които византийската имперска идеология можела да предизвика, и понякога наистина предизвиквала¹¹⁷. Действително митрополит Макарий демонстрирал известни угризения в момента на миропомазването на Иван през 1547 г., явно от уважение към някогашния модел и прерогативи на Константинопол (вж. по-горе). Атонските гласове от миналото, като този на Максим, все още се чували.

Византийското „силово поле“

Ако политическата култура и моделите на поведение, към които Византия подтиквала придобиващите общества, са почти толкова забележителни със своето разнообразие, колкото и с общите си особености, това отразява амбивалентността и гъвкавостта на собствено византийския имперско-църковен комплекс. Стремещът на императора да продължи божествената мисия на Константин Велики и да поведе Новия Израил, подобно на старозаветните царе свещеници, бил все така силен дори и след безславния провал на императорската намеса в доктриналните въпроси и църковното управление през периода на иконоборството. Упорито прокараваният в дворцовия церемониал и в реторични декларации принцип за хармонията между император и висши духовници бил фасада, зад която се криели непрестанни дребни ежедневни търкания, както и по-фундаментални различия, касаещи граници и ценности¹¹⁸. Авторитетът на императора пред официалната църква, твърде несигурен още през XII в., бил разклатен безвъзвратно след завладяването на Константинопол от латините, а провалът на Михаил VIII в опита му да

¹¹⁶ Максим Грек, *Творения*. I (Москва, 1996), 203–206. 211–212; *Obolensky. Portraits*. p. 218.

¹¹⁷ Ševčenko, I. 'A neglected Byzantine source of Muscovite political ideology', *Harvard Slavic Studies* 2 (1954), 166–173; вж. по-горе.

¹¹⁸ Dagron. G. *Emperor and Priest. The imperial office in Byzantium* (Cambridge, 2003), 2–4, 48–50, 97–114.

принуди духовниците да сключат съюз с Рим само подчертал ограничеността на императорската власт при разрешаването на въпросите на църковната политика. През целия XIV в. Патриаршията, в пълна противоположност на имперския апарат, разполагала с достатъчно служители на високо равнище и с висок дух. Освен това патриаршеската съкровищница изглежда била в по-добро състояние, отколкото императорската, отчасти благодарение на щедрите суми, които външни владетели и духовници били готови да платят в замяна на изгодни за тях решения. Независимо от всичко, императорът и неговите съратници запазили своето присъствие в повечето от висшите нива на Патриаршията. Атанасий I далеч не бил единственият патриарх, който се обръщал към императора за морална подкрепа или материална помощ при реализирането на решенията на неговия синод. Както видяхме, патриарсите се опитвали да внушат на външните владетели идеята за божествената същност на императорската власт, както и това, че те съвместно с императора се грижели за православните християни, където и да се намирали те и независимо от естеството на местния политически строй. Вероятно не е случайност, че подобни декларации на патриарха станали особено изразителни през втората половина на XIV в., тъкмо по времето, когато материалните ресурси и военното положение на империята рязко се влошили. Най-близо до дефинирането на *византийската общност* се стигнало именно през един период, когато земната власт на империята била в упадък и императорът не бил в състояние да използва принуда, да налага решения или да предложи на православните общности физическа закрила (вж. по-горе).

Твърде изкушаващо е да заключим, че характеристиките, споделяни от едни предполагаеми съставни държави и общности, са твърде неотчетливи или банални, а различията им и алтернативните им връзки са твърде изразени, за да бъде възприета като валидна концепцията за *византийската общност*, формулирана от Оболенски¹¹⁹. Както видяхме, господстващата презумпция на имперската политика след 1261 г. била, че ефективна военна помощ е най-добре да се търси от Запада дори и с цената на известно отклонение от религиозната доктрина: сродните православни монарси били считани за твърде далечни, безразлични, или – както в случая с аланите в Мала Азия (вж. по-горе) – твърде нецивилизовани и непокорни, за да са от полза. И обратно, какъвто бил случаят със сърбите, особено при Стефан Душан, те били твърде близо и били възприемани като потенциални завоеватели. Но сърбите могат да послужат и като главни свидетели на действието на едно своеобразно „силово поле“, за което определението *Общност* не е чак толкова неуместно. Членове на този управляващ елит, както и благочестиви личности проявявали силно влечение към текстове относно (както и към срещи с) живите

¹¹⁹ Raffensperger. C. 'Revisiting the idea of the Byzantine Commonwealth', *BF* 28 (2004). 164–168, 172–174.

изразители на правилната религиозна доктрина и последователите на най-добрите практики в църковните и манастирските дела. В известен смисъл те просто се приобщавали към книжовната общност на православните славяни: българският цар Симеон се погрижил за превода на произведения от типа на това на Агапит и положил идеологическите основи за самоопределението на славянските християнски монарси. А Стефан „Първовенчани“ очевидно бил решен да освети управлението си по начин, който да му донесе най-много верни привърженици на земята, а също и божествена милост свише. Ала това, в крайна сметка, ангажирало него и приемниците му не само със Света гора, но и с действията на имперската власт и църква в Константинопол, с техните валидиращи актове, процедури по разрешаване на спорове и йерархия от длъжностни лица. Това, че сръбските владетели широко използвали елементите на византийската политическа култура и управленски апарат в опитите си да консолидират своето управление, не може да бъде обяснено единствено с факта, че те завладели обширни райони, където византийската административна организация била отдавна позната. Изглежда, че те възприемали като даденост достойнствата на правните сборници, за които се твърдяло, че са издавани от благочестиви императори като Юстиниан. Един толкова амбициозен владетел като Стефан Душан, който действал от позицията на военната сила, можел сам да бъде коронясан за „император“ от един новоназначен патриарх и директно да установи свое законодателство в руслото на традицията на по-ранните императори. Но той, както изглежда, се поколебал да се опита да завземе Константинопол със сила, макар и да го изкушавала перспективата да отстрани от власт Йоан VI Кантакузин с помощта на венецианската флота. Душан трябвало да се съобрази със скрупулите на собствените си духовници и с евентуалните протести на поне част от монасите на Атон, чиито молитви ценял. Ала онова, което вероятно надделяло при взимането на това решение, бил страхът да не засегне свръхестествените покровители на Града: като човек, изкушен от историята, той бил добре запознат с внушителните свидетелства за тяхната закрила за града в миналото. Свещените сили, присъщи на един свръхпоставен център и неговия елит, били толкова по-страховити поради тяхната нематериалност и неопределеност.

Ако собственият интерес подтиквал към предпазливост един опортюнистично настроен съседен владетел като Душан, то водителите на по-отдалечени от Константинопол православни режими също трябвало да използват внимателно този модел на християнски ред под ръководството на древната империя. Докато в Константинопол властвал един безукорно православен император, никой друг православен монарх не можел да си позволи отявлено да се дистанцира от него, да пренебрегне или да предяви претенции за изключителни права върху този идеал дори ако *василевсът* нямал директно влияние върху неговото собствено управление. Освен това влиятелни почитатели на имперско-църковния център се появявали и в по-отдалечените краища на

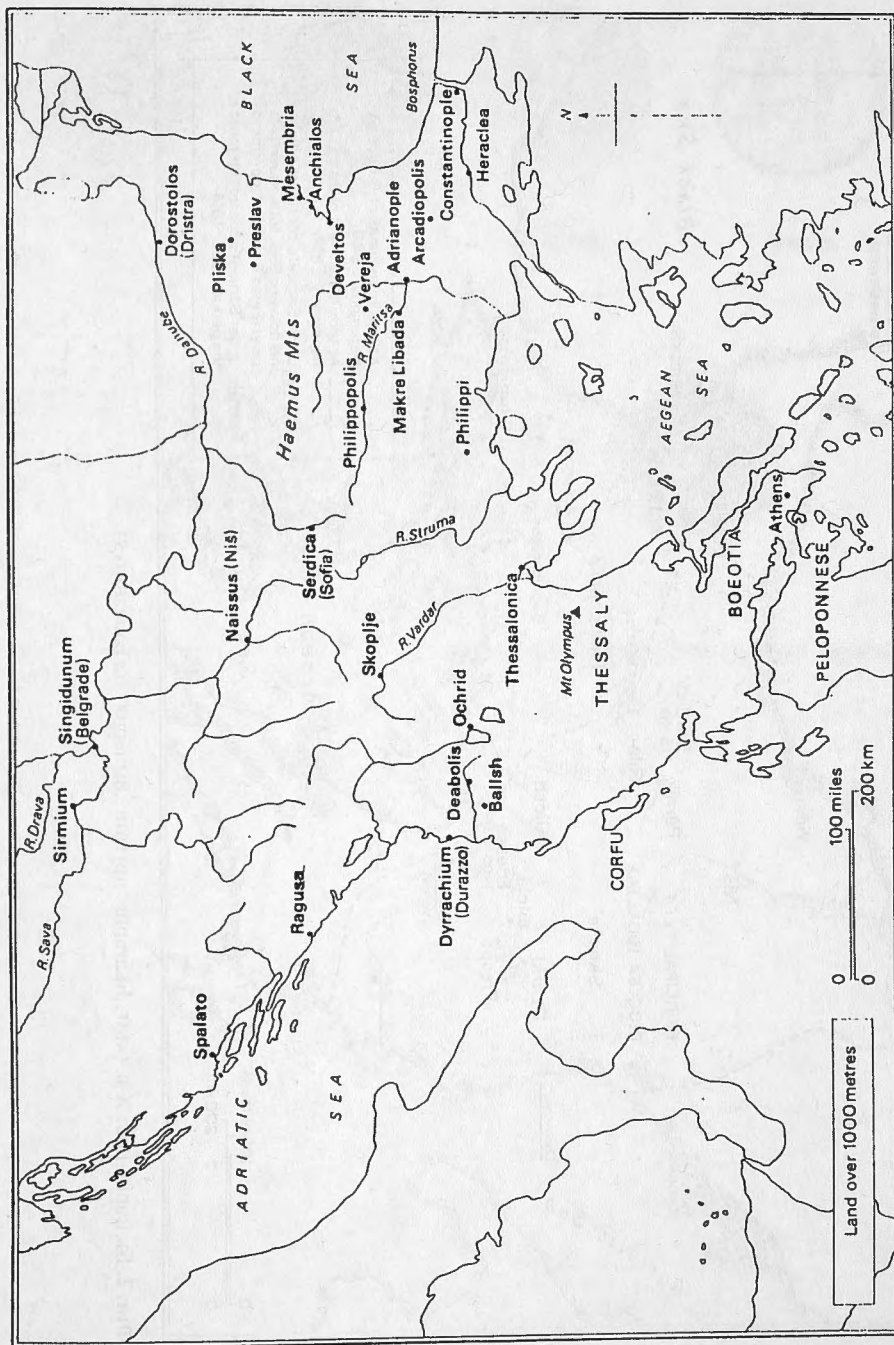
тези държави, какъвто бил случаят със Сергей Радонежски. Суверените на обширни територии с недостатъчно развита администрация се нуждаели от съдействието и молитвите на подобни фигури, а предразположението на техните поданици към отдавна утвърдени култове, религиозни обреди и форми на поклонение превръщало поддържането на контакти с църковните власти в Константинопол в проява на практичност и благоразумие, а не просто на благочестие или навик. На подобно заключение навеждат многократните опити на литовския велик княз Витаутас (който бил католик) да получи митрополит, ръкоположен от патриарха, преди да потърси помощ от другаде за ръкополагането на Григорий Цамблак за митрополит на неговите православни поданици през 1415 г.

Надрегионалното образувание, което изплува от тези разсъждения, може да се стори на някого политически пасивно или негативно, по-скоро източник на ограничения, отколкото фокус на активна преданост. Ала комплексът на имперската и църковната власт в „закрилията от Бога град“ представлявал, наред със Света гора, един свръхпоставен център, толкова по-притегателен със своята многоликост, трептящ от вътрешни напрежения и, в някакъв смисъл, „триангуларен“ след възприемането на византийското християнство, амбициите на водителите на придобиващи общества не съвпадали непременно с византийските политически интереси. Както заключава Хелмс на базата на изследването си върху взаимодействието между свръхпоставения център и придобиващото общество, отношенията се променяли непрекъснато и подлежали на преразглеждане: границите между позволеното придобиване и присвояването, дръзкото подражание и откритата агресия и завоеванието не били ясно очертани. Придобиващото общество можело, след периоди на приемане, „периодично да оспорва поне някои аспекти на геополитическото присъствие на центъра“, съзнателно да използва „неуместни титли в общуването си с управляващия елит на центъра“ или „да се придържа формално към външната форма поради произтичащите от това ползи, като същевременно избягва пълно приемане на системата“. Хелмс с основание подчертава индивидуалния характер на всяка от двете страни и говори за „припокриване на няколко по същество отделни и различни космологични сфери, в които всяка придобиваща държава или свръхпоставен център практически разглеждат своите външни протагонисти или като полезни, или като застрашаващи определени космологични елементи“¹²⁰. Придобиващите елементи в обществата около Византия представлявали капризна смесица от потенциални монарси, по-широки елити и общности на монаси и духовници. Видяхме случаи, в които сръбски, български и литовски владетели се опитвали да се отърсят от църковната си зависимост спрямо Константинопол, като основавали свои собствени патриаршии или търсели други, които да ръкоположат техните духовни глави. Но ние от-

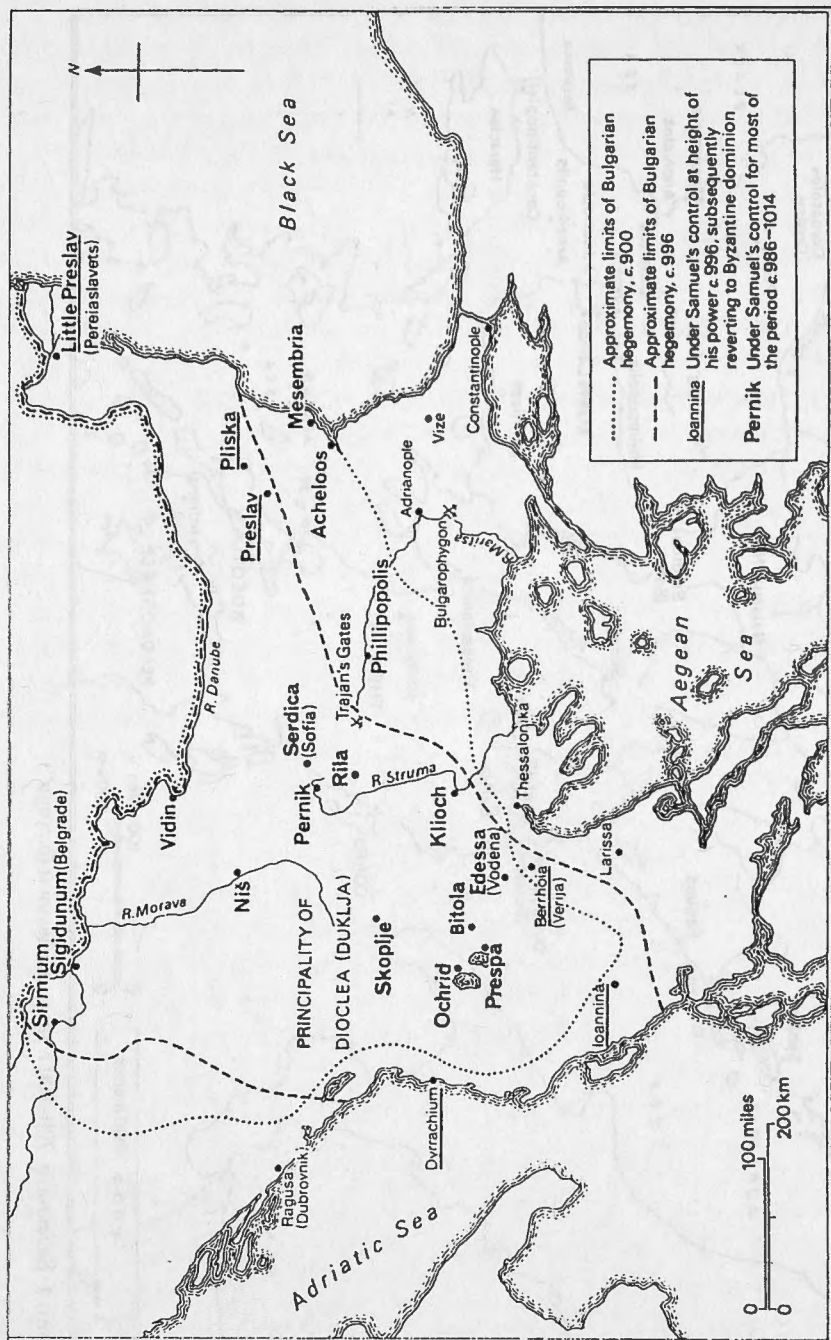
¹²⁰ Helms, *Craft*, p. 205.

белязахме и тенденцията духовниците, дори и тези в най-отдавна възприелата християнството държава, България, да се обръщат към Константинополската патриаршия, атонската духовност и гръцкия език като към образци на благочестие и истинска вяра. А ефективността на имперските инаугурационни ритуали и символи на власт изглежда придобивала допълнителна стойност за владетелите на придобиващи държави, когато те разширявали своето господство над заобикалящото ги население и търсели потвърждение за моралното си превъзходство чрез артефактите, регалиите и образността на стария свръхпоставен център, независимо от неговото настоящо състояние. Това се случило със Сърбия при Стефан Душан и с мнимата „шапка на Мономах“, с която Иван IV бил коронясан през 1547 г. Поведението на тези държави не се подчинява на един-единствен набор от закони или принципи и те работели за създаването на нови центрове. Но достъпът до свръхестествени сили, религиозна вяра и легитимна върховна власт бил преплетен с византийския имперски ред в една неразкъсваема и, дори след 1204 г., поразителна за околната квазилитургична мрежа. Докато император, достоен за този древен център, царувал в Константинопол, един определен космически ред продължавал да бъде валиден, и за водачите на придобиващи държави било въпрос за политически интерес да не го пренебрегват открито. Всъщност много били ползите от придържането към обредите на религиозния култ, религиозните доктрини и идеалите за най-благочестиво поведение, които се предполагало да господстват в „центъра-там-отвъд“. Доколкото тези обреди и ценности имали почитатели и твърди поддръжници извън елитите на придобиващите общества, решението за придържане към тях не принадлежало единствено на владетелите. „Силово поле“ можело да бъде манипулирано отвътре, но то не можело да бъде напуснато или радикално преориентирано с оглед на определени ползи за отделни придобиващи монарси, докато императорът, патриархът и Градът продължавали да властват край Босфора.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Фиг. 1. Балканите, 700–900 г. (към „Славяни и българи“)

Фиг. 2. България през X в. (към „България: другата „империя“ на Балканите“)

Фиг. 3.

Фиг. 4а.

Фиг. 4б.

Фиг. 5.

Фиг. 6а.

Фиг. 6б.

Фиг. 7.

Фиг. 3–7. (Към „Един твърде необичаен брак? Мария Лакапина и българският цар Петър“)

Джонатан Шепард

НЕСПОКОЙНИ СЪСЕДИ

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКА КОНФРОНТАЦИЯ.
ОБМЕН И СЪЖИТЕЛСТВО ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ

Българска
Първо издание

Превод от английски *Любомира Генова*
Научен редактор *д-р Ангел Николов*
Редактор Милета Милчева
Художник на корицата *Борис Драгалов*

Формат 70x100/16
Печ. коли 14,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Изследванията на изтъкнатия британски византинист г-р Джонатан Шепард са посветени на различни и все важни въпроси от стопанската, политическата, културната и религиозната история на средновековна България. Те са подложени на задълбочен анализ в светлината на нейните взаимоотношения с Източната империя, документирани в разнороден изворов материал. Бидейки важна съставна част от цялостното творчество на г-р Джонатан Шепард, те създават ясна представа за неговата висока ерудиция и квалификация като изследовател на византийската и европейската средновековна история.

Джонатан Едуард Баунд Шепард е роден на 7 март 1948 г. в Борнмът, Великобритания. Възпитаник е на *Уинчестър Колидж*, където се обучава през периода 1961–1966 г., и на *Ню Колидж*, Оксфорд – 1966–1973. По време на следването си той е ученик на видния британски византинист проф. Димитри Оболенски. Доктор е на Оксфорд – 1974 г., и на Кеймбридж – 1975 г., а темата на неговия докторат е: „Византия и Русия в XI в.: изследване на политическите и църковните отношения“. В хода на своята университетска научноизследователска и преподавателска работа той се утвърждава като авторитетен византинист и медиевист. Полезна и съзидателна е дейността на Дж. Шепард като автор, редактор и консултант в такива престижни научни издания като: *New Cambridge Medieval History*; *Oxford Byzantine Monographs Series*; *Cambridge Series on Medieval Life and Thought*, сп. *Byzantinoslavica* и др. През годините г-р Джонатан Шепард консултира и подпомага в научно отношение редица български учени, специализиращи в Оксфорд и Кеймбридж или осъществяващи кореспонденция с него.

Използването на разнообразен изворов материал и строгата научна критика върху него е особено характерно за изследванията на г-р Дж. Шепард върху средновековна България. Това ги превръща в твърде важен и ценен източник на информация не само за византинистите и медиевистите, но и за всички онези, които проявяват интерес към нейната история и култура.

Доц. г-р Милияна Каймакалова